

ISSN 0235 - 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
СТАТТІ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ХРОНІКА.
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЇ.
ДИСКУСІЇ.
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ.
ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ.

• 2 • 1994

Цей номер журналу присвячено 200-річчю відкриття Ольвії — однієї з визначних пам'яток античного світу на території України. Вміщено статті з різних питань історії та культури Ольвійської держави, публікуються нові знахідки, дискусійні та методичні матеріали.

Для археологів, істориків, краєзнавців, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Этот номер журнала посвящен 200-летию открытия Ольвии — одного из крупнейших памятников античного мира на территории Украины. Помещены статьи по различным вопросам истории и культуры Ольвийского государства, публикуются новые находки, дискуссионные и методические материалы.

Для археологов, историков, краеведов, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В. Д. БАРАН, К. П. БУНЯТЯН,
М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР
(відповідальний секретар), В. І. КАДЄЄВ,
С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник
головного редактора), О. П. МОЦЯ,
В. В. ОТРОЩЕНКО, С. В. СМІРНОВ,
В. Н. СТАНКО,
Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
В. М. ЦИГИЛИК, Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції:

254025, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набору 14.02.94. Підп. до друку
06.06.94. Формат 70×108 ¹/₁₆. Папір офсет-
ний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,00.
Ум. фарбовідб. 14,4. Обл.-вид. арк. 16,07.
Тираж 1500 прим. Зам. 4-99.
Реєстраційний номер 432, серія ВК від
23.01.1994 р.
Київське орендне поліграфічне
підприємство «Книга».
254655, Київ-53, МСП, Артема, 25.

Друкуються за постановою редакційної колегії
журналу
Редактори Л. В. ФРАЙМОВИЧ,
О. В. КРАВЧЕНКО
Художній редактор М. В. РУСЯЄВА
Коректор І. І. ХОВАВКО

АРХЕОЛОГІЯ

• 2 • 1994

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

заснований у березні 1989 р.

видається

щоквартально

Київська Академія Євробізнесу
Київ

ЗМІСТ

3 Вітасмо

4 Вступ

Статті

7 ТУНКИНА И. В. Начало изучения Ольвии

18 КРИЖИЦЬКИЙ С. Д., КРАПІВІНА В. В., ЛЕЙПУНСЬКА Н. О. Головні етапи історичного розвитку Ольвії

44 РУСЯЄВА А. С. Ольвійська демократія

58 ОСТРОВЕРХОВ А. С. Звіриний стиль у культурі Ольвії

Публікація археологічних матеріалів

70 ЛЕЙПУНСЬКА Н. О. Центральний житловий квартал Ольвії

88 САМОЙЛЮВА Т. Л. Деякі форми еліністичної рельєфної кераміки з Ольвії

94 НАЗАРОВ В. В. До питання про морську справу ольвіополітів

До методики археологічних досліджень

103 БЄЛЯЄВ О. С., КУДРЕНКО А. І. Про методику консервації і реставрації кам'яних будівельних залишків Ольвії

Дискусії

112 ОТРЕШКО В. М. Про основи економіки Березанського поселення

123 КРАПІВІНА В. В. Про етнічний склад населення Ольвії в перші століття нової ери

Першоджерела з давньої історії та археології України

130 СКРЖИНСЬКА М. В. Ольвія в давньогрецьких і латинських писемних джерелах

Нові відкриття і знахідки

141 РУСЯЄВА А. С., ДІАТРОПТОВ П. Д. Новий кратер Лідоса з Ольвії

144 ВІНОГРАДОВ Ю. Г. От Риндака до Борисфена

148 ЗУБАР В. М. Ольвія і Боспор у першій третині II ст.

152 БУЙСЬКИХ С. Б. Невідома праця А. Фогеля про Ольвію

155 Пам'яті Анатолія Ілліча Кудренка

156 Список скорочень

157 Наші автори

ВІТАЄМО

Інститут археології НАН України щиро вітає професора Гамбурзького університету доктора Ренату Ролле з обранням Іноземним членом Національної Академії наук.

Ім'я Ренати Ролле добре відоме не тільки фахівцям з археології та давньої історії Східної Європи, а й багатьом мешканцям України, з якими вона спілкувалася та співпрацювала під час багаторічних експедиційних досліджень на території нашої країни. Вперше вона відвідала її більш ніж 25 років тому — по закінченні навчання в університетах Берліна, Відня, Геттінгена та захисту першої докторської дисертації. Після стажування в Інституті археології АН України вона захистила другу докторську дисертацію (1974 р.), яка була присвячена поховальним пам'яткам скіфів. Відтоді Р. Ролле кожного року приїждить

до України. Вона працює не тільки в архівах та фондах Інституту й різних музеїв, а й бере участь у польових археологічних дослідженнях. Частка її праці є у вивченні таких визначних курганів скіфської аристократії як Жовтокам'янка та Товста Могила. Однак найбільше зусиль, знань та наполегливості потребували від неї розкопки кургану Чортмлик — найвидатнішої пам'ятки скіфської культури, які здійснювалися спільною українсько-німецькою експедицією у 1981—1986 рр. Нині Р. Ролле є одним з головних виконавців спільного проєкту Інституту археології НАНУ та Німецького науково-дослідного товариства, що передбачає вивчення Більського городища — однієї з найвизначніших пам'яток осілої в Європі.

Професор Р. Ролле є автором багатьох друкованих праць, серед яких найбільш відомі: «Totenkult der Skythen» (1979), «Die Welt der Skythen» (1980), «Der Archäologe und Tod: Archäologie und Gerichtsmedizin» (1981 р., разом з С. Бергом та Х. Зесманом), «Чертмлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.» (1991 р., разом А. Ю. Алексеевим та В. Ю. Мурзіним).

Професор Р. Ролле веде не тільки суто наукову роботу — великих зусиль вона докладас для того, щоб ознайомити своїх співвітчизників з археологією та давньою історією України. Значною мірою завдяки її енергії у 1991 р. у м. Шлезвігу (земля Шлезвіг-Гольштейн) було проведено велику виставку «Золото Степу. Археологія України», яка стала по суті, першою науково-культурологічною виставкою незалежної України.

Нині Р. Ролле сповнена нових планів, ідей та проєктів. Співробітники Інституту археології вітають її з високим та почесним науковим званням та сподіваються, що подальша спільна робота з професором Р. Ролле буде такою ж результативною та плідною.

ВСТУП

Одна з найзначніших давньогрецьких держав Північного Причорномор'я — Ольвія, була заснована вихідцями з Мілету (Мала Азія) на правому березі Бузького лиману за 35 км від сучасного міста Миколаєва близько середини VI ст. до н. е. і проіснувала майже ціле тисячоліття. Широкі культурні та торговельні зв'язки з античними центрами Малої Азії, острівної та материкової Греції та іншими середземно- та причорноморськими містами призвели до того, що Ольвія була добре відома в античному світі. Більше того, у другій половині V ст. до н. е. Ольвія, очевидно, входила до складу Афіньського морського союзу. Це було квітуче місто-держава, етап найвищого піднесення якого припадає на кінець IV — першу половину III ст. до н. е. У цей час площа міста досягала понад 50 га при кількості населення 15—20 тис. чол. У його сільській околиці існувало близько сотні поселень. Ольвія мала тісні зв'язки і з оточуючими племенами, від яких інколи могла якоюсь мірою залежати або бути у дружніх стосунках, на прискорення культурно-економічного та соціального розвитку яких безумовно мала значний вплив.

Згадки про неї є й у античних авторів, зокрема в батька історії Геродота, який, на думку ряду дослідників, міг відвідати Ольвію близько середини V ст. до н. е. Геродот залишив нам цікаве оповідання про скіфського царя Скіла, який мав у Ольвії власний палац і частину часу проводив там, залишаючи свій почт під оборонними мурами у передмісті. Згадується Ольвія і у пізніших авторів, зокрема у рідора з Віфінії Діона Хрисостома, який побував у Ольвії наприкінці I ст. н. е. Діон описує ольвіополітів, їх вигляд, філософсько-естетичні уподобання, любов до творів Гомера, тяжкий стан зовнішньополітичної ситуації та ін. З I ст. н. е. Ольвія привертає до себе увагу Риму і в середині II ст. н. е. при Антоніні Пії тут розташовується римський загін, після виведення якого Ольвія переживає дві готські навали. Поступово життя тут завмирає і після середини IV ст. н. е. згадок про Ольвію немає. Античне місто поринає у забуття. Життя на його руїнах більше ніколи не відроджується і саме місцезнаходження стає невідомим.

Лише майже через півтора тисячоліття у дев'яності роки XVIII ст. академік П. С. Паллас ідентифікує із античним містом Ольвія «урочище Ста могил», де на той час було відомо вже багато знахідок пам'яток античної культури. Звідси ж турки добували каміння для будівництва Очаківської фортеці.

З цього часу Ольвія все більше і більше привертає до себе увагу наукової громадськості. У XIX ст. тут проводяться епізодичні розкопки, які з початку XX ст. вже стають систематичними завдяки видатному археологу Б. В. Фармаковському.

У 1921 р. залишки Ольвії беруться під охорону державою, у 1926 р. тут створюється державний археологічний заповідник, який спочатку існує у системі наркомпросу, у 30-ті роки переходить до системи Академії наук України. Після смерті Б. В. Фармаковського Ольвія досліджується спільними експедиціями ІІМК (пізніше ЛВІА ІА АН СРСР) (О. М. Карасьов, О. І. Леві) та ІА АНУ (Л. М. Славін), з початку 70-х років — головним чином Інститутом археології НАНУ і з кінця 80-х років — виключно ним.

Ольвійській проблематиці присвячені багато наукових статей та близько трьох десятків збірок та монографій, у тому числі зарубіжних. Здобути під час розкопок пам'ятки культури прикрашають експозиції багатьох музеїв України, Росії та далекого зарубіжжя. Під час розкопок тут працюють вчені України, Росії, інших країн щорічно проходять археологічну практику сотні студентів, відвідують десятки тисяч екскурсантів. Є там фонди, бібліотека та невеликий музей. Колектив заповідника веде роботи по консервації і частковій реставрації архітектурно-будівельних залишків (захисних мурів та башт, житлових будинків, культурних ділянок з храмами та вівтарями центральної площі — агори, поховальних споруд, гончарних печей, винокурень тощо), що знаходяться просто неба.

Особливий науковий та громадський інтерес Ольвія становить у зв'язку з тим, що, з одного боку — це типовий античний поліс, пов'язаний усім своїм життям з античним світом, а з другого — це поліс, життя якого проходило на краю ойкумени в оточенні місцевих племен і буття якого значною мірою залежало від нього.

Враховуючи значення цієї пам'ятки та великий інтерес до неї з боку фахівців та широких суспільних кіл, які цікавляться минулим нашої країни (бо ж Ольвія була невід'ємною частиною давнього світу на території майбутньої України), редколегія журналу «Археологія» підготувала цей випуск, де зібрані останні розробки з різних питань історії та культури Ольвійської держави. Читачі, які зацікавлені цією тематикою, зможуть скористатися спеціальною літературою, посилання на яку є у примітках до статей журналу, а найважливіші узагальнюючі праці наведені у кінці цього вступу.

Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.

Античная культура Северного Причерноморья.— К., 1984.

Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры.— К., 1986.

Античные древности Северного Причерноморья.— К., 1988.

Буйских С. Б. Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры).— К., 1991.

Бураков А. В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры.— К., 1976.

Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса. VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование.— М., 1989.

Исследования по античной археологии Северного Причерноморья.— К., 1980.

Карышковский П. О. Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху.— К., 1988.

Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е.— К., 1974.

Крапивина В. В. Ольвия. Материальная культура в I—IV вв. н. э.— К., 1993.

Крыжицкий С. Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья.— К., 1993.

Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли древней Ольвии IV—II вв. до н. э.— К., 1971.

Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э.— IV в. н. э.).— К., 1982.

Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историко-археологические исследования архитектурно-строительных комплексов.— К., 1985.

Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии.— К., 1989.

Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта).— К., 1990.

Культура населения Ольвии и ее округа в архаическое время.— К., 1987.

Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (критический очерк отечественных теорий колонизации).— К., 1966.

Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии.— СПб., 1887.

Леви Е. И. Ольвия. Город эпохи эллинизма.— Л., 1985.

Лейпунская Н. А. Керамическая тара из Ольвии (из опыта изучения амфор VI—IV вв. до н. э.).— К., 1981.

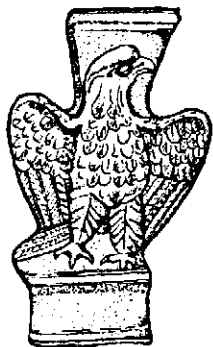
Марченко К. К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии.— Л., 1988.

Надписи Ольвии (1917—1965).— Л., 1968.

Ольвия.— К., 1940.— Т. I.

Ольвия.— К., 1975.

- Ольвия и ее округа.— К., 1986.
- Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху // МИА.— 1956.
- Ольвия. Теменос и агора.— М.— Л., 1964.
- Ольвия.— Т. II // АП УРСР.— 1958.— Т. VII.
- Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени.— К., 1974.
- Північне Причорномор'я в античну епоху.— Т. I. // АП УРСР.— 1962.— Т. XI.
- Русяева А. С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI—I вв. до н. э.).— К., 1982.
- Русяева А. С. Земледельческие культуры в Ольвии догетского времени.— К., 1979.
- Русяева А. С. Религия и культы античной Ольвии.— К., 1992.
- Скуднова В. М. Архаический некрополь Ольвии.— Л., 1988.
- Художественная культура и археология античного мира.— М., 1976.
- Belin de Ballu E. Olbia lile antique du littoral Nord de la mer Noire.— Leiden, 1972.
- Latyshev V. Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae. // IPE, 1². Petropol, 1916.
- Wasowicz A. Olbia Pontique et son territoire.— Pares, 1975.

НАЧАЛО ИЗУЧЕНИЯ ОЛЬВИИ

И. В. Тункина

В статье на основе изучения неизвестных архивных и полузабытых редких антикварных изданий рассматриваются важные вопросы открытия и начального изучения Ольвии в конце XVIII — начале XIX вв.

Начальный период знакомства отечественной науки с античными памятниками различных регионов Северного Причерноморья изучен далеко неравномерно. Если для Боспора и Херсонеса существуют сводные работы, своего рода летописи истории их археологического изучения в XIX в.¹, то для Ольвии имеются лишь беглые, как правило повторяющиеся краткие обзоры², в основе своей восходящие к известной книге В. В. Латышева³. Основным недостаток подобных исследований — игнорирование архивных материалов, касающихся данной темы. Восполнить этот пробел в истории изучения Ольвии в конце XVIII — начале XIX вв. автор пытается в предлагаемой статье.

Вплоть до конца XVIII в. ученые и путешественники искали Ольвию не там, где она находилась в действительности. В 1578 г. польский посланник при дворе крымского хана Мартин Броневский локализовал Ольвию на месте Очакова⁴. Академик Г. З. Байер, основываясь на сообщении Геродота, поместил ее на правом берегу Днепра у Берислава⁵. В ряде компилятивных исторических сочинений, написанных в эпоху царствования Екатерины II, вопрос о местоположении греческой колонии решается по-разному: одни помещают Ольвию на берегах Днепра⁶, другие — при устье Буга⁷. Третьи уточняют: «Славный город Ольвия или Ольвиополь имел первых основателей из Милета, почему иногда Милитополис, а иногда и Ворисфенид по положению своему прозывался. Лежал он вверх по Днепру при устье реки Ипаниса или Ингульца»⁸. На «Генеральной карте Таврической области, представляющей древние именованья мест, городов, рек и протчаго», составленной не ранее 1791 г. сержантом лейб-гвардии Преображенского полка Николаем Жегулиным, показано два города — «Ольвия или Борисфенис» в районе Аджигоя, «Митрополис» на месте впадения Ингульца в Днепр⁹.

В результате русско-турецкой войны 1787—1791 гг. и Ясского мирного договора к России отошли обширные, но малолюдные земли между Бугом и Днестром, в том числе так называемая Очаковская область. Необходимость освоения новых территорий привела к появлению здесь сначала военных инженеров: землемеров, топографов, а вслед за ними и колонистов. Еще в 1789 г. у Парутинского оврага поселились некрасовцы, назвавшие свое село — Парутино. В 1793 г. Екатерина II пожаловала 12 тыс. десятин земли генерал-майору Илье Андреевичу Безбородко, в состав которых вошло и Парутино,

* Тексты конца XVIII — нач. XIX вв. цитируются с сохранением особенностей стиля и правописания того времени.

переименованное в честь хозяина в Ильинское. Некрасовцы покинули эти места, когда И. Д. Безбородко перевел сюда крестьян из украинских имений¹⁰. К 1799 г. село стало довольно крупным — здесь жили 208 душ мужского и 116 душ женского пола¹¹.

Урочище Сто Могил и ряд курганных групп по правому берегу Бугского лимана обозначены на генеральном плане уезда № 4 в рукописном «Атласе новоприобретенной области от Порты Оттоманской и присоединенной к Екатеринославскому наместничеству, состоящему из 4-х уездных и 3-х разным местоположениям планов» (масштаб: 1 англ. дюйм — 5 верст), где Николаев еще отмечен как «проектированный город»¹².

В 1791 г. Очаковскую область неоднократно объезжал Андрей Казимирович Мейер (1742—1807), служивший в Херсонском гренадерском полку. Являясь членом Вольного экономического общества и автором двухтомного «Ботанического подробного словаря, или Травника» (М., 1781—1783), он интересовался главным образом вопросами землеустройства вновь приобретенных территорий. По итогам поездки А. К. Мейером была издана книга, где большое внимание уделено древней истории края, в том числе вопросам исторической географии. Сегодня кажутся наивными попытки автора локализовать античные и средневековые города. «На месте нынешнего Очакова был город Овлия (так в тексте. — И. Т.), ибо Арриан лежащий насупротив онаго остров Березань именует Овлийским. Многие же в опровержение сего мнения приводят Плиния, говоря, что сей писатель хотя и упоминает о сем острове, однако в позднейшие времена полагает Милезийский город сего имени, да и то на Ворисфене, но они название Ольвии смешивают с Плиниевым городом Ольвиною, который производил великую торговлю с скифами... Св. Иоанн Златоуст оставил нам в 36 беседе своей довольно ясное описание о последнем городе, который поблизости себя имел еще другой город, называвшийся Ворисфенисом и лежавший над Днепром между Глубокою пристанью и Бугом. Ольвия или славянская Белая Вежа была на месте нынешних Белозерок, а при устье Ипаниса или Ингульца, где ныне дача Садовая..., Птолемей полагает град Метрополь, называемый от Плиния Милетополем...»¹³ Упомянувшиеся в письменной традиции разные названия города Ольвии — Ворисфен, Метрополис, Ольвиополис — А. К. Мейер принял за разные города. «Найденная при рытии земли в Николаевке над Бугом монета с изображением литовского великого князя Витольда (sic!), и с подписью Ольвии, подтверждает, что и на сем месте был греческий город сего имени... В самом деле, во всем пространстве сем вырывают из земли обтесанные камни, и выкладенные из оных под здания фундаменты...»¹⁴.

Самое крупное из окрестных городищ в урочище Сто Могил Мейер приписал Озополю, не согласившись с мнением ряда современных ему ученых о локализации здесь Белой Вежи¹⁵. «Так называемые Сто Могил представляют ныне холмы, покрывающие наподобие многих Валдайских сопок, развалины древних каковых-либо зданий, состоящих ныне из четвероугольных, обширных каменных жилищ с четвероугольными же узкими для света в стенах отверстиями. Положение сих могил заставляет меня догадываться, что на их месте был или город, упоминаемый в Византийских писателях под именем Озополя или Вонючаго, разоренного аянами, или что еще вероятнее, были здесь гробницы вождей которого-либо из жившей в сей земле отрасли скифов. В некоторых подземных сих так сказать пещерах находятся отрывки мрамора. Сколь же далеко оне простираются под землю, того определить я не могу, по причине опасности в сих местах от кроющихся там в великом числе волков. Печенеги и после их татары конечно скрывали в оных богатые свои добычи». Свое описание автор заключает следующими словами: «Как ныне Очаковская земля принадлежит России, то может быть и сия часть, привлекающая внимание, не останется без исследования, которое откроет прямое оною начало; ибо невозможно кажется, чтоб в сих развалинах не находились на камнях надписи, а может быть и старинные монеты, так как и ныне находят последних еще ежегодно в окрестностях Прилук и других малороссийских городов»¹⁶.

В ряде деталей пассаж А. К. Мейера об урочище Сто могил совпадает с

описанием из «Рапорта о географическом и топографическом положении провинции Озу или Эдиссан, обыкновенно называемой Очаковской степью, для прояснения карт и планов, снятых по Высочайшему повелению инженер-майором Деволаном». Этот интересный документ на французском языке, к сожалению, не датирован. Не исключено, что А. К. Мейер использовал рапорт Деволана при написании своей книги. Франц Павлович Деволан (de Wollan, ум. в 1818 г.), брабантский дворянин, перешедший на русскую службу в 1787 г., вошел в историю Новороссии как автор планов и руководитель строительства крепостей и городов Фанагории, Кинбурна, Севастополя, Овидиополя, Николаева, Одессы, Новочеркасска и др. Вероятно, рапорт был составлен в начале 1792 г., вскоре после заключения Ясского мирного договора с Турцией 29 декабря 1791 г.* и присоединения Очаковской области к России, т. к. в том же году Ф. П. Деволан получил чин подполковника¹⁷. Донесение состоит из шести разделов, включая географический, гидрографический и топографический. Описывая памятники древности, встречавшиеся на пути от Днестровского лимана до Николаевки, Деволан попытался определить положение ряда античных пунктов.

Описание окрестностей городища в урочище Сто могил он начинает с Широкой балки. «При входе в устье Буга первый интересный объект — маленькая долина Широкая поблизости от места, называемого Сто могил, где бесспорно находятся руины древнего города, который должно быть был значительным. Об этом можно судить по фрагментам углубленных в землю фундаментов...» Обратив внимание на разрушения береговой части, Ф. П. Деволан не понял его причину — изменение уровня моря, и как следствие эрозии береговой полосы, которая поглотила часть городища. Это обстоятельство он объяснял последствиями землетрясения: «Вероятно, в результате какого-то землетрясения часть этих руин оказалась сброшена в реку, или (они) подмыты течениями; в лиман постепенно были унесены большие куски. Скорее (всего), в результате землетрясения большая часть этого места поглощена (лиманом). Это подтверждается множеством обработанных каменных фрагментов, находимых в воде, мраморных, гранитных». Далее идет речь либо о выходах в береговом клифе водосточных каналов¹⁸, либо об остатках орфостатных кладок, либо о естественных пещерах, вымытых водами лимана¹⁹: «Но особенно на современном берегу находят множество входов в нечто, напоминающее подземелья и пещеры, воздух в которых очень плохой и где живут волки». Хищническую выборку камня и разрушения на городище автор приписал русским солдатам, а не туркам, что вряд ли справедливо, т. к. и Очаков, и Кинбурн, и село Ильинское были построены из ольвийских материалов. «Эти фундаменты зданий, находящиеся на вершинах холмов, были разрушены нашими солдатами, очевидно в надежде что-нибудь там обнаружить; обстоятельство, не позволяющее нам судить, какого рода были эти здания».

Затем автор переходит к описанию некрополя. «Количество холмов, окружающих на расстоянии 4—5 верст эти руины, составляет, по-видимому, от двух до трех сотен, большей частью со склепами различных глубин, высоты и формы, из которых наиболее часто использовалась коническая форма сахарной головы, высотой от 7 футов до 24—28 футов (т. е. от 2,1 до 8,5 м — И. Т.). Эти холмы полностью соответствуют тем, которые находят в больших количествах стоящими отдельно в степи. Холмы (называемые у русских курганами, а также могилами) имеются повсюду, на всем пространстве степей Европейской Татарии вплоть до земель в Вестфалии, вдоль границ Нидерландов и Арденн, абсолютно той же самой формы». Будучи полностью уверенным в том, что описываемые им «холмы» являются погребальными памятниками, Ф. П. Деволан предположил, что они были воздвигнуты в гораздо более позднее время, чем греческий город, племенам и скифов или готов, которые впоследствии «вторглись в обитасмую Европу в 5 и 6 веках».

Оговорившись, что касаться истории региона не входило в его задачу, автор все же высказал догадку о локализации здесь античного полиса, «проис-

* Даты приводятся по старому стилю.

хождение которого теряется в древности», а именно «Борисфенополиса Страбона и Птолемея, который должен был находиться на выдающейся оконечности или мысе, обращенном к востоку, где Гипанис (Буг) и Борисфен (Днепр) сливаются, что вполне соответствует нашему положению». Ф. П. Деволан различал два города — Ольвию и Борисфен, хотя упоминаемые им античные авторы отождествляют их. Ольвию он соотнес с заброшенной татарской деревушкой Акмечеть, лежавшей к северу от Волошской косы и Чертовой балки. «Позади места, где находится Акмечеть, есть 5 или 6 заброшенных источников и прекрасный караван-сарай в дикой местности, заполненной камнями и покрытой низким кустарником. Эти кучи камней имеют вид довольно древних руин, позволяющих предположить, что там было столь искомое и столь оспариваемое место Ольвии, уверенно относимое другими к окрестностям нового города Николаевки (т. е. Николаева. — И. Т.). Ольвия, по-видимому, была на правом берегу Буга в 200 или 270 стадиях от его устья, что почти соответствует расстоянию от пункта Акмечети, находящейся тоже на правом берегу; это место, подходящее для большой колонии. Впрочем, вдоль реки от Ста могил до сего пункта нет ни малейшего следа руин, и даже ни одного места, подходящего для столь значительной колонии, какой была Ольвия»²⁰.

Ф. П. Деволан был близок к открытию Ольвии, но прошел мимо него. Причин тому две. Во-первых, полное отсутствие эпиграфических и нумизматических материалов, которые могли бы подтвердить или опровергнуть его догадку. Во-вторых, неверный подход Деволана и всех его предшественников к отрывочной и противоречивой письменной информации, на базе которой высказывались взаимоисключающие предположения о локализации города. Мнения ученых XVIII в. в вопросе интерпретации литературных источников расходились, так как каждый из них обосновывал свои выводы на анализе текстов одного, двух, трех авторов, а не совокупности данных всех нарративных источников. Окончательно решить вопрос помогло случайное открытие монет с именем полиса, скорее всего клада. Как пишет И. М. Муравьев-Анзотол, управляющий Ильинским, «отрыв урну с медалями», находку не утаил, а отправил ее своему помещику. Потом стали находить надписи, «основания зданий, обломки статуй, урны и бесчисленное множество медалей, — все это служит уже не догадками, а математическими доводами к тому, что Ольвия подлинно стояла на самом том месте, которое здесь называется Стомогильным урочищем»²¹.

Скорее всего, эти находки были сделаны уже в начале 1790-х гг., так как академик Петербургской Академии наук Петр Симон Паллас (1741—1811), возвращаясь из Крыма в столицу в 1794 г., заехал в Николаев и описал хранившиеся там ольвийские памятники. Здесь он встретился с бывшим профессором натуральной истории и земледелия Московского университета Матвеем Ивановичем Афониным (1739—1810), разносторонне образованным человеком, более десяти лет совершенствовавшим знания в университетах Германии и Швеции. В 1777 г. профессор по состоянию здоровья вынужден был переехать на юг, где благодаря дружеским отношениям с князем Г. А. Потемкиным получил землю²². М. И. Афонин предоставил П. С. Палласу описание найденных ранее пяти ольвийских монет, правда, не очень точное (возможно, из числа тех, что нашел управляющий Ильинским), а также «глиняной погребальной лампы с изображением бегущей собаки» и «куска мрамора с изображением совы, символа Минервы... позади ее два стража с каждой стороны с топорами в правой руке»²³. Не исключено, что именно от М. И. Афонова академик узнал об истинном местонахождении Ольвии. В Ильинское Паллас не ездил — он прибыл в Николаев 25 июля, а 26 уже уехал в Елизаветград. Это подтверждает и наличие прямых ошибок в тексте книги П. С. Палласа, которые В. В. Латышев принял за опечатки. Так, лежавшую напротив городища Кисляковку академик поместил не на левом, а на правом берегу лимана²⁴. Приводим отрывок из текста, касающийся Ольвии и ее окрестностей, в неизданном переводе С. П. Белявской и А. Л. Бертъе-Делагарда:²⁵ «Окрестности Буга ниже города (Николаева. — И. Т.) замечательны по остаткам греческих древностей. В 20 верстах (точнее, в 35 вер-

стах.— И. Т.), спускаясь по реке, против лежащей на правом берегу Кисляковки, где видно маленькое соленое озеро и где была рыбная ловля запорожцев, находятся между балками Волошской и Широкой остатки греческого города с еще приметными сводами и развалинами. По найденным здесь монетам, имеющим по большей части на одной стороне голову в лавровом венке, а на оборотной коршуна, причем на некоторых ясно видна надпись Ольвиополис, можно считать это остатками милетской колонии Ольвии. Три из этих монет я поручил изобразить На этом же месте был найден замковый камень свода, в аршин величиной с греческой надписью ... , находящийся теперь в церкви в Николаеве, где также сохраняется большая плита с изображением ... барельефа; она была найдена ниже, спускаясь к селу Заре-Камыши, очень поврежденной, так как проходящие суда хватались за нее крючьями, чтобы приставать. Ближе к Николаеву, в полутора верстах от Долгой Кошки: должны быть еще остатки древнего населенного места. Живущий в Николаеве, любезный профессор Афонин сообщил мне описание некоторых других древностей, найденных прежде в развалинах Ольвии, я его здесь передаю»²⁶. Далее идет подробное описание монет, лампы и мраморного фрагмента, о которых говорилось выше.

Путешествовавший по Новороссии в 1797—1798 гг. военный инженер, впоследствии член-корреспондент Петербургской Академии наук (1801) Лев Савельевич Ваксель (ок. 1776—1816)²⁷ писал, что город Ольвия находился «при стечении рек Буга и Днепра; некоторые развалины онаго и поднесь существуют». В его книге помещены изображения тех же ольвийских памятников, что и у П. С. Палласа: посвятительная надпись Аполлону Простату (IOSPE, I², 98), найденная «на Очаковской степи», надгробие Стратона (IOSPE, I², 229), которое «сыскано в реке Буг, близ местечка Богоявленская, и ряд ольвийских монет»²⁸.

Через несколько лет те же памятники видел в городском соборе Николаева Павел Иванович Сумароков (1760—1846), государственный деятель и писатель, впоследствии сенатор, племянник драматурга А. П. Сумарокова²⁹. Он пробыл в городе 4 дня, с 17 по 20 мая 1799 г. Судя по тексту книги, в Ильинском он не был. Из какого источника П. И. Сумароков получил сведения о местоположении городища, неизвестно. Во всяком случае высказанный Л. М. Славиным тезис, что именно П. И. Сумарокову принадлежит честь «приурочения древнегреческого города Ольвии к ее действительной территории»³⁰, вызывает серьезные возражения, так как для ряда образованных жителей Николаева локализация Ольвии в урочище Сто могил была очевидна давно. Вот текст П. И. Сумарокова: «... Я ездил смотреть сохраняемой подле собора камень, заслуживающий древностию и важностию своею немалое внимание. Он нечаянно найден рыбаками верстах в 30 отсюда при урочище Цари Камыши в лимане, и имеет сажень в вышину и аршин поперешнику. Грубо высеченные на нем изображения представляют в первом ярусе человека, сидящего на коне; а внизу лежащий, подобно как на постеле, вынимая из корзины фрукты, подает их предстоящему перед ним отроку, позади коего находится еще женщина. Вверху видна греческая надпись, которую знающий сей язык перевел мне сими словами: Стратон, благий путеводитель воев, радуйся! Почему кажется, что оной камень был некогда воздвигнут в честь Стратону. Внутри алтаря лежит на полу другой камень в 3/4 длиною, и 5 вершков шириною, на коем старинной еллинской надписи никто еще по сие время разобрать не мог. Оной, как думать надобно, служил где-либо замыканием в дуге дверной. Его нашли верстах в 40 отсюда, по ту сторону Буга, на развалинах древняго и известнаго города Ольвии, что ныне называется урочище Сто могил, и принадлежит графу Безбородке. В сем месте попадались еще древнейшие монеты, отломки карнизов и колонн, служащие к заключению о бытии здесь онаго города»³¹.

На этом фоне совершенно фантастической представляется догадка английской путешественницы Марии Гатри о местоположении Ольвии на правобережье Днепра, при впадении в него Ингульца. В ее книге приведен рассказ генерала И. А. Ганнибала, что 18 лет назад здесь виднелись «благородные» руины, растащенные на постройки в Херсоне, от которых не осталось

следа. М. Гатри поведала также о богатых находках какого-то украинского дворянина в древней могиле на берегу Днестра. Судя по упоминающимся золотым украшениям и изваяниям, речь шла о богатом скифском погребении. Показательно, что путешественница, проезжавшая в 1795 г. по берегу Бугского лимана из Очакова в Николаев, отметила лишь развалины поселения в 8 верстах выше его устья, ни словом не упомянув об урочище Сто могил³².

В августе 1798 г. Ольвию посетил генерал-лейтенант Инженерного корпуса П. К. Сухтелен, командированный Павлом I для осмотра пограничных крепостей от Херсона до Риги и Ревеля³³. Петр Корнилович Сухтелен (van Suchtelen, 1751—1836) слыл образованнейшим человеком своего времени. Голландский дворянин, перешедший на русскую службу в 1783 г., он был известен как автор ряда трудов по военной истории, библиофил, коллекционер рукописей, картин, эстампов и монет. Современники отмечали его исключительную эрудицию и «страсть к учености»³⁴. Уже известный нам Л. С. Ваксель, находясь в Лондоне, содействовал генералу в приобретении античных монет³⁵. Нумизматическая коллекция П. К. Сухтелена считалась крупнейшей в мире — она насчитывала 11433 греческих и римских монет на общую сумму 78805 франков³⁶. В 1823 г. собиратель подарил ее музею классической археологии Петербургской Академии наук. Огромную библиотеку П. К. Сухтелена приобрела казна и большая ее часть поступила в Публичную библиотеку (ныне РНБ). 149 томов книг и гравюр по античному искусству, в том числе сочинения о древностях Италии, Греции, Малой Азии, Сирии, Египта поступили в библиотеку Императорского Эрмитажа³⁷.

В. В. Латышев писал о нем: «Около самого начала нынешнего века в ольвийских развалинах производил розыски инженер-генерал Сухтелен, нумизматические открытия которого окончательно подтвердили открытие Палласа»³⁸. Опираясь на это свидетельство, Л. М. Славин, и вслед за ним А. А. Формозов, говорят уже не о «розысках», а о раскопках П. К. Сухтелена как о непереложном факте, называя их точные даты: первый — 1801 год, второй — 1800 год³⁹. Однако утверждение Л. М. Славина опровергается фактами биографии генерала. Получив чин инженер-генерала (1799), П. К. Сухтелен служил в Кисе командиром Инженерного департамента. В марте 1800 г. он был отозван в Петербург и назначен членом департамента водяных коммуникаций, затем переведен в Архангельск главнокомандующим корпусом, расположенного по берегам Белого моря. 30 июня 1801 г. вступивший на престол Александр I возвращает Сухтелена в столицу и определяет управляющим свитой Его Величества по квартирмейстерской части⁴⁰. Следовательно, в 1801 г. П. К. Сухтелен не мог оказаться в Ольвии и проводить раскопки.

В. В. Латышев верно подметил, что в Ольвию Сухтелена привели его нумизматические интересы. Для Латышева источником информации послужила фраза в статье хранителя кабинета гемм и медалей Императорского Эрмитажа Г. К. Э. Келера об ольвийских монетах (1805). Касаясь места находки одного из «медальонов» (ольвийского асса), антикварий пишет, что оно расположено у Ста могил, деревни «в 35 верстах от Херсона» (вернее, от Николаева). Этот «медальон» инженер-генерал Сухтелен «нашел сам вместе с другими медалями, ныне украшающими прекрасную коллекцию этого знаменитого ученого знатока, любезно предоставившего нам большое число (монет) из тех, которые мы публикуем»⁴¹. Для Келера имел важное значение тот факт, что П. К. Сухтелен лично нашел шесть издаваемых монет. Как человек, посвятивший собственные труды изучению классических древностей, он чувствовал неловкость из-за того что сам никогда не бывал в Причерноморье, в тех местах, где когда-то жили древние греки.

В бумагах архива П. К. Сухтелена, хранящихся в РГВИА, имеются его путевые записки 1798 г. на голландском языке. Урочищу Сто могил однозначно отождествляемому с Ольвией, в них отведено всего 8 строк, где автор пишет о найденных им монетах и фрагментах керамики⁴². Скорее всего, это были случайные находки, а не вещи, полученные путем раскопок. Через год П. К. Сухтелен снова побывал в Причерноморье: в феврале и начале марта 1800 г. по повелению Павла I он объехал крепости Херсон, Очаков, Кинбурн,

Одессу, Овидиополь и Тирасполь, представив рапорт об их состоянии⁴³. Заехал ли он в урочище Сто могил, неизвестно. Тем более мы не имеем никаких оснований, вслед за А. А. Формозовым, утверждать о раскопках П. К. Сухтелена 1800 г. в Ольвии. Чтобы окончательно прояснить этот вопрос, необходимо изучение эпистолярного наследия Сухтелена.

Какие-то раскопки грабительского характера на городище и некрополе Ольвии все же проводились. Так, в 1802 г. императору Александру I генералом Титовым была поднесена серьга, «представляющая фигуру Сирены», из числа найденных в Ольвии золотых вещей «превосходной работы»⁴⁴. Вероятно, в 1800 г. в Фанагорийскую крепость на Тамани был перевезен постамент статуи Залсии, найденный в Ольвии, позднее попавший в Музей Одесского общества истории и древностей (IOSPE, 1², 200). Рисунок камня, выполненный на бумаге с филигранью северо-голландской бумажной фабрики Яна Кооля конца XVIII — начала XIX в., с изображением надписи и размеров постамент в дюймах, сохранился в РГВИА⁴⁵. С 1803 г. ольвийские древности стали поступать в Кабинет редкостей Черноморского депо карт в Николаеве, учрежденные главным командиром Черноморского флота адмиралом маркизом И. И. Траверсе. Туда были перенесены памятники, хранившиеся ранее в городском соборе, в том числе описанный Палласом, Вакселем и Сумароковым «Стратонов камень». Здесь же хранились вазы, амфоры, барельефы, надписи, капители, водопроводные трубы и собрание монет, найденных в Ольвии⁴⁶.

В 1804 г. графом И. О. Потоцким были опубликованы три ольвийских надписи (IOSPE, 1², 54, 134, 203), хранившиеся в его имении в Тульчине⁴⁷. Ученый и писатель, автор романа «Рукопись, найденная в Сарагосе», граф Иван Осипович (Ян) Потоцкий (1761—1815) слыл известнейшим археологом своего времени. Главной целью его научных изысканий стало выяснение роли праславянских элементов в древнейшей истории Европы⁴⁸. Можно предположить, что во время своих частых поездок по Причерноморью он неоднократно бывал и в Ольвии.

Начало научному изучению нумизматических памятников Ольвии в России положил Генрих Карл Эрнст (Егор Егорович) Келер (1765—1838), уроженец Саксонии, в 1795 г. получивший место библиотекаря Императорского Эрмитажа и хранителя коллекции гемм и медалей. Приобретая известность публикациями по античной глиптике и нумизматике, он в апреле 1803 г. был избран членом-корреспондентом, а в сентябре 1817 г. — ординарным академиком Петербургской Академии наук по литературе и древностям греческим и римским⁴⁹. 8 февраля 1804 г. Г. К. Э. Келер представил академической Конференции (Общему собранию) исследование под названием «Письмо о нескольких медалях Европейской Сарматии и Херсонеса Таврического, адресованное в Академию одним из ее корреспондентов». В статье упомянуто всего 37 ольвийских монет, известных тогда науке. Часть типов автор воспроизвел по публикациям Сестини, Эккеля и других нумизматов, остальные монеты — по подлинным памятникам, хранившимся в частных собраниях П. К. Сухтелена, Веселовского, барона Д'Аша и своей собственной, а также в Национальном минц-кабинете Франции и музее Геттингенского университета⁵⁰. Через несколько месяцев Г. К. Э. Келер отправился в Крым на счет средств Кабинета Александра I, по дороге заехав в Николаев. В коридоре Штурманского училища антикварий увидел шесть античных мраморов с барельефами и надписями в том числе ольвийского происхождения. Для предотвращения гибели памятников Г. К. Э. Келер просил И. И. Траверсе отправить их президенту Академии художеств графу А. С. Строганову⁵¹. Не исключено, что в 1804 г. ученый впервые побывал в Ольвии и провел раскопки.

Пораженный варварским отношением местных властей к археологическим памятникам, Г. К. Э. Келер в 1805 г. добился распоряжения Министерства внутренних дел «Об ограждении от разрушения древностей Тавриды»⁵², которое также запрещало иностранцам вывоз антиков за границу. Той же цели способствовало основание в начале XIX в. ряда местных музеев. В 1806 г. попечитель Харьковского учебного округа граф С. О. Потоцкий, брат И. О. Потоцкого, добился права сбора, хранения и изучения древностей в

музее недавно основанного Харьковского университета. В 1809 г. такую же льготу для Кабинета редкостей Черноморского депо карт выхлопотал и маркиз И. И. Траверсе⁵³. Если в николаевском собрании ольвийские древности были представлены довольно широко, то в харьковском они появились лишь после поездки профессора И. С. Рижского в 1807 г.

Иван Степанович Рижский (1759—1811), действительный член Российской Академии (1802), был известен несколькими работами по политической и религиозной истории Древнего Рима⁵⁴. Получив приглашение С. О. Потоцкого, он переехал из Петербурга в Харьков, где стал профессором российской словесности и красноречия, деканом отделения словесных наук и ректором основанного в 1805 г. университета. В 1807 г. И. С. Рижский отправился в инспекторскую поездку по училищам Харьковского учебного округа. Советом университета ему была дана инструкция, девятый пункт которой гласил о необходимости сбора сведений о древностях и их приобретении для кабинета редкостей и минц-кабинета⁵⁵. До нас дошло описание городища Ольвии, предполагавшееся к напечатанию в университетском журнале. Какие-то обстоятельства помешали этому и автор отправил рукопись в издаваемый Петербургской Академией наук «Технологический журнал». Не зная о первой публикации, Д. И. Багалей вторично издал статью И. С. Рижского в одной из своих работ⁵⁵.

И. С. Рижский принял все пространство урочища Ста могил, т. е. ольвийский некрополь, за остатки города. «Городище начинается близ полуверсты ниже села Ильинского, иначе называсмого Порутена, и на пространстве от востока к западу версты на три: а от севера к югу несколько менее усеяно разной высоты и объятности холмами, находящимися друг от друга в различном расстоянии. Холмы сии суть, кажется, не что иное, как кучи, составившиеся из разрушившихся зданий. В сих холмах и углублениях, из коих некоторые были рыты любопытствующими находят обломки обработанных искусством с надписями и без оных, бывших в употреблении у древних греков камней, изредка целые глиняные кувшины, а более куски сих сосудов и иногда древние монеты». На сего взгляд, самое интересное место по количеству находимых там древностей, называвшееся местными жителями Городком, находится вниз по Бугу в полутора верстах от села, т. е. собственно городище Ольвии. «Весь берег, на котором городище, глинист и довольно высок; но там, где Городок, он имеет прямо возстающей высоты до 8 сажень (ок. 17 м — И. Т.)» Несомненно, здесь имеется в виду Верхний город с цитаделью. «В утесах той части берега, на которой Городок, явственно видны в бесчисленном количестве куски разбитых глиняных сосудов, как бы нарочно воткнутые в разном положении в берег... О происхождении же их вероятно, что они суть остатки глиняных сосудов, которые в древние времена в великом множестве хранились в бывших в сем месте под зданиями погребях, и тяжестью разрушившихся строений разбиты на части, после смешавшиеся с землей».

Далее И. С. Рижский описывает находки на территории Нижнего города, на берегу и в самом лимане, «где валяется также бесконечное количество упомянутых глиняных, а иногда мраморных отломков» и даже монет. Профессор описал способы сбора древностей местными жителями: они ходят к Городку «после бывшей в Буге большой воды», вымывающей вещи из береговой полосы. «В другое же время из валяющихся в великом множестве по берегу камней делают небольшие полукруглые в реке запрудины, и вымывая из них лопатами на берег воду, ищут и сыскивают разные бывшие дотоле под водою небольшие вещицы, особливо медные, серебряные и даже изредка золотые монеты». Свой рассказ он заключает такими словами: «Вообще о сем месте можно сказать, что оно по всем отношениям достойно рачительнейшего и долговременнейшего разыскания, могущего открыть какие-либо древние исторические сведения или, по крайней мере, пояснения»⁵⁶.

Вернувшись в Харьков, И. С. Рижский представил Совету университета отчет о поездке. Списки двух ольвийских надписей были переданы для перевода профессору греческого языка библиотекарю Я. Я. Белен де Баллю. В Минц-кабинет поместили 15 медных и 1 серебряную монеты, «из коих на большей части явственно видно оттисненное имя города Ольвии», а в Кабинет

редкостей — целую амфору, 10 амфорных фрагментов, в том числе ручку с клеймом, «медный кубик с пятью точками на одной стороне, напоминающий игральные кости» и другие привезенные И. С. Рижским древности⁵⁷. Туда же впоследствии перевезли несколько обломков с надписями из Ольвии из числа памятников, хранившихся в имении графа С. О. Потоцкого Севериновке и подаренных им университету⁵⁸.

Итак, перед нами прошли несколько страниц начальной истории изучения Ольвии за сравнительно небольшой временной отрезок, с 1791 по 1807 гг. На этом этапе была выполнена основная задача — привязка сведений античной письменной традиции к реальной карте. Поиск города на кабинетном уровне исследований в XVIII в. привел лишь к разногласиям в среде ученых, военных и путешественников. Обосновывая свои предположения на базе одних и тех же письменных источников, они приходили к взаимоисключающим выводам. Только с появлением достаточно убедительных нумизматических и археологических фактов локализация Ольвии близ села Ильинского (Парутина) стала окончательно очевидной. Заслуга П. С. Палласа и П. И. Сумарокова состоит в том, что, говоря словами В. В. Латышева, именно они «первыми поведали миру об этом открытии. Переводы трудов П. С. Палласа на французский, английский (1801, 1803) и П. И. Сумарокова на немецкий и шведский (1802, 1805) языки ознакомили научную общественность Европы с правильной точкой зрения на местоположение Ольвии и найденными там памятниками. Показательно что эпиграфические и нумизматические материалы сразу же привлекли к себе пристальное внимание ученых, что выразилось в их немедленной публикации. Однако об археологическом изучении городища и некрополя Ольвии в то время не могло быть и речи. Раскопки носили откровенно грабительский или антикварный характер — о них мы имеем самые скудные сведения.

Примечания

¹ Герц К. К. Исторический обзор археологических исследований и открытий на Таманском полуострове с кончания столетия до 1859 г. Преимущественно по неизданным источникам. — СПб., 1808. — 152 с.; Гриневич К. Э. Сто лет херсонесских раскопок (1827—1927): Исторический очерк с экскурсионным планом. — Севастополь, 1927. — 55 с.; Марти Ю. Ю. Сто лет Керченского музея. (Исторический очерк). — Керчь, 1926. — 100 с.

² См. например: Славин Л. М. Древний город Ольвия. — К., 1951. — С. 19—23; Славин Л. М. Основные этапы изучения Ольвии // ЗОАО. — 1960. — Т. 1. (34). — С. 47—59; Леви Е. И. Ольвия: Город эпохи эллинизма. — Л., 1985. — С. 7—12; Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э.: Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989. — С. 7—11.

³ Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887. — С. V—X, 26—47.

⁴ Описание Крыма Мартина Броневского // ЗООИД. — 1867. — Т. 6. — С. 337.

⁵ См. карту к статье: Байер Т. З. О местоположении Скифии, каково было в лета Геродотовы // Краткое описание комментариев Академии наук. — СПб., 1728. — Ч. I. — С. 139—166.

⁶ КОГА. Ф. 535. Оп. I. Д. 2020. Л. 1 об.; Д. 1929. Л. 5 об.

⁷ ОР РНБ. Эрм. 368. Л. 51 об.

⁸ КОГА. Ф. 535. Оп. I. Д. 2021. Л. 3 об.

⁹ РГВИА. Ф. ВУА. Д. 19056. Л. 1—2.

¹⁰ Уваров А. С. Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря. — СПб., 1851. — Вып. I. — С. 35.

¹¹ РГВИА. Ф. ВУА. Д. 18336. Ч. I. Л. 191 об. — 192.

¹² ОР РНБ. Ф. 885. Д. 233. Л. 9.

¹³ Повестное, землемерное и естествословное описание Очаковского земли, содержащееся в двух донесениях и сочиненное Андреем Мейером, Херсонского грендерского полку подполковником, и трех ученых в России обществ членом. — СПб., 1794. — С. 9, 10.

¹⁴ Там же. — С. 82.

¹⁵ Там же. — С. 15.

¹⁶ Там же. — С. 14, 15.

¹⁷ О нем см.: *Справочный энциклопедический словарь*, издающийся под ред. А. Старчевского.— СПб., 1855.— Т. 4.— С. 45; *Жерве В. Деволан Франц Павлович* // РБС.— 1905.— Т. Дабелов-Дядковский.— С. 155—158; *Мурзакевич Н. Н.* Деятели Новороссийского края: вице-адмирал И. де Рибас и инженер-полковник Ф. де Волян // ЗООИД.— 1875.— Т. 9.— С. 338; *Фриман Л.* История крепости в России.— СПб., 1895.— Ч. I. До начала XIX столетия.— С. 150, 152, 155; *Скальковский А. А.* Первое тридцатилетие города Одессы: 1793—1823.— Одесса, 1837.— С. 27, 54, 91, 108, 109; *Тимофеев В. И.* Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века.— К., 1984.

¹⁸ *Карасев А. Н.* Планы Ольвии XIX в. как источники для исторической топографии города // МИА.— 1956.— № 50.— С. 13, 14.

¹⁹ *Крыжичкий С. Д.* Ольвия: Историко-географическое исследование архитектурно-строительных комплексов.— К., 1985.— С. 18.

²⁰ РГВИА. Ф. ВУА. Д. 18364. Ч. I. Л. 168—171, 181—183.

²¹ *Муравьев-Апостол И. М.* Ольвия: Отрывок из путешествия в Тавриду в 1820 году, с приобщением перевода отрывка из Вористенской речи Диона Хрисостома.— СПб., 1821.— С. 20, 21.

²² *Афонин Матвей Иванович* // РБС.— СПб., 1900.— Т. Алекинский—Бестужев-Рюмин.— С. 358, 359.

²³ *Pallas P. S.* Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des Russischen Reiches in den Jahren 1793 und 1794.— Leipzig, 1801.— Bd. 2.— S. 512—513.

²⁴ *Латышев В. В.* Указ. соч.— С. 28.— Прим. 10; С. 31.

²⁵ Крымский краеведческий музей. КП-22971. Л. 172—172 об.

²⁶ *Pallas P. S.* Op. cit.— S. 511—512.

²⁷ О нем см.: *Венгеров С. А.* Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней).— СПб., 1895.— Т. 4.— Отд. 2.— С. 29.

²⁸ *Ваксель Л.* Изображения разных памятников древности, найденных на берегах Черного моря, принадлежащих Российской империи. Снятые с подлинников в 1797-м и 1798-м годах. с приложением географической карты тех мест, где оные памятники обреты, с древними наименованиями.— СПб., 1801.— С. 5, 7. См. также франц. и нем. переводы: *Waxel L.* de. Recueil de quelques antiquites, trouvees sur les bords de la mer Noire, appartenans l'empire de Russie, dessinees d'apres les originaux en 1797 et 1798.— Berlin, 1803; *Waxel L.* Sammlung einiger Alterthümer an den Küsten des Schwarzen Meeres, innerhalb der Grenzen des Russischen Reichs entdeckt, in den Jahren 1797 und 1798 nach den originalen gezeichnet.— Berlin, 1803.

²⁹ *Нелестная характеристика П. И. Сумарокова* приведена в воспоминаниях известного меуариста Ф. Ф. Вигеля. См.: *Вигель Ф. Ф.* Записки.— М., 1891.— С. 132, 133.

³⁰ *Славин Л. М.* Основные этапы изучения Ольвии.— С. 47.

³¹ *Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году*, Павлом Сумароковым. С историческим и топографическим описанием всех тех мест.— М., 1800.— С. 16, 17.

³² *Guthrie M.* A tour, performed in the years 1795—1796, through the Taurida, or Crimea, the ancient kingdom of Bosphorus, the once-powerful countries of the North of the Euxine etc. London, 1802.— P. 30, 31, 34, 35, 38, 43. Map.

³³ РГВИА. Ф. 93. Оп. I. Д. 140; *Сухтелен Петр Корнилович* // РБС.— 1912.— Т. Суворова — Ткачев.— С. 211.

³⁴ См. о нем: *Вигель Ф. Ф.* Записки.— М., 1892.— Ч. 2.— С. 43, 44.; *Зедделер Л. И.* Сухтелен Петр Корнилович // Военный энциклопедический лексикон.— СПб., 1850.— Ч. 14.— Прибавление.— С. 156, 157.

³⁵ РГВИА. Ф. 93. Оп. I. Д. 330.

³⁶ РГВИА. Ф. 93. Оп. I. Д. 692. Л. 3.

³⁷ *Архив Государственного Эрмитажа.*— Ф. I. Оп. 1-1836. Д. 26/1.— Л. 2—19 об.

³⁸ *Латышев В. В.* Указ. соч.— С. 32.

³⁹ *Славин Л. М.* Древний город Ольвия...— С. 20; *Славин Л. М.* Основные этапы изучения Ольвии...— С. 48; *Формозов А. А.* К летописи археологических исследований в Северном Причерноморье в первой половине XIX в. // СА.— 1975.— № 1.— С. 171, 172.

⁴⁰ *См. послужной список П. К. Сухтелена*, опубликованный в кн.: *Фабрициус И. Г.* Главное инженерное управление: Исторический очерк // Столетие военного министерства.— 1802—1902.— СПб., 1902.— Т. 7.— Ч. I.— Приложение XXVII.— С. 78, 79.

⁴¹ *Köhler H. K. E.* Lettre sur plusieurs medailles de la Sarmatie d'Europe et de la Chersonese Taurique // Nova Acta Academiae Scientiarum imp. Petropolitanae.— SPb., 1805.— Т. 14.— P. 108, 109.

⁴² РГВИА. Ф. 93. Оп. I. Д. 140. Л. 5.

⁴³ РГВИА. Ф. 349. Оп. 2. Д. 7; Д. 327.

⁴⁴ Древности Боспора Киммерийского, хранящиеся в императорском музее Эрмитажа. Изданы по высочайшему повелению.— СПб., 1854.— Т. I.— С. VI.— Атлас.— Табл. 7.— Рис. 14.

⁴⁵ РГВИА. Ф. 349.— Оп. 40.— Д. 4391.

⁴⁶ РГАВМФ. Ф. 243. Оп. I. Д. 3486. Л. 6, 18 об., 68, 71 об., 72 об., 73, 83. Подробнее о составе и судьбе николаевского собрания см.: Тункина И. В. Кабинет редкостей Черноморского депо карт // Очерки истории русской и советской археологии.— М., 1991.— С. 9—24.

⁴⁷ Potocki J. Histoire ancienne du gouvernement de Cherson. Pour servir de suite de l'histoire primitive des peuples de la Russie.— SPb., 1804.— P. 29—31.

⁴⁸ О нем см.: *Потоцкий Ян*. Путешествие в Турцию и Египет, совершенное в 1784 г. / Пер. с франц. И. И. Кузнецовой. Вступит. ст. и примеч. М. С. Мейера // Восток-Запад: Исследования. Переводы. Публикации.— М., 1985.— С. 35—44.

⁴⁹ О нем см.: *Келер Егор Егорович* // РБС.— 1897.— Т. Ибак—Ключарев.— С. 607—608; *Morgenstern K. Heinrich Karl Ernst Köhler*. Zur Erinnerung an den Verewigten // Recueil des Actes de la seance publique de l'Academie imperiale des Sciences de St. Petersburg.— Spb., Leipzig, 1839.— S. 71—140.

⁵⁰ Köhler H. K. E. Op. cit.— P. 101—121.

⁵¹ РГАВМФ. Ф. 25. Оп. I. Д. 22. Л. 85.

⁵² *Стивен А. Х.* Дела архива Таврического губернского правления, относящиеся до розыскания, описания и сохранения памятников старины в пределах Таврической губернии // ИТУ-АК.— 1891.— № 13.— С. 35.

⁵³ Тункина И. В. Указ. соч.— С. 11, 12.

⁵⁴ О его трудах см.: *Фролов Э. Д.* Русская историография античности (до середины XIX в.) — Л., 1967.— С. 84.

⁵⁵ *Багалец Д. И.* Археологические материалы как источник археологии // Труды XI Археологического съезда в Киеве.— М., 1902.— Т. 2.— С. 87, 88.

⁵⁶ *Рижский И. С.* О городище Ольвии и другие примечания // Технологический журнал, или Собрание сочинений и известий, относящихся до технологии и приложения учиненных в науках открытий к практическому употреблению, издаваемое Академией наук.— СПб., 1808.— Т. 5.— Ч. 2.— С. 161—165.

⁵⁷ *Багалец Д. И.* Указ. соч.— С. 86, 87.

⁵⁸ *Багалец Д. И.* Опыт истории Харьковского университета.— Харьков, 1893.— Т. I.— С. 441, 442.

І. В. Тункіна

ПОЧАТОК ВИВЧЕННЯ ОЛЬВІЇ

У статті на підставі невідомих архівних матеріалів заповнюється прогалина в історії вивчення Ольвії наприкінці XVIII — початку XIX ст. Численні спроби локалізації Ольвії у XVIII ст. тільки на підставі літературної традиції призводили до помилкових висновків. Тільки з появою та накопиченням досить персоніфікованих нумізматичних, епіграфічних та археологічних джерел локалізація античного міста Ольвії поблизу с. Ільїнське (Парутино) стала очевидною. У цьому плані заслуга П. С. Палласа та П. І. Сумарокова, за висловом В. В. Латишева, що вони «першими повідали світові про це відкриття». Знайомство наукової громадськості Європи з їхніми працями, де було висловлено вірну думку щодо місця розташування Ольвії та дано характеристику знайдених там пам'яток, можна вважати точкою відліку й двохсотрічному дослідженні Ольвії.

I. V. Tunkina

THE ONSET OF STUDYING OLBIA

Proceeding from the unknown archives' evidence, the author tries to fill the blank in the history of study of Olbia at the end of the 18th and beginning of the 19th cent. Numerous attempts made in the 18th cent. to find location of Olbia only on the basis of literature traditions led to erroneous conclusions. Only with appearance and accumulation of rather convincing numismatic, epigraphic and archaeological sources localization of antique town Olbia near vil. Illyinskoe (Parutino) has become apparent. In this aspect the merit of

P. S. Pallas and P. I. Sumarokov by the words of V. V. Latyshev is that they «were the first to inform the world of this discovery». The acquaintance of wide scientific circles of Europe with their works in which they advanced the reasonable thought as to the place of Olbia location and described relics found there may be considered as a starting point in the two-centuries-long study of Olbia.

ГОЛОВНІ ЕТАПИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ОЛЬВІЇ

С. Д. Крижицький, В. В. Крапівіна, Н. О. Лейпунська

У статті пропонується уточнена періодизація історичного розвитку античної північнопричорноморської держави — Ольвії, рубрикація якої побудована на основі єдиних принципів.

Досліджуючи історію розвитку тієї чи іншої держави, значну увагу приділяють питанням періодизації: чи її принциповому перегляду, чи лише деякому уточненню. У зв'язку з цим слід зазначити, що йдеться не просто про термінологічні суперечки. Періодизація потрібна перш за все для висвітлення дії провідних факторів і тенденцій розвитку суспільства на певному етапі життя, які визначають його подальшу долю.

З цієї точки зору нас тепер навряд чи може цілком задовольнити існуюча періодизація історії Ольвії, яка базується головним чином на культурно-мистецькому або політичному змісті подій буття. Зокрема намагання пов'язати періодизацію Ольвії з загальногрецькою¹ потребує багатьох застережень як у хронологічному, так і у змістовному аспектах.

З цього приводу слід сказати, що широковідома періодизація, в основі якої лежить використання культурного фактора — розподіл на архаїчний, класичний, елліністичний та римський періоди — хоч і є загальноприйнятною, але у нашому випадку не відповідає як історичному, так і хронологічному змісту того чи іншого часу. Так, класичний період Греції — це максимальний розквіт культури, духовного життя, економіки тощо. Навпаки — класичний період в Ольвії — це час ствердження античного полісу, хоч і на підйомі, але все ж ще не в стані повного розквіту, який настає лише за початку еллінізму. Сильно різниться від інших регіонів і елліністичний період. Його культурно-мистецький зміст не відповідає загальногрецькому. Тут не простежується якесь суттєве змішання греко-східних традицій і, навіть, якщо ширше, вироблення місцевого греко-варварського напрямку в культурі саме античних міст. Більш вагоме значення мають економічні особливості еллінізму — зріст товарності у господарстві, розширення міжнародних зв'язків (економічних та культурних), зміни в аграрному секторі (поява садіб як фактора концентрації земель) та ін. Практично те ж саме можна сказати і про часи, коли у перші сторіччя нашої ери при наявності впливу римської культури у Північному Причорномор'ї, ми не можемо говорити про його романізацію.

Не були вирішальними у розвитку історії Ольвійського полісу й більшість внутрішньополітичних подій. Вони досить рідко могли знайти відображення у пам'ятках матеріальної культури, що саме і свідчить про їх тимчасовість і не визначальну роль (маємо на увазі якісь зміни у всьому комплексі господарсько-економічної діяльності). Ці події реконструюються головним чином, на підставі епіграфічних або нумізматичних даних.

Загалом слід сказати, що існуючі періодизації історичного розвитку Ольвії — від О. С. Уварова до Ю. Г. Виноградова² — не є досить послідовними та логічними і не відповідають повною мірою будь-яким єдиним

© С. Д. Крижицький, В. В. Крапівіна, Н. О. Лейпунська, 1994

принципам. Тут немає сенсу зупинятись на критичному розгляді цих періодизацій, оскільки це було зроблено у працях, виданих раніше³. Має ці недоліки і остання періодизація до того ж, обмежена лише догетським часом, запропонована Ю. Г. Виноградовим. Вона не є загальною, а лише періодизацією політичного розвитку. Крім того, вона має суто хронологічний характер, а у своїй змістовній частині недостатньо послідовна.

Практично нічого для висвітлення історії Ольвії не дає і нещодавно запропонована періодизація історії Північного Причорномор'я у скіфську добу⁴, оскільки вона, по-перше, розглядає цю історію як трисдинний процес, де античні держави є лише однією складовою частиною, а, по-друге, сягає лише до IV ст. до н. е.

Слід підкреслити, що і досі не розроблені методологічні підходи для вирішення питання про пріоритетність свідчень тих чи інших категорій пам'яток. Скажімо, конкретне епіграфічне свідчення про кризову ситуацію у будь-якій сфері життя може відображати зовсім не генералізуючий напрям розвитку суспільства, зокрема його економіки. Тут можливе суто суб'єктивне сприйняття ситуації ольвіополітами, або звичайна недооцінка значення певних фактів і, зрештою, наша модернізація у їх розумінні.

У цій статті автори намагаються переглянути і уточнити періодизацію історії Ольвії, виходячи з єдиних принципів. При цьому, зберігаючи принцип комплексного підходу для вирішення проблеми періодизації, вважаємо за необхідне аналіз кожної складової з метою підвищення його об'єктивності провести окремо, і тільки потім — у комплексі з урахуванням дії всіх головних критеріїв.

Для цього перш за все визначимо критерії, на базі яких можлива побудова загальноісторичної періодизації. Ними можуть бути зміни економічного базису, політичної системи або державного устрою, соціальні та зовнішньополітичні події, у тому числі воєнні, культурно-мистецькі. З них у межах однієї епохи пріоритет слід віддати трьом взаємопов'язаним факторам — економічному, соціальному та зовнішньополітичному, бо саме вони забезпечують стабільність життя держави та її населення. Культурно-мистецький та внутрішньополітичний фактори за наявних даних відігравали другорядну роль, оскільки не вели до кардинальних змін у житті держави. При цьому важливо, щоб датування подій по всіх розглядуваних факторах було незалежним одне від одного.

У зв'язку з цим домовимося про термінологічні позначення окремих історичних відрізків, які звичайно вживаються в історичній літературі, але у досить неспіловому значенні⁵. У нашому випадку епоха — весь час існування античного суспільства; період — частина епохи, яка виділяється на підставі тривалої дії пріоритетних факторів; етап — частина періоду, що виділяється на підставі дії другорядних факторів, або нетривалої дії пріоритетних. Підставою для виділення рубежів між періодами є зміна вектора дії того чи іншого, чи взагалі кількох пріоритетних факторів від негативного (або нульового) до позитивного напрямку. Звичайно, тимчасові зміни вектора при загальній дії його в одному й тому ж напрямі не можуть бути підставою для виділення рубежів між періодами. Для виділення рубежів між етапами — поява (або зникнення) дії другорядних факторів, чи некардинальні варіації вектора пріоритетних факторів у межах одного періоду.

Виходячи із розглянутих посилок, коротко проаналізуємо характер дії перелічених факторів у історії Ольвійської держави (при цьому більше уваги буде приділено тим факторам, які не знайшли досить повного висвітлення у науковій літературі).

Перш за все розглянемо дію економічного фактору по його трьох головних складових частинах — сільському господарстві, торгівлі та ремеслах.

Стосовно сільського господарства маємо досить надійні дані — саме існування, кількість та характер розміщення сільських поселень на різних етапах життя полісу⁶. Базуючись на цьому, маємо відзначити, що економічний розвиток (тобто дія позитивного вектору) починається від середини VI і продовжується до першої чверті V ст. до н. е. Тут виникає питання —

Рис. 1. Ольвія взимку. Загальний вигляд Нижнього міста з півдня (з власного архіву С. Д. Крижицького).

відколи саме слід відраховувати початок становлення економіки Ольвійської держави: з початку виникнення Ольвійського поселення і фактично появи перших сільських поселень близько середини VI ст. до н. е. (можє навіть і у другій чверті)⁷, але якщо вважати, що Ольвія була заснована за участю мешканців Березані⁸, то, звичайно, цю дату слід віднести до другої половини VII ст. до н. е. — часу виникнення Березанського поселення. Якщо ж починати з конституювання саме Ольвійської держави⁹, то цю дату слід омолодити до кінця третьої чверті VI ст. до н. е. Але в усіх цих випадках, а також у першій чверті V ст. до н. е. вектор розвитку сільського господарства залишається позитивним. З кінця першої чверті V ст. до н. е. протягом приблизно півстоліття спостерігається певний колапс хори. Однозначної відповіді на те, з чим це явище було пов'язане, поки що немає. Тому, можливо, цей колапс є свідченням лише зміни економіки і переходу до суворішої організації сільського господарства. З останньої чверті V ст. до н. е. спостерігається спочатку дуже слабкий поступовий підйом, і активніший у IV ст. до н. е. Потім корот-

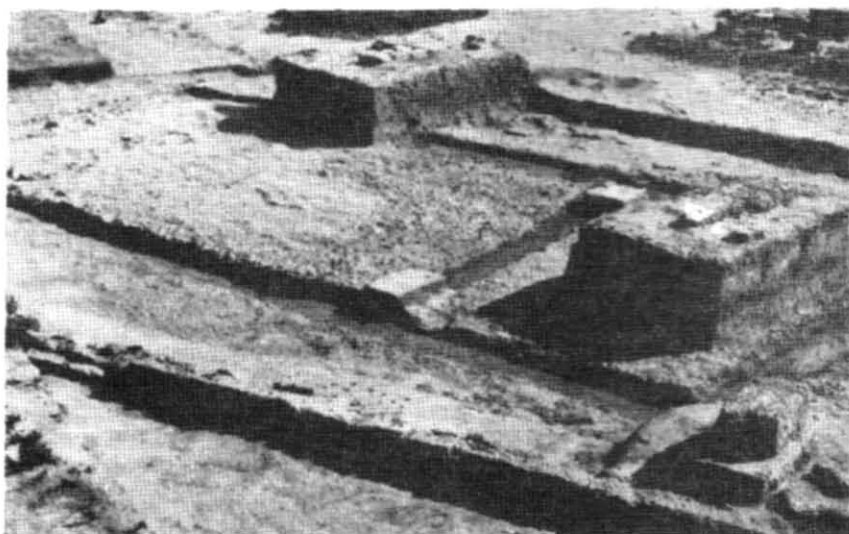

Рис. 2. Західний теменос. Траншеї від виборок стін храму Аполлона Лікаря кінця VI — початку V ст. до н. е. Розкопки А. С. Русаєвої (з Наукового архіву ІА НАНУ).

Рис. 3. Акротерій з вапняку. Пізньоархаїчний час. Ділянка АГД, Західний теменос (з Наукового архіву ІА НАНУ).

кочасна криза, пов'язана з облогою Зопіріона у 331 р. до н. е., нарешті — з останньої чверті IV до середини III ст. до н. е. — максимальний розквіт. Відтоді різкий спад — ліквідація більшої частини великої хори, а після середини II ст. до н. е. — її залишків на лівому березі Бузького лиману. Потім

Рис. 4. Ділянка Т-3. Залишки будівель кінця VI—V ст. до н. е. Вигляд зі сходу. Розкопки С. Д. Крижицького, В. І. Пазарчука (з Наукового архіву ІА НАНУ).

існування лише приміської зони, тобто поступовий занепад приміського сільського господарства, що розтягнувся майже на ціле сторіччя — до гетської навали. У цей час, вірогідніше за все, у 55 р. до н. е.¹⁰, Ольвія, так само, як і міста Західного Понту, зазнала навали військ гето-даків на чолі з Буребістою. Діон Хрисостом писав, що місто борисфенітів не відповідає колишній славі внаслідок неодноразових розорень та війн, «останнє та найбільше розорення його відбулось не більш, як сто п'ятдесят років тому, гети взяли його та інші міста на лівому березі Понту аж до Аполлонії» (Ог., XXXVI).

Наявність прогалени в існуванні міста підтверджується археологічними, епіграфічними та нумізматичними даними¹¹. Кілька десятиріч життя на місці розореної Ольвії було відсутнє.

Початок відродження сільського господарства — практично від нуля — спостерігається лише на початку нашої ери. Певне піднесення продовжується у другій половині I — першій половині II ст. н. е., і відносний розквіт — у другій половині II — першій половині III ст. н. е. Різкий стрибкоподібний занепад хори належить до третьої чверті III ст. Загалом слід відзначити зменшення сільськогосподарського потенціалу у перші сторіччя нової ери порівняно з догетським часом. Якщо базуватись на щільності заселення сільської округи, мова може йти про ослаблення економіки, основою якої, як і раніше, було сільське господарство, не менше, ніж удвічі, або, навіть, й втричі¹².

Таким чином, зміна векторів розвитку ольвійської сільськогосподарської економіки відбувається: на мінус — наприкінці першої чверті V ст. до н. е. (але тут, як вже зазначалося, можлива переорієнтація), потім, в останній чверті V — на плюс і знов на мінус близько середини III ст. до н. е. На початку I ст. н. е. вектор стає позитивним, а у третій чверті III ст. н. е. — нульовим, тобто маємо два повних цикли, у межах яких можна виділити дрібніші етапи. Враховуючи наявність двох повних циклів, а також велику різницю між ними в економічних потенціалах, є усі підстави виділити і два періоди. Накреслюється також третій період — кінець III — третя чверть IV ст. н. е., коли спочатку спостерігається деяке піднесення сільського господарства від нуля, а потім його остаточний занепад.

Для виділення етапів, користуючись запропонованими методичними настановами, слід визначити наступні переломні дати.

Для першого періоду це, якщо починати із заснування Березанського поселення — друга половина VII ст. — виникнення сільського господарства у приміській зоні; кінець другої чверті VI ст. — початок освоєння сільської території Нижнього Побужжя; рубіж третьої та четвертої чверті VI ст. — початок м а с о в о г о заселення; кінець першої чверті V ст. — колапс великої хори; остання чверть V ст. — початок її нового освоєння; 331 р. до н. е. — навала Зопіріона I, після неї, максимальний розквіт; середина III ст. — різке скорочення великої хори; середина II ст. — її остаточна ліквідація; 55 р. до н. е. — припинення існування приміської сільськогосподарської зони та самої Ольвії.

Для другого періоду — це початок реколонізації сільської округи — рубіж I ст. до н. е. — I ст. н. е. (або ширше: остання чверть I ст. до н. е. — перша чверть I ст. н. е.). Близько середини II ст. після загибелі ряду городищ внаслідок військових дій — відновлення хори та її найвищий (у другому періоді) розквіт. Середина — третя чверть III ст. — загибель великої хори. Для третього періоду — кінець III ст. — відродження приміської сільськогосподарської зони, а також самої Ольвії. Середина — третя чверть IV ст. — загибель її¹³.

Тепер розглянено торговельну складову економіки Ольвії. Основні джерела для характеристики торговельної діяльності — це масовий археологічний матеріал, головним чином імпортні керамічні вироби, частково монетна справа та іноземні монети, епіграфічні пам'ятки. Кількісні показники розквіту торгівлі, особливо для її загальної характеристики, поки що практично відсутні. Навіть коли вони розробляються, то це стосується лише вузьких хронологічних відрізків або певних категорій матеріалу (підрахування кількості клейм та їх співвідношення, різних видів та типів кераміки тощо). Тому до кількісних показників, навіть коли можливо їх підрахувати, треба

ставитися дуже обережно, але якісні тенденції більш-менш впевнено все ж таки можна визначити. Нсабияке значення для періодизації торгівлі має той факт, що особливості у торговому обігу виявлялися в трьох видах — зовнішній торгівлі з грецькими центрами, торгівлі з негрецьким населенням і у внутрішній торгівлі (місто та поліс).

Нарешті, важливу роль відігравали також напрями торговельних зв'язків та їхня зміна. Це відбивало як потреби економіки, так і стан імпортерів та експортерів. Треба визначити генеральні та другорядні напрями для того чи іншого часу. Часто другорядні напрями пізніше ставали генеральними. Крім того, напрями торгівлі були пов'язані із номенклатурою статей торгівлі.

Повертаючись до періодизації, перш за все відзначимо, що у торгівлі, як і сільському господарстві, цілком виразно й однозначно виділяються три періоди, між ними є досить значні прогалини і різниця в обсягах, напрямках та номенклатурі товарів. Щодо окремих етапів, тут картина складніша, ніж у сільському господарстві.

Почнемо з періоду VI—I ст. до н. е. На перший погляд, розвиток торгівлі має спокійніший, ніж сільське господарство, характер: відсутні різкі переломні рубежі, але все ж таки вони можуть бути виділені. Перш за все простежимо зміну напрямів торгівлі. Значну інформацію тут дає масовий керамічний матеріал. Слід підкреслити, що тут протягом всього існування Ольвії значних прогалин не спостерігається, але особливості тих чи інших етапів простежуються. За стратиграфічними даними, зокрема ступенем насиченості певних

Рис. 5. Скульптура Аполлона IV ст. до н. е. Ділянка АГД (з Наукового архіву ІА НАНУ).

Рис. 6. Мармурова плита з віршованою епітафією IV ст. до н. е. Некрополь, розкопки Ю. І. Козуб (з Наукового архіву ІА НАНУ).

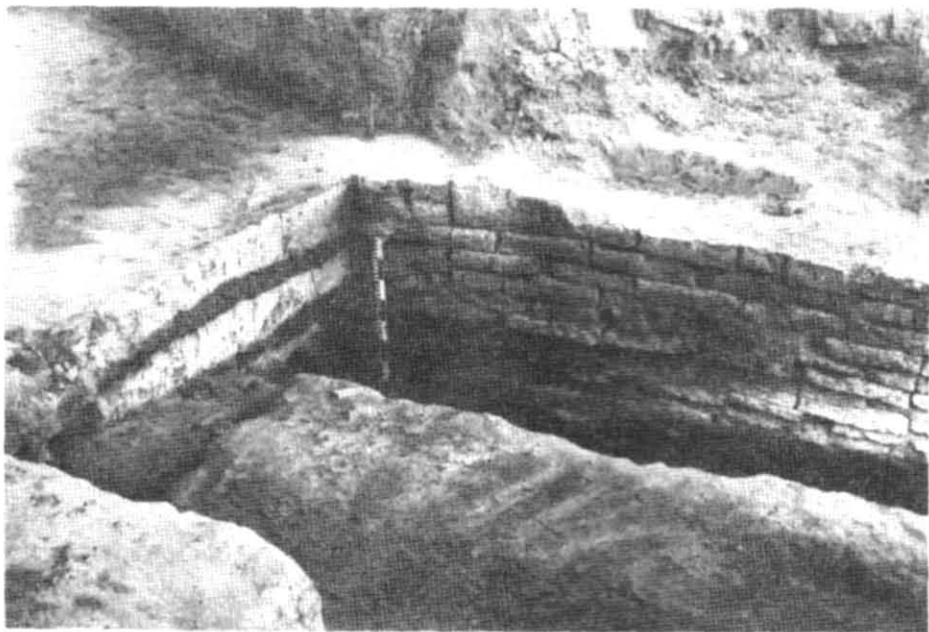

Рис. 7. Західні ворота міста. Залишки північної башти з сирцевої цегли IV ст. до н. е. та шарових підвалин III ст. до н. е. Розкопки Н. О. Лейпунської (з Наукового архіву ІА НАНУ).

шарів тими або іншими матеріалами, можна стверджувати, що від заснування Березанського поселення до першої половини II ст. до н. е. включно спостерігається загалом позитивний вектор торговельного обігу. Як асортимент

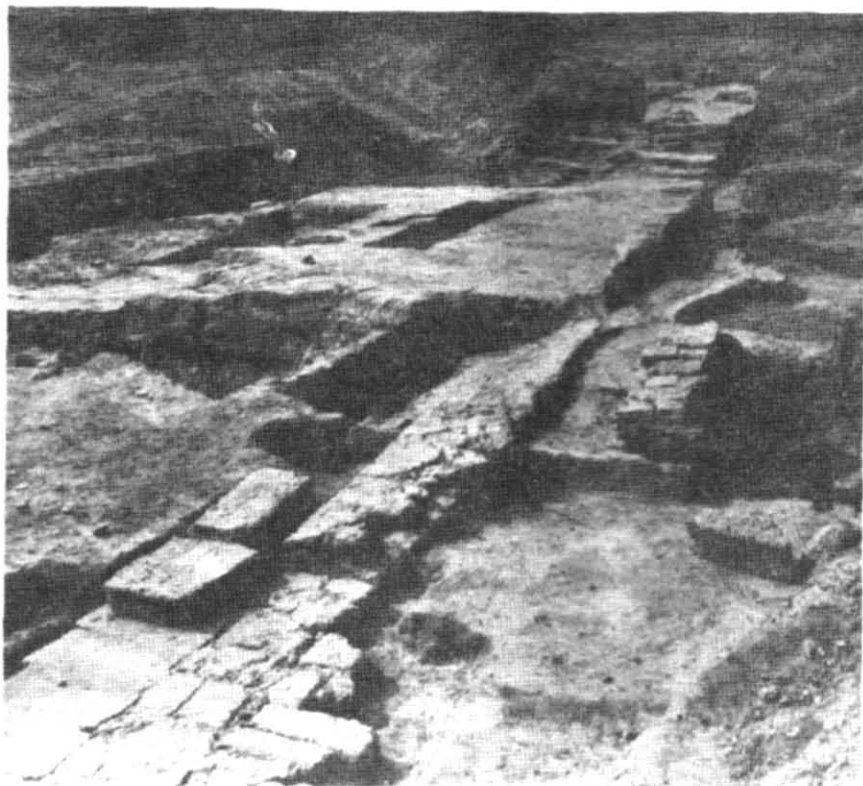

Рис. 8. Західні ворота міста. Вид на башту та куртини з півдня. Розкопки Н. О. Лейпунської (з Наукового архіву ІА НАНУ).

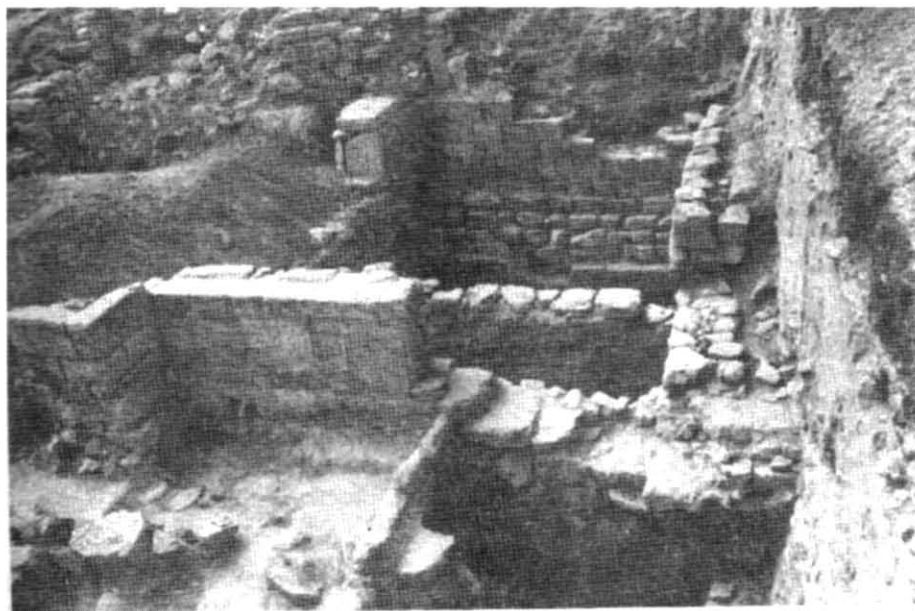

Рис. 9. Ділянка Т-3. Залишки житлового будинку IV—III ст. до н. е. Вид зі сходу. Розкопки С. Д. Крижицького, В. І. Назарчука (з Наукового архіву ІА НАНУ).

керамічних виробів, так і насиченість відповідних культурних шарів уламками імпортової кераміки досить значні. У II—I ст. до н. е. номенклатура імпортованих виробів дещо зменшується. Але за характером розподілу кераміки різних центрів можна виділити дрібніші етапи розвитку торгівлі. Так, для VI — першої половини V ст. до н. е. генеральним напрямом торгівлі є східно-грецький, другорядним — аттичний, але вже з початку V ст. аттичний виходить на перший план, особливо в імпорті столового посуду, предметів мистецтва, можливо, олії тощо. Зв'язки з Південним Причорномор'ям зароджуються ще в VI ст. до н. е., з іншими центрами Чорного моря дещо пізніше,

Рис. 10. Ділянка НГС. Будівельні залишки IV—III ст. до н. е. Вигляд з півдня. Розкопки Н. О. Лейпунської, Т. Л. Самойлової (з Наукового архіву ІА НАНУ).

але їхній розквіт має місце в IV—III ст. до н. е., особливо у виноторгівлі. Починаючи з другої половини III ст. до н. е. відбувається нова, досить радикальна зміна напрямків торгівлі, коли на ольвійському ринку утверджуються Пергам, Північна Африка, острівні центри — Кос, Кнід, Родос, Делос, Самос. При цьому, однак, понтійські зв'язки залишаються досить сильними, особливо із Синопою та Херсонесом. У III — першій половині II ст. до н. е. на перше місце виходить внутріпонтійська торгівля.

У зовнішній торгівлі, таким чином, можна накреслити кілька рубіжних моментів — при загальному позитивному розвитку від VI до першої половини II ст. до н. е. певні зміни належать до середини V, початку IV, середини III ст. до н. е.; з другої чверті — середини II ст. до н. е. — поступово відбувається остаточний занепад зовнішньої торгівлі.

Обмін з негрецькими племенами, головним чином, натуральний, також не був стабільним. Він починається практично одночасно із заснуванням Ольвії та до кінця VI ст. повільно зростає. Тут треба відзначити, що довго існуюча гіпотеза про те, що Ольвія у VI ст. отримувала хліб від лісостепових племен, зараз досить переконливо спростована¹⁴. Мабуть, у цей час, як і пізніше, від скіфів ольвіюполіти отримували, головним чином, продукти скотарства, можливо також (але не досить певно), ліс, рабів. Греки привозили в обмін посуд, вино, прикраси, зброю.

З початку V ст. до н. е. спостерігається суттєвий підйом в обмінних стосунках як з кочовиками, так і з землеробами лісостепу¹⁵. Це було пов'язано з потребами Ольвії в продукції промислів, скотарства, землеробства, сировини для ремесел тощо. Можливо, в цей час мала місце досить короткочасна і торгівля хлібом у зв'язку зі зменшенням хори Ольвії. Про розвиненість обмінних зв'язків із варварським світом говорить і існування так званого шляху Геродота у далеке Зауралля, звідки було можливим одержувати сировину для металургії¹⁶.

Ці стосунки значно скорочуються у другій половині V ст. до н. е., до кінця сторіччя вони ледве жевріють, але вже з початку IV ст. знов переживаєть значний підйом. Тепер обмін спрямований, головним чином, до степу. Номенклатура предметів торгівлі залишається тою, що і раніше, але її обсяг та якість, кількість багатих предметів зростає. Наприкінці IV ст., після походу Зопіріона, обсяг цих зв'язків скорочується, а не пізніше середини III ст. до н. е. практично зовсім зникає. Треба відзначити, що у скіфських пам'ятках III ст. до н. е., присутні херсонські, та, іноді, синопські амфори, але повністю відсутні амфори Греції, досить поширені в Ольвії. Це може свідчити про значне послаблення ольвійських торговельних зв'язків із скіфським світом.

Внутрішньополісна торгівля в Ольвії значною мірою була пов'язана з зовнішньою. Вона розвивалася досить стабільно, починаючи з VI ст. до н. е. та особливого значення набула у першій половині V ст., IV — першій половині III ст. до н. е. у зв'язку з загальним розвитком економіки Ольвії.

Вже у другій половині VI ст. існувала площа агори¹⁷, яка мала торговельну функцію та використовувалась мешканцями як Ольвії так і поселень. У той же час вже відливалася специфічно місцева розмінна монета для внутріполісної торгівлі — спочатку у вигляді стрілок, потім — дельфінів. Одночасно мав місце і натуральний обмін. Ольвійський ринок заповнювався як товарами із Середземномор'я, так і з поселень округи. Приольвійські поселення постачали до Ольвії продукцію скотарства та землеробства. Значні зерносковища на поселеннях (Широка Балка, Богданівка-2) могли бути призначеними для такої торгівлі. В обмін мешканці поселень одержували знаряддя праці та предмети побуту, у тому числі й імпортні. У цей час внутрішня торгівля переживала період становлення.

З початку V ст. внутрішня торгівля набуває значного розвитку. У цей час поліс активно втручається у торговельну діяльність — починається випуск асів (вони ходили, головним чином, у ольвійському регіоні¹⁸). У першій половині V ст. розширюється та частково забудовується агора. Можливо, вже існувала колегія агораномів, але точніше вона фіксується лише у IV ст. до н. е.

Найдостовірніші дані ми маємо для кінця V—IV ст. до н. е. У цей час починається карбування бронзових монет — внутрішній ринок потребував

Рис. 11. Ділянка НГС. Будівельні залишки західної частини ділянки елліністичного часу. Вулиці та будинки. Вид з південного сходу. Розкопки Н. О. Лейпунської, Т. Л. Самойлової (з Наукового архіву ІА НАНУ).

більш значної маси грошей різних номіналів. До середини IV ст. грошова система Ольвії була практично сформована. Широко застосовується єврейсько-аттична система мір та вагів, інститут агораномії набуває великого значення (є знахідки гирьок з іменами агораномів, мірного посуду з клеймами)¹⁹, поліс посилює значення місцевої монети (декрет на честь Каноба), видає проксенії іноземним купцям, які заповнювали внутрішній ринок товарами. У IV ст. розширюється торгівля із місцевими поселеннями, які були основним джерелом сільськогосподарської продукції для Ольвії. Обмін, як і раніше, проходить, головним чином, на агорі, де у цей час базуються торговельні ряди,

Рис. 12. Ділянка НГС. Підвал житлового будинку III—II ст. до н. е. Розкопки Н. О. Лейпунської, Т. Л. Самойлової (з Наукового архіву ІА НАНУ).

Рис. 13. Оформлення водозливу у вигляді лев'ячої голови. III ст. до н. е. Ділянка А1УД (з Наукового архіву ІА НАНУ).

ржави, посилюється державний нагляд за торгівлею (агораномія). Значною мірою розвивається торгівля з поселеннями, де все більшого значення набуває її грошова форма. При тому можливо, що поселення торгували не тільки з Ольвією, а й між собою.

З середини III ст. до н. е. починаються певні зрушення, які відбулися і на внутрішній торгівлі. У зв'язку зі зменшенням хори торгівля з поселеннями не має суттєвого значення, проте у місті вона все ж посідала досить важливе, хоча і не таке, як раніше, місце. Агора продовжувала функціонувати, торговельні ряди частково скорочуються, але використовуються до II ст. до н. е. Проте число агораномів збільшується до трьох²¹, контролюється торгівля хлі-

Рис. 14. Теракота Кори-Персефони III ст. до н. е. Ділянка Південний Захід (з Наукового архіву ІА НАНУ).

можливо, існує рибний ринок (IOSPE, 1², 32), який у декреті Протогена іменується «старим». Торгівлею займалися дрібні торговці та оптовики (склади вина і тари).

Торговельні стосунки були вже досить розвиненими — існує кредит²⁰, торгівля нерухомістю.

Внутрішня торгівля, мабуть, була тимчасово припинена у зв'язку з походом та облогою Зо-піріона, але одразу після цього вона знов розвивається одночасно з усією економікою — нового розквіту здобуває грошова система (декрет на честь Каллініка), з'являються специфічно ольвійські монети — борисфени, поширені на всьому терені Ольвійської де-

ржави (декрет на пошану Антестерія, стела ситонів) — держава посилює свій контроль над внутрішньою торгівлею. З кінця II ст. до н. е. внутрішня торгівля поступово занепадає і остаточно припиняється близько середини I ст. до н. е.

Нечисленними є знахідки, які можна датувати I ст. до н. е. — I ст. н. е. Хронологічна атрибуція цих матеріалів ускладнюється тим, що вони з однаковим успіхом могли поступати до Ольвії як тільки у I ст. до н. е., так і тільки в I ст. н. е., або взагалі і в тому і в іншому. Проте всі наявні дані, що базуються на інших матеріалах, майже незаперечно засвідчують прогалину в житті Ольвії близько середини — другої половини I ст. до н. е.

У другому періоді від-

родження імпорту належить до кінця I ст. до н. е. — початку I ст. н. е., імпорт поступово зростає у другій половині I — першій половині II ст., і значно посилюється із збагаченням номенклатури у другій половині II — другій третині III ст. Відтоді починається поступовий спад з вірогідною перервою в останній третині III ст. Потім імпорт відновлюється близько кінця III ст. н. е. Остаточний імпорт припиняється у середині — третій чверті IV ст. н. е. Як і у випадку із сільським господарством, абсолютний обсяг імпорту у перші сторіччя нової ери значно менше, ніж у попередні часи, однак в цілому він задовольняв потреби зменшеної хори.

У перші сторіччя нашої ери головними напрямками є зв'язки з малоазійськими і південнопонтійськими містами та західними провінціями Римської імперії. Залежно від цього дещо змінювався асортимент імпорту, але асортимент експорту навряд чи міг істотно змінюватись.

У першій половині I ст. н. е. найінтенсивнішими залишаються традиційні для Ольвії зв'язки з малоазійськими та південнопонтійськими центрами: Візантієм, Синопою, Пергамом, Самосом, можливо, Косом, звідки до Ольвії надходили оливкова олія, вино, червонолаковий посуд, світильники, вироби із скла, тканини. Хоча і незначні, але вже з рубежу ер простежуються зв'язки з італійськими центрами, звідки у невеликій кількості поступало в амфорах, ймовірно, вино та оливкова олія, нечисленні, але високохудожні, вироби італійських керамистів та складувів, поодинокі римські фібули та гєми. У другій половині I — першій половині II ст. загалом переважають зв'язки Ольвії з малоазійськими та південнопонтійськими центрами: Пергамом, Синопою, Візантієм. Фіксуються зв'язки з Атикою, Східним Середземномор'ям, Олександрією Єгипетською, центрами Північного Причорномор'я. Італійський імпорт простежується тільки до рубежу I—II ст. н. е., потім його змінює зростаючий імпорт із західних провінцій Римської імперії, які зміцнюються саме у цей час. Обсяг торгівлі значно зростає і сягає свого максимуму у другій половині II — середині — третій чверті III ст. У цей час фіксуються зв'язки з Малою Азією, західними провінціями Римської імперії, Атикою, Середземномор'ям, зокрема містами Нікомедія, Нікея, Гераклея, Візантій, Амастрія, Тій, Пруса, Одесс, Томи, Істрія, Каллатіс, Мілет, Кізік, Апамея, Херсонес, Боспор, Тіра, Сінопа (IOSPE, 1², № 40). Традиційні для Ольвії малоазійські та південнопонтійські зв'язки продовжували існувати у значних масштабах, однак, поряд з цим, має місце значне зміцнення зв'язків із західними провінціями Римської імперії.

У третьому періоді — з кінця III ст. до середини — третьої чверті IV ст. торговельні зв'язки з античними центрами слабшають, хоча і продовжують існувати з Боспором, Малою Азією, Північною Африкою і західними про-

Рис. 15. Напис II ст. до н. е. Присвята захисної стіни міста кільком богам. Ділянка НГС (з Наукового архіву ІА НАНУ).

Рис. 16. А, Б. Ольвійська бронзова монета I ст. н. е. (аверс, реверс). Ділянка Р-25 (з Наукового архіву ІА НАНУ).

вінціями Римської імперії. Можливо, за рахунок розвитку місцевого ремесла посилюються зв'язки із варварським оточенням.

Таким чином, у зовнішній торгівлі другого періоду можна накреслити такі рубіжні моменти: з першої половини I ст. н. е. стосунки з центрами античного світу починають поновлюватися. У дру-

гій половині I ст. н. е., особливо у II ст., зовнішня торгівля набуває досить широкого ареалу (див. вище). Свого розквіту вона досягла у другій половині II — першій половині III ст. У цей час в Ольвії значно поширені римські монети. З другої половини III ст. зовнішня торгівля дещо слабшає і припиняється у третій чверті III ст. н. е.

Щодо внутріполісної торгівлі, тут слід відзначити її підйом у другій половині I, а потім у другій половині II — першій третині III ст. н. е., який відбився в карбуванні та обігу власної ольвійської монети. Можливо, в Ольвії на той час функціонувала якась площа типу агори, однак археологічно вона не виявлена. Великі зерносховища, відкриті у передмісті римської Ольвії, вірогідно, призначалися для товарних запасів зерна. Мала місце і виноторгівля (виноробні), а також торгівля ремісничими виробами.

У цей же час Ольвія мала досить тісні торговельно-обмінні зв'язки з городищами ольвійської округи — тут були в обігу ольвійські монети, хоча і у невеликій кількості; знайдено досить багато імпортного посуду, тари, знарядь праці, зброї, які мешканці городищ одержували за сільськогосподарську продукцію. Наприкінці II — в середині III ст. ця торгівля слабшає або набуває рис натурального обміну, ольвійські монети практично зовсім зникають²².

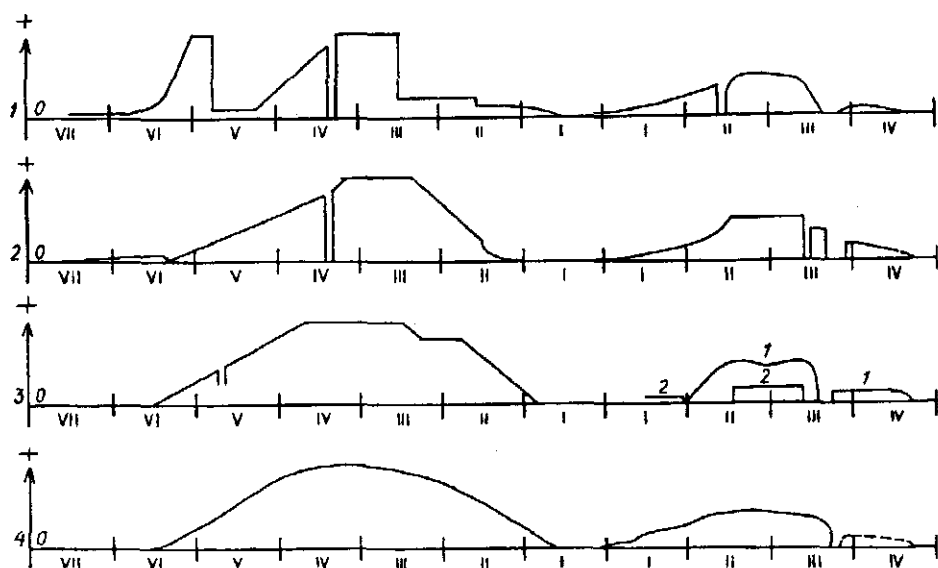
Обмін з негрецькими племенами мав місце вже у I ст. н. е. Діон Хрисостом свідчить про зацікавленість варварів у відновленні Ольвії (Ог., XXXVI), з якої вони одержували вино, зброю, прикраси, дзеркала тощо.

У перші століття нашої ери існували обмінні стосунки як Ольвії, так і приольвійських городищ, з племенами скіфів, сарматів, фракійців, мешканців Нижнього Дніпра, потім носіїв черняхівської культури. Періодизація цих стосунків слабо розроблена, але вони продовжувалися, вірогідно, до середини — третьої чверті IV ст. н. е.

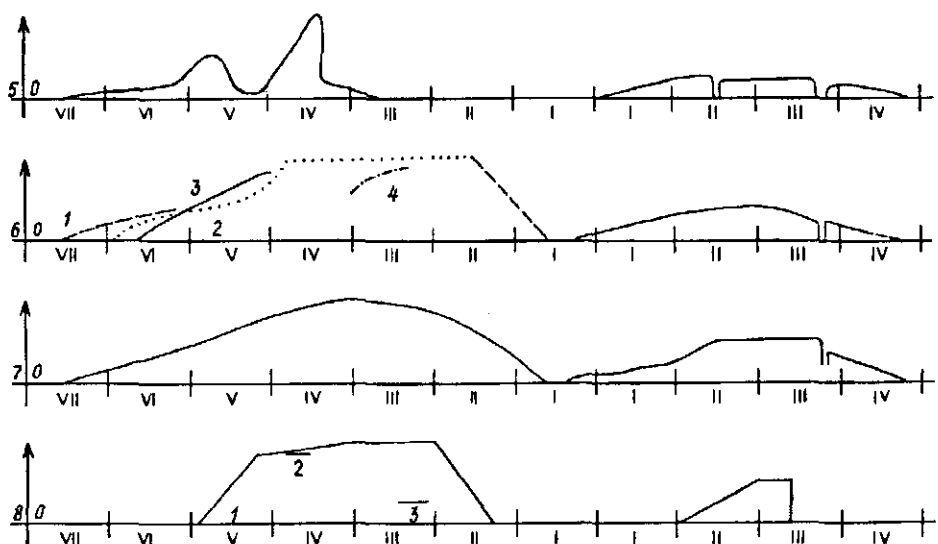
За масовим археологічним матеріалом, так само як і за головними напрямками торгівлі і сільського господарства, виразно виділяються три головних періоди. Проте окремі етапи не завжди мають чіткі межі (див. графіки).

Стосовно монетного обігу та монетної справи ситуація дещо інша. За П. Й. Каришковським, підставою для виділення того чи іншого періоду є те, «яка монета у кожному з них є грошами, виконуючи у першу чергу функції міри вартості»²³. Етапи виділялися залежно від особливостей монетної справи та обігу²⁴. Якщо з точки зору монетного обігу це має сенс, то стосовно економіки міста такий критерій мало що дає. У цьому аспекті нам здаються важливішими критерії, що базуються на фактах випуску власної монети (особливо золотої та срібної, хоча слід враховувати, що перше могло робитися й з політичних міркувань), та сталості обігу певних її категорій, масовості знахідок або погіршення їх якості — зменшення ваги, поява надкарбувань. З цієї точки зору маємо відзначити наступне.

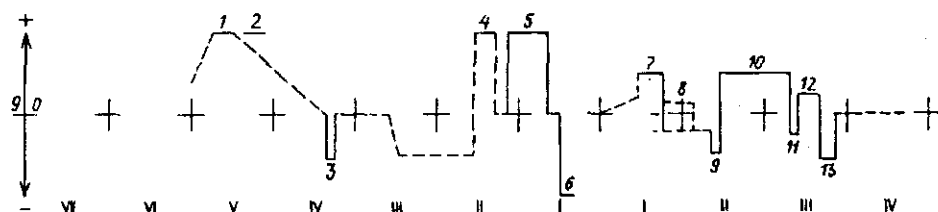
Масова поява у другій половині VI ст. до н. е. ольвійської литої монети — дельфінів поряд із досить частими знахідками іноземних електрових монет — кізікінів та лампсакінів свічить про високий рівень торговельних стосунків,

Графіки 1—4. 1 — сільське господарство; 2 — будівельна діяльність; 3 — монетна справа (1 — монети Римської імперії; 2 — ольвійське карбування); 4 — внутрішня торгівля.

Графіки 5—8. 5 — торгівля з варварами; 6 — торгівля з античним світом: (1 — Мала Азія; 2 — Аттіка; 3 — Причорномор'я; 4 — Північна Африка, Острови); 7 — масовий матеріал; 8 — епіграфіка: (1 — проксенії; 2 — декрет Каноба; 3 — декрет на честь Протогена).

Графік 9. Зовнішньополітична ситуація: 1 — Емінак; 2 — Афіський морський союз; 3 — Зоніріон; 4 — Скілур; 5 — Мітрідат Євпатор; 6 — гети; 7 — Фарзой, Інісмей; 8, 10, 12 — Рим; 9 — сармати; 11, 13 — «готи».

Рис. 17. Ділянка Р-25. Загальний вигляд тераси з залишками будівель I та III ст. н. е. Вид з півночі. Розкопки В. В. Крапівіної (з Наукового архіву ІА НАНУ).

що у свою чергу доводить більш-менш значні обсяги продукції, що надходила у торгівлю. Досить часті випуски ольвійських монет, починаючи з першої чверті V ст. до н. е. (за каталогом В. О. Анохіна²⁵), свідчать про відсутність кризових ситуацій у цій справі. Особливо значна кількість монет з Деметрою (330—300 рр. до н. е. за В. О. Анохіним) та так званих борисфенів (300—280 рр. до н. е.), випуски срібних монет з головою Аполлона (280—270 рр.) та Деметри (280—270; 260—250 рр. до н. е.) дають підстави говорити про проведення в цей час найвищої кількості торговельних операцій, їх значну активізацію, тобто досить стабільний стан державних фінансів. Відтоді починається поступовий спад — скорочення кількості випусків, поши-

рення надкарбувань, зменшення ваги. Між 220—180 рр. до н. е. часті випуски срібних монет свідчать про намагання підняти рівень економічного розвитку, але далі справа все більше погіршується й у 70-ті роки I ст. до н. е. карбування власної ольвійської монети припиняється більш як на сторіччя.

Відновлюється випуск власної монети в Ольвії лише в середині I ст. н. е. Проте ні за кількістю випусків, ні за різноманітністю монетна діяльність Ольвії не досягає рівня догетських часів. Тут можна виділити такі особливості. По-перше, більшу, ніж раніше, кількість чужоземних — римських грошей. По-друге, значне зменшення емісійної діяльності порівняно з догетським часом. Карбування монети починається лише з середини I ст. н. е. Майже одночасно з відновленням міського монетного карбування та прийняттям літочислення за ольвійською ерою у Ольвії випускаються золоті монети сарматського царя Фарзоя, а потім срібні його сина Інісмея. З кінця I — початку II ст. ольвіополіти не поновляли карбування монети протягом кількох десятиліть, що вірогідно, було пов'язане з проникненням на ольвійський ринок римської монети²⁶. Міське карбування монети в Ольвії було відновлене тільки на початку правління Марка Аврелія (161—180 рр.), і це були обмежені випуски невисокого номіналу з іменами архонтів. З кінця II ст. н. е. ольвійське карбування представлене монетами звичайного провінційного типу²⁷.

Значну роль у грошовому обігу Ольвії відігравали римські та провінційні монети. Серед них превалювали денарії, які регулярно надходили в Ольвію з часів Траяна (98—117 рр.). Вони становлять 80% знахідок власне римських монет. Порівняльний аналіз матеріалів з Ольвії та Істрії показує, що в Ольвію проникало не тільки більше римських монет взагалі, але й значно більше денаріїв (53,5% — в Ольвію та 17,3% — в Істрію). Це пояснюється тим, що при Флавіях та Антонінах Ольвія відігравала важливішу роль в понтійській торгівлі, ніж Істрія²⁸.

Слід підкреслити, що два піки припливу римських монет до Ольвії та її хори припадають на періоди правління Антоніна Пія (введення до Ольвії рим-

ського гарнізону) та Септимія Севера із синами (підпорядкування Ольвії адміністрації Римської імперії)²⁹.

Отже, і за монетно-грошовою справою в ольвійській економіці чітко виділяються два періоди. У першому з них етапи: від другої половини VI до 330 р.— етап поступового розвитку; 330—250 рр.— максимальний розквіт; 250—220 рр.— занепад; 220—180 рр.— певний підйом; 180—70 рр.— остаточний занепад і припинення карбування. У другому періоді виділяються такі етапи: початок власного карбування — середина I ст. н. е.;

Рис. 18. Ділянка Р-25. Підпірна стіна тераси зі сходами. Вид зі сходу. Розкопки В. В. Кравівіної (з Наукового архіву ІА НАНУ).

емісійна діяльність цього етапу припиняється близько рубежу I—II ст. Далі відновлення карбування у середині третьої чверті II ст. Більшість нумізматичних знахідок припадає на час другої половини II — першої третини III ст. Цей етап закінчується остаточним припиненням карбування власної монети між 222—235 рр. З цього часу використовується римська монета. Зокрема у третьому періоді після відродження життя в Ольвії у 80-ті рр. III ст. римські монети тут з'являються за часів правління Діоклетіана (284—305 рр.) і знахідки їх відомі до часів Валента (364—378 рр.)³⁰.

Щодо епіграфічних свідчень, які можна використати у наших цілях³¹, маємо лише проксенічні декрети, деякі шанобливі та відомий декрет на честь Каноба (IOSPE, I², № 24).

Проте датування всіх цих пам'яток здебільшого базується на палеографічних даних і конкретизується у зіставленні з іншими джерелами. Досить нагадати дискусію з приводу датування декрету на честь Протогена.

Проксенічні декрети підтверджують активне втручання держави у зовнішні торговельні стосунки не пізніше, ніж з другої чверті V ст. до н. е. Максимальна кількість проксеній датується IV, і, особливо, III ст. до н. е. Найпізніша проксенія догетського часу — II ст. до н. е. (IOSPE, I², № 30). Менш численні проксенії перших століть нової ери, які належать до II — першої половини III ст.³² Найповніший перелік торговельних контрагентів Ольвії включено до декрету на честь Феокла, сина Сатира (IOSPE, I², № 40), якого після смерті увінчали золотими вінками 18 міст. Загалом ці дані підтверджують спостереження, зроблені за археологічними матеріалами, але для рубрикації періодизації мало що дають, бо час їх видачі міг зовсім і не збігатися з етапами піднесення.

Конкретніші відомості дають деякі шанобливі декрети, зокрема такі, як на честь Каллініка (IOSPE, I², № 25), який засвідчує фінансові можливості міста дати нагороду у тисячу золотих; на честь Антестерія³³ та Протогена (IOSPE, I², № 32), де, навпаки, йдеться про економічну скруту, та деякі інші.

Нарешті декрет третьої чверті IV ст. на честь Каноба³⁴, присвячений врегулюванню валютних операцій, може свідчити як про добрий стан ольвійської економіки, так і про інфляційні процеси у часи, якими цей декрет датується.

Підсумовуючи торговельну складову, маємо відзначити, що і тут, як і в сільському господарстві, цілком виразно і однозначно виділяється три періоди. Стосовно окремих етапів справа стоїть дещо інакше. Так, у першому періоді, за всіма джерелами, наприклад, простежується етап неухильного під-

йому від заснування Ольвії до, приблизно, навали Зопіріона. Докладніше про це буде далі.

Переходячі до третьої складової ольвійської економіки — ремісничої — одразу зазначимо, що тут головним, найнадійнішим джерелом є будівельна діяльність, оскільки усі інші види ремесла (металообробка, гончарне та ін.), незважаючи на наявність спеціальних праць з проблеми (див. нижче), досліджені вкрай недостатньо за браком конкретних відомостей, особливо стосовно обсягів виробництва. А те, що відомо, для визначення періодизації економічного розвитку дає мало. Так, зокрема, ремісничий центр другої половини VI ст. до н. е. — так зване Ягорлицьке поселення на Кінбурнському півострові, де виготовлялося залізо на базі гематитових пісків, існувало ливарство та обробка кольорових металів, вироблялися скляні та пастові намитини, вже у V ст. до н. е. припиняє своє існування³⁵. Відкрито кілька металообробних майстерень цього часу і в Ольвії, а також залізообробна майстерня на Березані. Але для пізніших етапів таких майстерень при розкопках практично не зафіксовано. Цілком зрозуміло, що це аж ніяк не може свідчити про зникнення цих ремесел, бо знайдено значну кількість ливарних форм. Та і стосовно датування Ягорлицького поселення використані ще не всі можливості.

Проте маємо відзначити, за прямими археологічними даними, розвиток виробництва та обробки металу, скла в другій половині VI — на початку V ст. до н. е., металообробки протягом всього існування Ольвії, гончарства наприкінці I ст. до н. е. — перших сторіччях нової ери (гончарні горни на ділянках І, С—3, НГ, Р—25 в Ольвії), металообробки у III — початку IV ст. н. е. (ділянка Л)³⁶. Немає сумніву, що гончарство та коропластика, а також металообробка у місті існували протягом усього життя Ольвії. Зазначимо також, що на початку існування Ольвії та у кризові часи, особливо при натуралізації господарства, як наприкінці III —IV ст., ці ремесла висувалися на перший план.

Щодо архітектурно-будівельної діяльності, яка є досить надійним показником економічного стану суспільства, відзначимо, що тут має місце з незначними змінами і доповненнями (які виникали у ході робіт останнього десятиріччя), періодизація, запропонована для стратиграфічних нашарувань, яка повною мірою відповідає будівельній діяльності та запропонованим нами критеріям побудови періодизації³⁷. А саме — найраніші будівлі серед розкритих в Ольвії датуються часом близько середини VI ст. до н. е. (можливо, кінцем другої чверті). На цьому етапі абсолютно переважає землянкове будівництво. Хоча в цей час виникає спочатку теменос Аполлона Лікаря, а пізніше — у 30-ті рр. — Аполлона Дельфінія. Обсяги забудови на цьому етапі

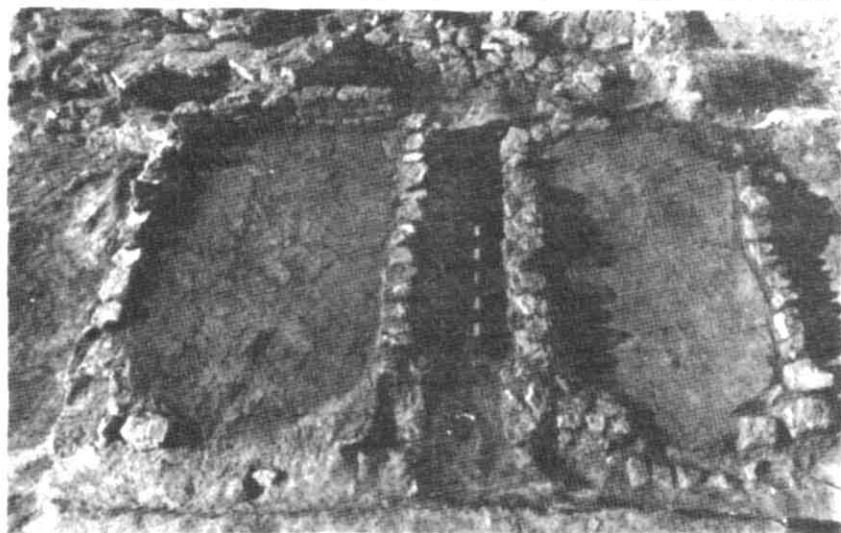

Рис. 19. Ділянка НГС. Сушильні печі римського часу. Вид з півночі. Розкопки Н. О. Лейпунської, Т. Л. Самойлової (з Наукового архіву ІА НАНУ).

різко зростають в останній чверті VI ст. Другий етап, який зараз слід датувати першою чвертю V ст., пов'язаний з переходом до сирцево-кам'яного наземного будівництва. На третьому етапі (кінець першої чверті V — 30-ті роки IV ст. до н. е.) Ольвія поступово набуває вигляду античного міста з усіма типовими для нього архітектурно-будівельними комплексами. Зводяться житлові будинки звичайних грецьких типів, храми та вівтарі, стої. Застосовується ордер — спочатку іонічний, а потім доричний. Стіни парадних приміщень розписуються в структурному стилі в техніці фрески або енкаустики. У місті з'являються театр, гімнасій, суд та інші адміністративні споруди. В цей час широко застосовуються сирець, оброблений камінь, мармур, черепиця для покрівель та ін. Якість будівельних робіт досягає найвищого рівня. Але в місті іноді зустрічаються і зернові ями, а також глиноплетені споруди. Після облоги Зопіріона у місті починаються масові перебудови, різко зростають обсяги будівництва, поширюються місцеві технічні досягнення — шарові підвалини, цистерни з вапняковим покриттям та ін. Однак якість будівельних робіт знижується. Приблизно з третьої чверті III ст. до н. е. починається поступовий занепад міста, який тривав до першої половини I ст. до н. е. Нові споруди практично не зводяться, робляться лише перебудови. Знижується якість планування, будівництва та технічних прийомів — з арсеналу будівельників зникають шарові підвалини та цистерни. У другій половині II ст. — занепад агори та теменосу, будівлі якого розбираються, мабуть, для зміцнення оборонних стін, як про це можна гадати за залишками архітектурних деталей та постаментів, використаних для ремонту оборонної стіни на центральному узвишші міста. Кладки стін стають зовсім непрофесійними, розвалені споруди не відбудовуються, у I ст. до н. е., а можливо, і дещо раніше, у місті з'являються пустирі. В усякому разі, жодної нової будівлі, яку можна було б впевнено датувати першою половиною I ст. до н. е., в Ольвії поки що не виявлено. Час від другої половини II ст. слід розглядати як різкий занепад будівельної діяльності.

Відновлюється будівництво в Ольвії, територія якої скоротилася майже утричі, лише з I ст. н. е., близько його середини воно зростає. Нечисленні

Рис. 20. Мармуровий рель'єф з Мітрою Тавроктоном (Ділянка Р-25).

будівельні залишки оборонних споруд належать лише до кінця I ст. н. е. Забудова Ольвії у цей час мала досить жалюгідний вигляд, про що нам яскраво розповідає Діон Хрисостом. Велоса головним чином утилітарне будівництво низької якості — оборонні стіни, житло, виробничо-господарські будівлі. Подібний рівень архітектурної і будівельної діяльності зберігається до середини II ст. н. е. Після розміщення в Ольвії римського загону будівництво розвернулося практично по всій території міста. У південній частині Верхнього міста споруджується цитадель, частина будинків якої була двоповерховою, терасуються та забудовуються схили. Ведеться будівництво культових, меморіальних та ін. споруд. У будівництві застосовується ордер, робляться багаті інтер'єри. Виробничо-господарське передмістя пересувається ближче до стін міста, забудовується компактніше, простежуються певні виробничо-господарські райони, загалом потужніші, ніж на попередньому етапі³⁸.

Розглядуваний етап закінчується за часів двох «готських» походів³⁹, коли спочатку місто було спустошене за часів першого походу північнопричорноморських племен проти Римської імперії у 232—238 рр. Однак відразу ж відновлене, ймовірно, не без допомоги Римської імперії. Підтвердженням руйнування та відбудови міста в цей час, крім археологічних даних є будівельні написи з Ольвії часів Олександра Севера (IOSPE, I², № 184, 185; HO, № 52). Другий розгром Ольвії північнопричорноморськими племенами відбувся у 269—270 рр. Життя міста було перерване і відродилося не раніше середини 80-х років III ст. н. е.

Територія Ольвії ще більше скоротилася порівняно з попереднім часом. Тепер це район колишньої цитаделі та південна третина Нижнього міста. У Центральній частині Нижнього міста, як і раніше, існує виробничо-господарське передмістя⁴⁰. В цей час ведеться лише утилітарне будівництво — житлових і виробничо-господарських споруд. Різко падає якість і ретельність будівництва. В середині — третій чверті IV ст. будь-яка будівельна діяльність припиняється остаточно.

Таким чином, за даними будівництва, у нас також є підстави, крім двох періодів, виділити ще третій — після другої «готської» навали.

Вкрай недостатньо відомостей про історію розвитку соціальних стосунків в Ольвії, тим більше про їх періодизацію.

З різних джерел, головним чином, епіграфічних, можна зробити висновки, що вже починаючи з раннього етапу, в Ольвії існувала община повноправних громадян — земельних власників, жерців, купців, ремісників, вільних жителів сільських поселень, частина яких була орендарями. Значну частину населення становили напівзалежні та раби. Слід згадати також ксенів. Усі ці складові ольвійської общини існували і пізніше, але ніякими кількісними характеристиками оперувати тут неможливо.

Більш-менш надійними реперами тут є лист Ахіллодора, декрет на честь Протогена таповідомлення Макробія про облогу Ольвії Зопіріоном у 331 р. до н. е. (Saturn., I, II, 33), звідки ми дізнаємось про значну поляризацію суспільства та про зрослу чисельність рабів до часів облоги Зопіріона, оскільки їхнє звільнення відіграло неабияку роль у захисті міста у 331 р. Але якою була ця соціальна ситуація пізніше, особливо за кількісними характеристиками, сказати дуже важко. Можна лише констатувати зубожіння широких верств населення та певну аристократизацію суспільства.

В аспекті, що нас цікавить, немає конкретних даних і про перші сторіччя нової ери. Можна лише констатувати, що, коли спочатку, — за часів Діона Хрисостома, — колектив ольвіполітів, очевидно, не мав досить значного соціального розшарування, — усіх об'єднувала військова небезпека, — то пізніше, особливо у другій половині II — першій половині III ст., процес розшарування значно посилюється. Відбулася, зокрема, аристократизація суспільства. Це виявилось перш за все у зосередженні виконавчої влади в руках кількох родів, посиленні ролі ради, чому сприяло також запровадження з II ст. н. е. в провінціях тарифу на посаду. Заплатити за посаду можна було як грошима, так і будь-якими громадськими роботами або сплатами (див.: IOSPE, I², № 40, 42, 54, 183—185; HO, № 52). Крім того, саме у другій половині II ст. н. е. поряд із звичайними ямними могилами, з'являються найбагатші похо-

Рис. 21. Ділянка Р-25. Залишки будинків кінця III — першої половини IV ст. н. е. Вид з півночі. Розкопки В. В. Крапівної (з Наукового архіву ІА НАНУ).

вання у вигляді підкурганних кам'яних склепів, такі, як склепи Єврисівія та Арети, Зевсова кургану.

Неабияку роль в історії Ольвії відігравали зовнішньополітичні фактори — взаємовідносини з іншими античними центрами, північнопричорноморським варварським світом. Але не завжди вони були основним поштовхом для розвитку подій, інколи лише відігравали роль каталізатора в історичному процесі. Не треба забувати й про те, що політичні зміни звичайно є відображенням економічних та інших зворушень в суспільстві. Крім того, такі події в зовсім незначній кількості підтверджуються конкретними пам'ятками. Це лише кілька свідчень давніх істориків та почесних декретів, та й то зовсім не безперечні у їхній інтерпретації. Підкреслимо також, що найістотніше значення в житті Ольвії мали місцеві — північнопричорноморські — зовнішньополітичні фактори, бо від цього безпосередньо залежало саме існування Ольвії.

Першим безперечним свідченням про наявність якихось контактів між оточуючим світом і Ольвією є розповідь Геродота про Скіта. За нсю, Ольвія в часи Геродота вже мала оборонні стіни, тобто захищатися вже було від кого. Можливо, появи оборони сприяв похід Дарія проти скіфів у 512 р., хоча йому не було ніякого сенсу завойовувати тут бідні селища еллінів. Як би то не було, але ніяких свідчень про немирні стосунки зі скіфами немає. Більше того, за Геродотом ці стосунки були саме мирними й базувалися лише на обмежених взаємовигідних торговельних операціях. Є всі підстави гадати, що такими вони залишилися і надалі, хоча існує й інша точка зору, за якою колапс великої ольвійської хори пов'язується зі скіфською експансією і, навіть, скіфським протекторатом над Ольвією⁴¹. Але запустіння сільської округи і концентрація населення в Ольвії та на Березанському поселенні навряд чи могло бути зумовлене скіфською загрозою⁴² та скіфським протекторатом. Безпосередніх даних про існування скіфського протекторату над Ольвією немає. Така точка зору базується лише на двох фактах: карбування в Ольвії срібних статерів Емінака і знахідки уламку мірної ойнохойі з відбитком реверса цієї монети. Однак обидва факти не мають однозначного трактування. Прихильники існування протекторату вважають, що монета належить скіфському правителю Емінаку, на ній зображено міфологічного предка правителя — Геракла — Таргітая, а вміщення на реверсі монети колеса з дельфінами — типових для ольвійських асів — свідчить про залежність Ольвії від

Емінака. Але інші дослідники вважають, що зображення Геракла, яке до того ж зустрічається і на монетах з Фів та ін., де не йде мови про скіфів, ніякого відношення до них у даному випадку не має. Крім того, бракує достатніх підстав вважати ім'я Емінак варварським, або його носій не обов'язково мав бути варваром за походженням. До того ж, монети Емінака датуються часом не раніше 460—440 рр. до н. е. (за П. Й. Карішковським), або навіть 440—430 рр. до н. е. (за В. О. Анохіним), тобто, щонайменше, через два десятки років після редукції ольвійської хори. Стосовно штемпелю на уламку ойнохойї, слід відзначити, що тут відбито якраз не ім'я Емінака, а ольвійська полісна символіка. Навіть якщо вважати Емінака скіфським правителем, він міг використати Ольвію лише для карбування своєї монети і реверс її означав місце карбування.

Після Геродота, інша чітко зазначена подія в історії Ольвії — її облога військом Зопіріона. Як видно, процеси, які саме вона викликала в розвитку суспільства (маємо на увазі соціальний аспект), призвели до максимального економічного розвитку полісу. До речі, саме це у першу чергу свідчить, що Ольвія не була взята військом Зопіріона.

Перебіг наступних зовнішньополітичних подій наводить нам декрет на честь Протогена. Як вже відзначалося, його датування суперечливе, але цілком достатнє для нашої мети в інтервалі від середини III до початку II ст. до н. е. Декрет показує різку негативну зміну у стосунках з оточуючими племенами. Відтоді зовнішньополітична ситуація для Ольвії почала неспинно погіршуватися, хоча можливі були і «зупинки перепочинку» під час знов-таки сумнівної залежності від скіфського царя Скілур (40-ві рр. до н. е. за Ю. Г. Виноградовим⁴⁴, за каталогом В. О. Анохіна 130-110-ті рр. до н. е.) і потім входження до держави Мітрідата VI Євпатора. Стосовно уявного протекторату Скілур над Ольвією відзначимо, що нам здаються обґрунтованішими позиції Н. А. Фролової, яка вважає, що карбування скіфськими царями своїх монет в античних містах є свідченням лише дружніх або союзних стосунків⁴⁵, та В. О. Анохіна, який вважає, що Скілур був для Ольвії звичайним емітентом⁴⁶. Наведена Ю. Г. Виноградовим контраргументація⁴⁷ нас не переконує, оскільки кожний з аргументів може трактуватися по-різному, а отже їх сукупність дає підстави лише для обережної гіпотези. Так, наприклад, демонстративність царських карбувань, з чим можна згодитися, аж ніяк не є свідченням на користь протекторату.

Традиційно вважається, що існування Ольвії припинилося після навали

Рис. 22. Ділянка Р-25. Стіна будинку кінця III — першої половини IV ст. н. е. Вигляд з південного сходу (з Наукового архіву ІА НАНУ).

гетських племен на чолі з Бурбестою, про що вже йшлося. Тут ми лише зауважимо, що вже до навали Бурбести місто значною мірою спустіло.

Лише стосовно третьої чверті I ст. н. е. (50—79 рр. за каталогом В. О. Анохіна) є свідчення про наявність якихось, ймовірно, мирних стосунків Ольвії із сарматськими царями Фарзоєм та Інісмеєм. Відсутність згадки про них у Діона дає підстави вважати, що і в даному випадку ці ольвійсько-сарматські контакти могли обмежуватися лише карбуванням в Ольвії їхніх монет.

Наступним цілком надійним репером зовнішньополітичної ситуації є свідчення Діона Хрисостома, який побував у Ольвії наприкінці I ст. н. е. За Діоном, ситуація в Ольвії весь час була неспокойною, мали місце безперервні сутички з оточуючими племенами (Ог., XXXVI).

Нестабільність зовнішньополітичної ситуації другої (безсумнівно, і першої) половини I ст. н. е. триває і в першій половині II ст. н. е. Тоді ж, особливо за часів легата провінції Т. Плавтія Сільвана, а потім імператора Траяна, стають тіснішими стосунки з Римською імперією. В Ольвії періодично з'являються римські війська. Це відбулося у ряді фактів. На периферії Ольвії зафіксована поява тимчасових військових таборів⁴⁸, у місті знайдено невеликі бази колонок, поставлених центуріоном I Італійського легіону М. Емілієм Северином, декрет на честь евоката Агафокла, в одній з епітафій згадується загін піхотинців, озброєних довгими щитами (IOSPE, 1², № 687)⁴⁹.

Тобто, загалом можна вважати, що військово-політична ситуація до середини II ст. розвивалася по синусоїді. Її зміна на позитивний вектор відбулася близько середини II ст., коли під час облоги Ольвії «тавро-скіфами» остання звернулася за допомогою до римлян і Антонін Пій надіслав війська, які потіснили «тавро-скіфів», змусили їх скласти вигідний для Ольвії мир, дати заложників (SHA, Ant. Pius., 9, 9). Все це призвело до розміщення в Ольвії римського гарнізону, до складу якого спочатку входили солдати трьох мезейських легіонів: I Італійського, V Македонського, XI Клавдієва (IOSPE, 1², № 236). Відтоді зовнішня політика Ольвії повністю пов'язана з Римською імперією, а з кінця II ст. н. е. Ольвія підпорядковується адміністрації провінції Нижня Мезія. Вона підпорядковувалася наміснику провінції, однак, зберігала місцеву автономію. Розміщення в Ольвії римського гарнізону і підпорядкування її наміснику провінції Римської імперії значною мірою забезпечувало їй стабільність, захист від нападу варварів.

У другій чверті III ст. гіршас військово-політична ситуація для всієї Римської імперії, в тому числі і для Ольвії. Як вже згадувалося вище, Ольвія досить стійко перенесла першу, так звану, готську навалу в 230-ті рр.— одразу ж після неї місто відбудовується. Але після другої життя в Ольвії припиняється більш як на десятиріччя.

Після цієї перерви змінюється зовнішньополітична ситуація довкола Ольвії, яка зараз повністю залежить від оточуючого варварського середовища. Зв'язки з Римською імперією дуже опосередковані, римський гарнізон в цей час вже відсутній. Зовнішньополітична ситуація після цих подій практично невідома, але напевно чи вона була дуже сприятливою для Ольвії. Поступово в середині — третій чверті IV ст. життя на місці Ольвії припиняється остаточно.

Підсумовуючи результати проведеного аналізу, виходячи із запропонованих вище критеріїв, маємо дійти таких висновків⁵⁰.

По-перше, стає досить очевидним, що для побудови загальної історичної періодизації найоб'єктивнішими, довготривалими, надійнішими і хронологічно точнішими у нашому випадку є критерії розвитку міста (архітектурно-будівельної діяльності), його сільської округи та монетної справи. Інші складові при всій їх важливості мають здебільшого спорадичний характер й вкрай недостатню інформативну насиченість. Вони загалом створюють, практично, лише тло. Відомості про більшість політичних подій, на жаль, мають неоднозначне трактування.

По-друге, стосовно кількості періодів слід відзначити, що тут цілком визначено виділяється три періоди. Між першим та другим готська навала, між

другим та третім — друге готське нашествя. І в першому, і в другому випадку життя припинялося повністю на досить тривалий час і відновлювалося на якісно іншій основі. Для виділення саме архаїчного періоду у загальному розвитку підстав немає — від появи Березанського поселення до формування Ольвійської держави відбулася досить плавна еволюція, і навпаки — між другим та третім періодами, не кажучи про перерву у житті, є принципова різниця — зникнення державності, загибель хори, відсутність карбування власної монети, деградація архітектурно-будівельної діяльності.

Виникає питання про назви цих періодів. Якщо послідовно виходити з культурно-політичного та економічного змісту, найбільш прийнятними видаються такі назви: еллінський, греко-римський та пост-античний. Тобто змістом першого періоду був власний самостійний розвиток еллінської держави; другого — існування цієї держави, головним чином, завдяки підтримці римських військ з певною, хоча і незначною, романізацією життя; третього — деградація-занепад загальних античних традицій у широкому розумінні. Введення терміну «варварський» у будь-яку із назв видається недоцільним. По-перше, це може з однаковим успіхом стосуватися всієї античної епохи у Північному Причорномор'ї. По-друге, суттєвої варваризації культури ольвіополітів, навіть і у третьому періоді, не відбулося, хоча, зрозуміло, що варвари були у складі населення полісу, використовувалися і деякі елементи культури, як, наприклад, скіфське вбрання за Діоном Хрисостомом та ін.

Найскладнішим є питання про виділення окремих етапів у вказаних періодах. За запропонованими критеріями, у першому періоді виділяються такі переломні моменти: заснування поселення (полісу) на Березані (друга половина VII ст. до н. е.)⁵¹; поява поселення на території майбутньої Ольвії (друга чверть — середина VI ст. до н. е.); формування Ольвійської держави (30-ті рр. VI ст. до н. е.); колапс великої хори, перехід до звичайного наземного будівництва (перша чверть V ст. до н. е.); позитивний контакт (?) зі скіфами (друга чверть — середина V ст. до н. е.); понтиїська експедиція Перікла (близько 437 р. до н. е.) і приєднання (?) Ольвії до Афіньського морського союзу (410—400 рр. до н. е.); початок нового освоєння великої хори; облога Ольвії Зопіріоном (331 р. до н. е.); час найвищого розквіту (остання чверть IV — середина III ст. до н. е.); остаточна ліквідація великої хори та споруд центрального теменосу (середина II ст. до н. е.); позитивний (?) контакт зі скіфами (130—120 рр. до н. е.); входження до складу держави Мітрідата VI Євпатора (90-ті рр. II ст. — 60-і рр. I ст. до н. е.); навала гетів (середина I ст. до н. е.). Звичайно, усі ці події різнопланові і за своїм значенням у житті Ольвії, і за змістом. Тому з них треба вибрати такі, що мали генералізуюче значення. Нам здаються найдоцільнішими і найвагомішими критерії головним чином економічного добробуту міста. Виходячи з цього, маємо запропонувати такі етапи: протоолвійський (архаїчний; від заснування Березанського поселення до 30-х років VI ст. до н. е.); заснування Ольвійської держави і первинного розквіту (пізньоархаїчний; до кінця першої чверті V ст. до н. е.); перебудови економіки (ранньокласичний; приблизно до виходу з Афіньського морського союзу); реколонізації хори та поступового економічного розвитку (пізньокласичний; до облоги Зопіріона); найвищого розквіту (ранньоелліністичний; приблизно до середини III ст. до н. е.); військово-економічної кризи (велика депресія) (середньоелліністичний; до середини II ст. до н. е.); занепаду (пізньоелліністичний; до середини I ст. до н. е.).

Враховуючи необхідність мати співвідношення з загальногрецькою періодизацією, в дужках ми дали звичайну для історії Греції хронологічну рубрикацію. Але при цьому слід мати на увазі, що ця періодизація за своїм культурологічним змістом значною мірою не відповідає тому, що ми спостерігасмо в Ольвії. Так, класичний етап навряд чи можна характеризувати як етап максимального розвитку еллінських традицій, а елліністичний — як етап взаємодії східних та еллінських традицій. Для Північного Причорномор'я елліністичний етап у культурологічному аспекті можна трактувати як етап змішання еллінських та варварських традицій, але якраз в Ольвії воно не спостерігається.

У другому періоді виділяються такі переломні моменти: відновлення жит-

тя на території Ольвії і в сільській окрузі (початок I ст. н. е.); початок карбування монети і позитивний контакт із сарматськими царями (середина — третя чверть I ст.); припинення карбування, спорадичні контакти з римлянами — (остання чверть I — початок II ст.); облога Ольвії «тавро-скіфами» та введення до міста при Антоніні Пії (138—161 pp.) римської залоги; підпорядкування Ольвії при Септимії Севері (193—211 pp.) адміністрації провінції Нижня Мезія; перша «готська» навала (232—235 pp.); друга «готська» навала (269—270 pp.).

Керуючись зазначеним вище, пропонуємо для другого періоду відзначити такі етапи: відновлення життя в місті та на хорі (перша половина I ст. н. е.); поступового підйому (греко-варварський; друга половина I — перша половина II ст.); розквіту (греко-римський; середина II — 30-ті pp. III ст.); занепад — «готські» нашествия (30-ті pp. — 269—270 pp. III ст.).

У останньому — третьому — періоді поки що можна виділити лише етапи відбудови міста (80-ті pp. III ст.) та поступового занепаду Ольвії (середина — третя чверть IV ст.).

Звичайно, запропонована нами періодизація із накопиченням нових матеріалів вимагатиме подальшого уточнення, насичення історичної канви у межах окремих етапів внутрішньополітичним змістом та узгодження вже існуючих гіпотез, узагальнених в останній праці Ю. Г. Виноградова. Але, як робочий інструмент дослідника, що дає можливість, на наш погляд, рельєфніше відобразити найважливіші тенденції розвитку полісу, запропонована періодизація повинна прислужитися.

Примітки

¹ Славин Л. М. Периодизация исторического развития Ольвии // ПИСПАЭ.— М., 1959.— С. 86—107.

² Уваров А. С. О древностях Южной России и берегов Черного моря.— СПб., 1851.— С. 71; Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии.— СПб., 1887; Фармаковский Б. В. Отчет о раскопках в Ольвии в 1924 г. // СГАИМК, 1926.— Т. 1.— С. 143 и сл.; Славин Л. М. Периодизация исторического развития Ольвии // ПИСПАЭ, 1959; *Belin de Ballu E.* Olbia cité antique du littoral Nord de la mer Noire.— Leiden, 1972; *Wasowicz A.* Olbia Pontique et son territoire.— Paris, 1975; Крижицкий С. Д. Ольвия: историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.— К., 1985.— С. 173—178; *Карышковский П. О.* Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху.— К., 1988.— С. 19—26; *Виноградов Ю. Г.* Политическая история Ольвийского полиса. VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование.— М., 1989.— С. 20—25. Тут ми назвали лише основні роботи.

³ Зокрема див.: вказ. праці Л. М. Славина, С. Д. Крижицького, П. Й. Карышковського, Ю. Г. Виноградова.

⁴ *Виноградов Ю. Г., Марченко К. К.* Северное Причерноморье в скифскую эпоху // СА.— 1991.— № 1.— С. 145—155.

⁵ Ми вже намагалися ввести послідовнішу систему рубрикації історичного розвитку, бо ж нелогічно називати епохою, наприклад, весь час буття античного суспільства й поряд з цим окремі його частини (елліністична або класична епоха, епоха кризи тощо). Див.: *Крижицкий С. Д., Славин Л. М.* Античні міста-держави Північного Причорномор'я // Історія Української РСР.— 1977.— Т. 1.— Кн. 1.— С. 190 та сл.

⁶ *Крижицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М.* Сельская округа Ольвии.— К., 1989; *Крижицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М.* Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта).— К., 1990.

⁷ *Крижицкий С. Д.* Ольвия: историографическое исследование...— С. 173, 174.

⁸ *Виноградов Ю. Г.* Политическая история...— С. 62—68.

⁹ *Крижицкий С. Д., Отрешко В. М.* К проблеме формирования Ольвийского полиса // *Ольвия и ее округа*.— К., 1986.— С. 12.

¹⁰ *Crisan I. N.* Burebista si epoca sa // Bucuresti, 1977.— P. 126; *Виноградов Ю. Г.* Политическая история...— С. 264.

¹¹ *Кранівина В. В.* До політичної історії Ольвії середини I ст. до н. е. // *Археологія*, 1988.— Вип. 63.— С. 12—19.

¹² За підрахунками, у дотетські часи, завдяки щільному розміщенню поселень, ольвіополіти могли обробляти суцільну смугу узбережжя лиманів і отримувати в урожайні роки до 32 тис. т товарного зерна (*Крижицкий С. Д., Щеглов О. М.* Про зерновий потенціал античних держав

Північного Причорномор'я. // *Археологія*, 1991.— № 1.— С. 54). Площа їх поселень (що збереглися на сьогодні) становила у IV — першій половині III ст. до н. е. близько 248 га (дано за межами культурного шару), при загальній кількості поселень 152 (*Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М.* Указ. соч.— Табл. 5—9). Площа ж поселень перших століть становить близько 87 га при загальній кількості поселень 64 (*Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М.* Указ. соч.— Табл. 10—14). Тобто в середньому у 2,5 рази зменшується і кількість, і загальна площа поселень, а отже і можлива кількість мешканців, оскільки щільність забудови і допетських, і післяпетських поселень була приблизно однаковою. Звичайно, при цьому у перші сторіччя нової ери різко зменшилась і щільність заселення хори. Тобто ольвіополіти в цей час напевно чи могли обробляти узбережжя суцільною смугою і на досить значну глибину.

¹³ Тут ми не торкалися питання появи у кінці III ст. н. е. на території колишньої Ольвійської держави поселень племен черняхівської культури, оскільки ступінь, і взагалі можливість їх інтеграції в Ольвійську державу, зокрема — економіку, поки що невідомі. Це є предметом спеціального дослідження.

¹⁴ *Щеглов А. Н.* Северопонтийская торговля во второй половине VII—V вв. до н. э.: письменные источники и археология // *Причерноморье в VII—V вв. до н. э.* — Тбилиси, 1990.— С. 99—122.

¹⁵ Значно поширена думка, що зв'язки з лісостепом у цей час переважають, пояснюються, можливо, тим, що цей висновок базувався лише на даних поховальних пам'яток, а не масових матеріалах поселень. Крім того, останні розкопки додали багато нового античного матеріалу із зони степів.

¹⁶ *Граков Б. Н.* Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну та класичну епохи? // *Археологія*.— 1947.— 1.— С. 23—38; *Членова Н. Л.* Предыстория «торгового пути Геродота» (Из Северного Причерноморья на Южный Урал) // *СА.*— 1983.— 1.— С. 47—67.

¹⁷ *Леви Е. И.* Ольвийская агора // *МИА.*— 1956.— 50.— С. 48—51.

¹⁸ *Карышковский П. О.* Монеты Ольвии...— С. 41.

¹⁹ *Крапивина В. В.* Весовые гири Ольвии // *ИААСП.*— 1980.— С. 83—99; *Рубан В. В.* Магистратура агораномів в Ольвії // *Археологія*.— 1982.— 39.— С. 39, 40; *Леви Е. И.* Ольвийская агора...— С. 62; *Леви Е. И.* Ольвия.— М.-Л., 1985.— С. 98.

²⁰ *Яйленко В. М.* Граффити Левки, Березани и Ольвии // *ВДИ.*— 1980.— 3.— С. 106; *Виноградов Ю. Г.* Синопа и Ольвия в V в. до н. э. // *ВДИ.*— 1981.— 2.— С. 79.

²¹ *Рубан В. В.* Вказ. праця.— С. 36.

²² *Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М.* Сельская округа...— С. 207, 208.

²³ *Карышковский П. О.* Указ. соч.— С. 24.

²⁴ Там же.— С. 25.

²⁵ *Анохин В. А.* Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 104 и сл.

²⁶ *Карышковский П. О.* Находки монет Римской империи в Ольвии // *НС.*— 1965.— № 2.— С. 51—57.

²⁷ *Карышковский П. О.* Монетное дело Ольвии во второй половине II в. н. э. // *Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры.*— К., 1986.— С. 26—33.

²⁸ *Карышковский П. О.* Монеты Ольвии...— С. 118, 119, 124—126.

²⁹ Там же; *Буйских С. Б.* К истории денежного обращения на хоре Ольвии послепетского времени // *Древнее Причерноморье.*— Одесса, 1990.— С. 35.

³⁰ *Карышковский П. О.* Монеты Ольвии...— С. 130.

³¹ Про їх значення для монетної справи див.: *Карышковский П. О.* Монеты Ольвии ...— С. 10 и сл.

³² *Надписи Ольвии (1917—1965).*— Л., 1968.— С. 6. Аналогічна картина вимальовується і за В. В. Латишевим (IOSPE).

³³ *Виноградов Ю. Г.* Декрет Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // *ВДИ.*— 1984.— 1.

³⁴ *Виноградов Ю. Г., Карышковский П. О.* Ольвийский декрет Каноба о деньгах и стоимости драгоценных металлов на Понте в IV в. до н. э. // *ВДИ.*— 1976.— № 4.— С. 23—27.

³⁵ *Островерхов А. С.* Экономические связи Ольвии, Березани и Ягорлыцкого поселения со Скифией (VII — середина V вв. до н. э.).— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1978.— С. 8 и сл.

³⁶ *Лапин В. В.* Экономическая характеристика Березанского поселения // *АГ.*— С. 37; *Островерхов А. С.* Про чорну металургію на Ягорлицькому поселенні // *Археологія.*— 1978.— 28.— С. 26—36; *Островерхов А. С.* Антична склоробна майстерня на Ягорлицькому поселенні // *Археологія.*— 1978.— 25.— С. 41—49; *Островерхов А. С.* Обробка кольорових металів на античних поселеннях // *Археологія.*— 1981.— 36.— С. 26—37; *Фурманська А. І.* Бронзолит-

варне ремесло Ольвії // Археологія.— 1953.— 15.— С. 61—70; Ольговский С. Я. Цветная металлообработка в греческих городах Северо-Западного Причерноморья.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1982.— 24 с.; Ольговский С. Я. Металл литых монет Нижнего Побужья // Ольвия и ее округа.— К., 1986.— С. 89—105; Штительман Ф. М. Раскопки мастерской по обработке металла в Ольвии // КСИА АН УССР.— 1955.— 4.— С. 62, 63; Ветштейн Р. И. Керамичні випалювальні печі Ольвії перших століть н. е. // АП.— 1958.— 7.— С. 61—76; Ветштейн Р. И. Местная керамика Ольвии первых веков н. э. // Ольвия.— К., 1975.— С. 164—192; Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историко-графическое исследование архитектурно-строительных комплексов.— К., 1985.— С. 131.

³⁷ Крыжицкий С. Д. Указ. соч.— С. 173—178. До цього додамо уточнену періодизацію культурних нашарувань перших століть нової ери, розроблену В. В. Крапивіною (Крапивіна В. В. Ольвия в первые века нашей эры (по данным археологии).— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1988).

³⁸ Крапивина В. В. К вопросу о направленности экономики Ольвии в первые века н. э. // Проблемы исследования Ольвии. Тез. докл. и сообщ. семинара.— Парутино, 1985.— С. 39, 40.

³⁹ Крапивина В. В. О двух «готских» разгромах Ольвии // Древнее Причерноморье. Тез. II-х чтений памяти П. О. Карышковского.— Одесса, 1991.— С. 47—49.

⁴⁰ Лейпунская Н. А. Предмесье первых веков н. э. в Нижнем городе Ольвии // Античные древности Северного Причерноморья.— К., 1988.— С. 72, 78, 79.

⁴¹ Виноградов Ю. Г. Политическая история...— С. 90 и сл.; Карышковский П. О. Монеты Ольвии...— С. 49, 50.

⁴² Стосовно воєнного тиску скіфів, який буцімто призвів до ліквідації великої хори, слід відзначити, що жодних решток якоїсь катастрофічної загибелі селищ не зафіксовано. На думку прибічників скіфської загрози, про це свідчить поява на початку — в першій половині V ст. до н. е. численних поховань степових скіфів у Південному Побужжі (Марченко К. К. Модель грецької колонізації Нижнього Побужжя // ВДИ.— 1980.— № 1.— С. 142.— Сп. 58). Однак підкреслимо, що ці поховання розташовані вище широти Миколаєва і, отже, до Нижнього Побужжя ніякого відношення не мають. Крім того, до розглядуваних часів належать лише поодинокі поховання. (Ковпаченко Г. Т., Бунятян Е. П. Скифские курганы у с. Ковалевка Николаевской области // Курганы на Южном Буге.— К., 1978.— С. 134).

⁴³ Анохин В. А. Монеты античных городов...— С. 15, 16.

⁴⁴ Виноградов Ю. Г. Политическая история...— С. 250.

⁴⁵ Фролова Н. А. Монеты скифского царя Скилура // СА.— 1964.— № 1.— С. 50 и сл.

⁴⁶ Анохин В. А. Указ. соч.— С. 53.

⁴⁷ Виноградов Ю. Г. Политическая история...— С. 233 и сл.

⁴⁸ Буйских С. Б. Типы ольвийских укреплений римской эпохи // Античные древности Северного Причерноморья.— К., 1988.— С. 111, 112.

⁴⁹ Виноградов Ю. Г. Ольвия и Траян // Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения. Тез. докл.— М., 1990.— С. 28, 31, 32.

⁵⁰ З метою наочного зіставлення ми пропонуємо графічне зображення дії усіх головних складових, які були розглянуті вище. На графіках по горизонталі відкладені сторіччя. По вертикалі дана інтенсивність розвитку чи згасання тієї чи іншої складової. Максимальний рівень розвитку усіх складових умовно прийнятий за 2 одиниці у першому періоді і за 1 одиницю у другому. Звичайно, тут мова йтиме не про кількісні показники, а про тенденції (див.: графіки №№ 1—9).

⁵¹ Докладніше події політичного життя див.: Виноградов Ю. Г. Политическая история...

С. Д. Крыжицкий, В. В. Крапивина, Н. А. Лейпунская

ГЛАВНЫЕ ЭТАПЫ ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ОЛЬВИИ

В статье пересматривается и уточняется периодизация исторического развития Ольвии на базе единых принципов. В рамках античной эпохи выделяется три периода и в каждом из них ряд этапов. Эллинский период — от основания Березанского поселения до середины I в. до н. э.— готского нашествия; греко-римский период — от рубежа эр до 269—270 гг. н. э.— второго готского набега; пост-античный — от конца 70-х — начала 80-х гг. III в. до середины — третьей четверти IV в. н. э. В первом периоде выделяются следующие этапы: протоольвийский (архаический; от основания Березанского поселения до 30-х гг. VI в. до н. э.); основания Ольвийского государства и первичного расцвета (позднеархаический; до конца первой четверти V в. до н. э.); перестройки экономики (раннеклассический; до выхода из Афинского морского союза); реколонизации хоры и постепенного экономического расцвета (позднеклассический; до осады Зопириона); наивысшего расцвета (раннеэллинистический;

примерно до середины III в. до н. э.); военно-экономического кризиса (среднеэллинистический; до середины II в. до н. э.); упадка (позднеэллинистический; до середины I в. до н. э.). Во втором периоде: возобновления жизни в городе и сельской округе (первая половина I в. н. э.); постепенного подъема (греко-варварский; вторая половина I — первая половина II в. н. э.); расцвета (греко-римский; середина II — 30-е годы III в. н. э.); «готских» нашествий (30-е годы III в. — 269—270 гг.). В третьем периоде пока можно выделить лишь этапы восстановления города (конец 70-х — начало 80-х годов III в. — начало IV в. н. э.) и постепенного упадка (середина—третья четверть IV в. н. э.).

S. D. Krizhitsky, V. V. Krapivina, N. A. Leipunskaya

THE MAIN STAGES OF THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF OLBIA

Periodization of historical development of Olbia is revised and refined on the basis of single principles. Within the range of the antique epoch three periods and some stages in each period are revealed. The Hellenic period: from foundation of the Berezanian settlement to the mid of the 1st cent. B.C. (Getic invasion); the Greek-Roman period: from the break of the epochs to 269—279 A.D. (the second Gothic invasion); the Post-Antique period: from the end of the 70s and the beginning of the 80s of the 3d cent. A.D. to the mid of the 4th cent. A.D. The following stages are revealed in the 1st period: the Proto-Oldian (archaic; from foundation of the Berezanian settlement to the 30s of the 6th cent. B.C.); formation of the Oldian state and primary blossoming (late-archaic; to the end of the first quarter of the 5th cent. A.D.); reconstruction of the economy (early classic; to the secession from the Athens Sea Alliance); recolonization of the chora and gradual economic flourishing (late-classic; till the siege of Zopyrion); the highest flourishing (early-Hellenistic; approximately to the mid of the 3d cent. B.C.); military-economic crisis (mid-Hellenistic, to the mid of the 2nd cent. B.C.); decay (late-Hellenistic; to the mid of the 1st cent. B.C.). In the 2nd period such stages are revealed: renovation of life in the town and rural surroundings (the first half of the 1st cent. A.D.); gradual rise (the Greek-Barbarian; the second half of the 1st cent. A.D.— first half of the 2nd cent. A.D.); blossoming (the Greek-Roman; the mid of the 2nd cent.— 30s of the 3d cent. A.D.); «Gothic» invasions (from the 30s of the 3d cent. to 269—270). In the 3d period we yet may reveal only stages of restoration of the town (the late 70s and early 80s to the beginning of the 4th cent. A.D.) and of a gradual decay (the middle-third quarter of the 4th cent. A.D.).

ОЛЬВІЙСЬКА ДЕМОКРАТІЯ

А. С. Русяєва

У статті розглядаються питання хронології ольвійської демократії, її характер, основні аспекти, вплив на розвиток благодійності та введення культу Народу.

Політична демократія, як відомо, досягла найвищого розвитку в Афінах при Періклі в V ст. до н. е.¹. Цій формі політичного правління належить визначне місце в історичному розвитку Еллади. Навіть на далекій периферії античного світу елліни намагались встановити демократію, вбачаючи в ній виразні прояви свободи громадян, економічної стабільності і соціальної справедливості, високого злету духовної творчості, незважаючи на те, що так зване народо-владдя майже ніколи не відповідало своїй суті. Кожна демократія у різних полісах мала свої характерні ознаки і особливості, бо перш за все залежала

від політичної активності народу і його окремих лідерів, гуманності і розуму тих, кому вона служила.

В одній з античних держав Північного Причорномор'я — Ольвії теж була встановлена постійна демократична влада, яка тривала тут до кінця існування міста. Вивчати історію ольвійської демократії розпочав ще В. В. Латишев, проте до цього часу залишається чимало питань, які потребують глибокого дослідження. Зокрема, дата першого введення цього режиму, характер і основні види ольвійської демократії, її вплив на розвиток евергетії і деяких релігійних культів, що слугували для пропагування її ідей. Саме їх розгляду і присвячена ця стаття.

Варто зазначити, що недостатня джерельна база, а також відсутність конкретних писемних документів дають підстави для виникнення різних наукових концепцій як щодо точної дати перемоги ольвійської демократії, так і її характеру. Перший дослідник історії Ольвії В. В. Латишев припускав, що вона була тут прийнята ще від заснування міста: «Одним з найважливіших доказів могутності еллінського духу є те, що елліни всюди, у кожному глухому куточку який вони займали для постійного проживання, вміли створювати ту форму державного побуту, на якій зупинився розвиток їх політичної здібності, тобто свою громадянську общину, ПОΛΙΤΕΙΑ. Ольвія в усі часи свого існування уявляється нам з різко окресленими ознаками упорядкованої демократичної республіки»².

Ця точка зору вважалася незаперечною і майже сталою в літературі з ольвійської проблематики. В останні десятиріччя висловлювались лише мало обгрунтовані думки, що в ранній час у Ольвії могла бути тиранія або олігархія³. Дослідження новознайдених епіграфічних пам'яток, переосмислення нумізматичного і археологічного матеріалу дозволило останнім часом Ю. Г. Виноградову викласти нову оригінальну концепцію щодо державного ладу ранньокласичної Ольвії. Вона полягає в тому, що в нижньобузькому полісі у V ст. до н. е. була встановлена тиранія, яка проіснувала тут майже вісімдесят років завдяки могутності скіфських царів, які її підтримували, бо Ольвія буцімто перебувала під їх протекторатом. Обгрунтованішою та достовірнішою його тезою є те, що постійний демократичний лад тут впроваджено лише в першій чверті IV ст. до н. е.⁴

Дійсно, до IV ст. належать конкретні і загальновідомі епіграфічні джерела, які свідчать про вже розвинену форму демократичного правління. Досить впевнено писав про це В. В. Латишев: «Починаючи з цього часу і закінчуючи найпізнішими рубежами, до яких доходять датовані епіграфічні документи Ольвії, ми постійно зустрічаємо в них вказівки на цю ж форму правління, так що маємо повне право сказати, що не зважаючи на всі знегоди і всі перипетії своєї політичної історії ольвіополіти міцно тримались демократії і проводили в своїй конституції лише такі реформи, які стосувались окремих факторів державного правління, залишаючи незмінними його головні основи»⁵.

Проте, чи справді можна вважати незаперечним той факт, що протягом майже всього V ст. до н. е. в Ольвії панувала тільки тиранія, тоді як по всій Елладі під впливом Афін час від часу прокочувалися демократичні перевороти? Тому важко уявити, що полісом, дуже тісно пов'язаним зі своєю метрополією та іншими містами Середземномор'я та Причорномор'я, з високою саме еллінською культурою, так довго правили тирані — і не тільки греки за походженням, але й варвари під егідою скіфських царів⁶, та при цьому не сталося жодних яскраво виражених змін ні в етнічному ні в культурному розвитку міста. Не висвітлюючи цього питання в повному обсязі, варто зупинитись на деяких його аспектах.

Детальніше вивчення ольвійської хори, у розвитку якої все ж було відсутнє різке її зменшення у першій половині V ст.⁷ (а саме воно було своєрідним мірилом ольвійсько-скіфських взаємодій); розгляд ольвійської сакрально-полісної емблеми з зображенням орла над дельфіном і взаємопов'язаного з її символікою культу Зевса Олімпійського свідчать, що політичні процеси тут були набагато складнішими і неоднозначнішими. Наведені дані разом з розглядом зовнішньоісторичних подій у Елладі дають змогу вважати, що вперше демократія, можливо, досить короткочасна, була встановлена в

Ольвії ще у 30-ті роки V ст. до н. е., коли вона входила до Афінського морського союзу, одночасно (або ж трохи пізніше) з Сінопою і західнопонтійськими містами⁸. Щодо першої, де за свідченням Плутарха відомо, що звідти було вигнано тиранів і демократичне правління ввійшло в силу з часів Перікла, було висловлено здогад про синхронність політичного ладу і введення нової полісної емблеми на монетах (голова Сінопи і орел на дельфіні)⁹. Стосовно ж сусідньої Істрії, то, як і для Ольвії, вчені вказують пізні дати перемоги демократії¹⁰. Найвірогіднішою видається думка Д. М. Піппіді, що державний переворот тут теж міг бути пов'язаний з експедицією Перікла¹¹. Значення його понтійської діяльності для Ольвії відзначає і В. О. Анохін, припускаючи, що в цей час, судячи за характером розміщення орла над дельфіном на монетній емблематиці, в якій він вбачає символіку залежності однієї політичної групи над іншою, звідти були вигнані олігархи¹².

Згідно з детальнішим аналізом і зіставленням семантики емблеми з міфологічно-релігійними уявленнями, вона, безперечно, мала олімпійське походження і була впроваджена на відзначення дуже важливих подій, що майже одночасно відбулися в трьох понтійських полісах (Сінопі, Ольвії та Істрії), можливо, зі згоди самого Перікла, завдяки якому в Олімпії було зроблено нововведення в ритуал спортивних змагань у зв'язку з панівним становищем Афін на Понті¹³. Повне оволодіння морськими шляхами, організація наймогутнішого за всю історію Еллади морського союзу, посилення економічних стосунків з понтійськими містами, за рахунок чого в Афіни поставлялася велика кількість зерна та інших продуктів, піднесло авторитет Перікла і в релігійній сфері не лише Аттики, але й Олімпії. Певно, саме це сприяло заміні в популярному олімпійському ритуалі земного символу дельфіном, який таким чином пропагував політичну силу Афін на морях, навіть на загальноеллінських святах.

З включенням понтійських міст у афінську архе їм було надано право використовувати олімпійську символіку у вигляді власної полісно-сакральної емблеми, можливо, саме тому, що в них синхронно перемогла демократія. Тут доречно згадати слова Плутарха про чорноморську експедицію Перікла: «Ввійшовши в Понт з великим, прекрасно спорядженим флотом, (він) виконав все, про що просили (розташовані там) еллінські міста, і поставився до них прихильно; оточуючим же варварським племенам і їх царям і володарям (династам) він показав, яка велика могутність, безстрашність і сміливість (афінян), які плывуть, куди їм заманеться, і які підкорили собі всі моря»¹⁴. Звичайно, ясності було б набагато більше, якби в цьому уривку було названо всі міста і те, що ж конкретно було зроблено для них. На жаль, далі йдеться лише про Сінопу, куди було послано 600 добровольців з афінян, які поселились там, розподіливши між собою землю і будинки тиранів. При цьому не можна виключати, що якась частина (певно, набагато менша) була послана в інші понтійські міста, зважаючи на різке збільшення афінського імпорту і надгробки афінян в Ольвії. До цього часу належить і введення тут культу Зевса Олімпійського зі встановленням його мармурової монументальної статуї, яку, певно, спеціально було виготовлено учнями Фідія або ж і самим скульптором¹⁵.

Афіни значною мірою підтримували демократію в союзних полісах, неодноразово допомагали їй встановленню (Колофон, Еритри, Самос, Сінопа, Аполлонія Понтійська та ін.)¹⁶, хоч у деяких випадках і не змінювали державний лад. «Для забезпечення свого панівного становища Афіни — не за шаблоном, але у випадках, які вимагали того, — послідовно впроваджували в союзних містах демократичний лад... Впроваджували в союзних містах для зміцнення афінського панування демократичні режими повинні були через цю свою функцію діяти як стабілізатор на внутрішню афінську демократію, оскільки стало ясно, що зі зміною конституції Афін могло б виявитись під загрозою і панування їх у морському союзі», — зазначає дослідник афінської політики В. Шуллер¹⁷. Отож «найдемократичніші» з усіх демократичних полісів Афіни закономірно і природно прагнули до однакової, притаманної їм форми правління.

Здебільшого на це була спрямована і творчість афінських митців, які про-

пагували народовладдя і пов'язану з цим особисту свободу, де пріоритет сили і влади приписувався людині — громадянину полісу¹⁸, де проповідувались та культура і релігія, які звеличували Афіни як столицю архе і саму демократію як приклад для всіх її членів.

В Ольвії демократизація знайшла своєрідне відображення і в надгробній скульптурі третьої чверті V ст. до н. е. Тут маються на увазі монументальні жіночі стели Фідієвської школи, завезені в Ольвію з Афін. На них вперше показано не покірливу залежність служниці-рабині від своєї господині, а тісну дружбу двох жінок. Німа розмова між ними засобами мистецьких прийомів повинна була символізувати горе зображеної на повний зріст служниці — «подруги», одяг і зачіска якої мало чим розрізнялися з тими, які були у померлої господині.

Введення сакральньо-полісної емблеми і культу Зевса Олімпійського, значне посилення аттичних культів Афіні і елевсінських божеств, надгробні стели, що належать до найкращих зразків довізної скульптури в Ольвії, відбувались синхронно — у третій чверті V ст. до н. е. Потім емблема на деякий час ніби зовсім зникає і з'являється лише на початку IV ст. до н. е., ставши набагато віків своєрідним символом ольвійської демократії і двох верховних покровителів полісу — Аполлона Дельфінія і Зевса. Разом з нею встановлюється і етнікон — «ольвіополіти», який може свідчити, що вони запровадили тут назавжди прогресивну на свій час форму правління і віднині карбування монет стало державною справою.

При цьому варто відзначити велику складність при розв'язанні різних питань з історії Ольвії, яка пояснюється тим, що майже кожен з дослідників найважливіших джерел намагається не стільки знайти консенсус з іншими, скільки довести свою протилежну точку зору. Це стосується і розглядуваного періоду. Так, Ю. Г. Виноградов вважає, що протягом останніх сорока років V ст. до н. е. відбувалася політична криза, яка послабила контроль скіфів над містом, правила вже тільки грецькі тирани, але вони чомусь на відміну від попередніх (варварів за походженням) взагалі перестали випускати будь-які грошові знаки¹⁹. Зовсім іншої думки дотримується В. О. Анохін, відносячи до цього часу лиття асів з емблемою та написом ΑΡΙΧ, а до останнього десятиліття — карбування рідкісних срібних монет з букранієм, на яких вперше було поставлено скорочений етнікон «ольвіополіти»²⁰. Отже, поки в ольвійській історіографії існуватиме таке різке розходження в хронології та інтерпретації монет і деяких епіграфічних пам'яток, доти залишатимуться різні тлумачення і розбіжності щодо історичних подій у Ольвії.

Хронологічний розрив у зображенні емблеми на ольвійських монетах дає підстави припускати, що спочатку демократія в Ольвії як і в деяких інших полісах, трималась недовго, оскільки в місті досить впливовою залишалась місцева олігархія, з середовища якої, звичайно, міг виділитись і повновладний лідер. В ольвійській метрополії — Мілеті довго намагались протистояти афінській експансії, проте назавжди порвати з Афінами йому так і не вдалося. Після того, як спочатку афіняни підтримали мілетську аристократію, ті вирішили залишити архе, побивши демократів²¹. І все ж таки близько 440 р. до н. е. у Мілеті за допомогою Афін у результаті гострої боротьби було встановлено демократичний лад і вигнано його противників.

У зв'язку з останнім цікаво відзначити, що саме близько до цього часу в Ольвії зафіксована серія присвятних написів на постаментах мармурових статуй і колонах Аполлону Дельфінію від сакрального союзу мольпів, які про-

Рис. 1. Перікл. Скульптурний портрет. V ст. до н. е.

Рис. 2. Сцена жертвоприношення. Фрагмент votивного рельєфу. III ст. до н. е.

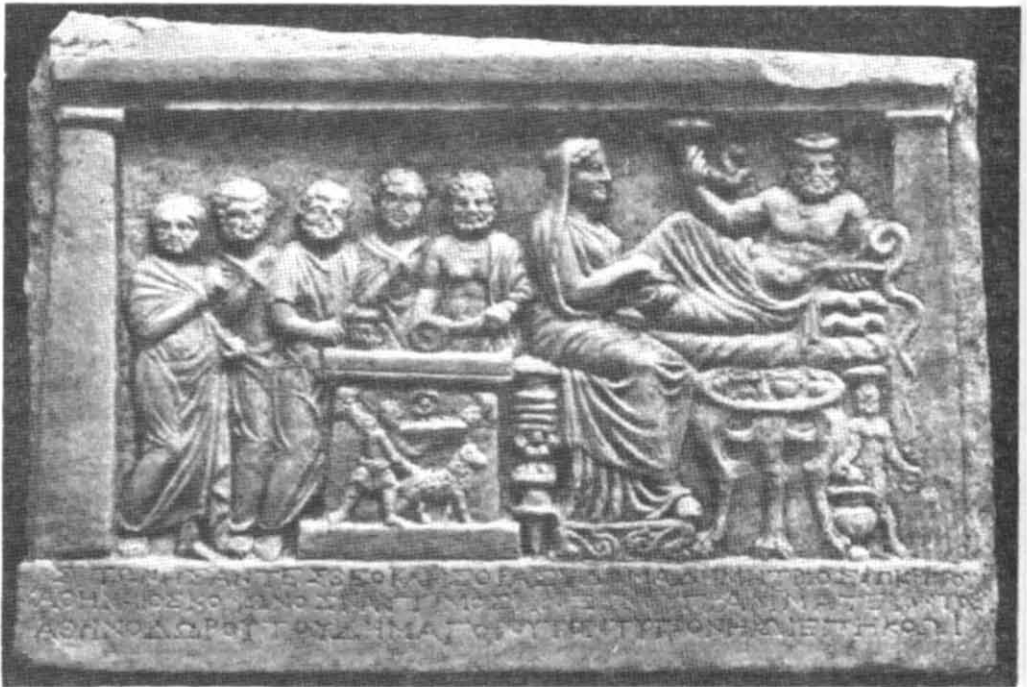

Рис. 3. Ольвійські сітони перед вітарем і сцена бенкету. Votивний рельєф. III ст. до н. е.

тягом багатьох століть відігравали велику роль у політично-релігійному житті Мілету²². Кількість документів незначна і всі вони вкладаються в порівняно вузькі хронологічні рамки (середина — третя чверть V ст. до н. е.). Вони збігаються з тривожними подіями і політичною нестабільністю в ольвійській метрополії. Характер таких дорогих колективних підношень верховному богу виділено лише для цього короткого часу. Зважаючи на те, що під час політичних заворушень з Мілету не тільки від'їжджали вигнанці, згадувані в писемних джерелах, але й різні втікачі, яких не влаштовували ті чи інші порядки, можна гіпотетично вважати, що серед ольвійських мольпів з'явилися і мілетські. Певно, саме завдяки їх ініціативі тут було встановлено звичай колективних дорогих присвят в культурі їх головного патрона, який до того ж був і верховним покровителем як Мілету, так і Ольвії. Але у зв'язку з якимись кардинальними змінами в суспільно-політичному житті Ольвії їм довелося назавжди залишити і цю найбільш промілетську колонію. Якщо ж вони повернулися до метрополії, то там вже набрав сили демократичний лад проафінського напрямку, при якому епонімом, як і раніше, вибирався айсимнет союзу мольпів. Судячи з історії мілетського епонімату, мольпи існували тут при різних режимах на відміну від Ольвії. Певно, тому що їх союз був численнішим і завжди користувався прихильністю демосу.

Як бачимо, цілком достовірні відомості про постійну демократію в Ольвії належать тільки до першої чверті IV ст. до н. е. І все ж питання про первинне впровадження цього ладу, виходячи з усього сказаного, може бути поставлене і має право на подальше детальніше дослідження з урахуванням усього комплексу джерел. Адже навряд чи можна нехтувати тим, що саме під час одного з найзначніших зміцнень афіно-ольвійських стосунків у третій чверті V ст. тут виникають ситуації, які свідчать про існування прихильників афінської демократії. Їх перемога в Ольвії тим можливіша, якщо сам Перікл зі своїм флотом дійсно побував у нижньобузькому регіоні²³. Реальний перебіг історичних і економічних змін яскраво демонструє тісні контакти і впливи як Афін, так і Мілету, де відбувалися подібні політичні сутички різних угруповань.

Про державний лад у сусідніх містах Північного Причорномор'я V ст. до н. е. відомо ще менше. Гіпотетично вважається, що в Тірі, як і в Ольвії, панувала олігархія, а в IV—III ст. до н. е. вона була вже демократичним полісом²⁴.

Херсонес, як дорійська колонія, був заснований в 422—421 р. до н. е., але поки що немає точних відомостей щодо його державного правління з самого початку існування апойкії²⁵. Авторитарний режим влади дуже рано склався на Боспорі і цей регіон в своєму суспільно-політичному і соціальному розвитку мав різкі відмінності від усіх причорноморських полісів. Отже, ольвійську демократію можна дійсно вважати найдавнішою, найрозвиненішою і найближчою до афінської у Північному Причорномор'ї.

Вірогідно, в Ольвії не відбувалось будь-яких відкритих і масових виступів проти небажаних режимів, розголос про які вийшов би далеко за її межі, як це сталося в інших грецьких містах, відзначених в «Політиці» Арістотеля. Як не дивно, але такий великий історичний факт, як остаточна перемога демократичних сил, не знайшов відгуку і в жодному декреті. Лише один уламок напису першої чверті IV ст. до н. е., який Ю. Г. Виноградов відновлює як епіграму, складену ольвіополіту (за його гіпотезою, Евресибію), «який не вбив мужа-тирана (проте повернув свободу) вітчизні і (зробив) народ незалежним»²⁶, свідчить про існування тут повновладного володаря і його скинення. Складається враження, що саме в середовищі найзаможнішої і найосвіченішої верхівки ольвійської общини з'явилися прихильники ідей, які захопили владу і проголосили демократичний устрій. На чолі її став, враховуючи всі епіграфічні джерела, Евресибій, роду якого завжди протегував Зевс з різними епіклезами. Звертає увагу той факт, що в місті не демос славить одного з діячів демократичного руху Евресибія, сина Сіріска, а тільки його найближчі родичі.

Немає жодних конкретних свідчень про те, чи були спроби повалення ольвійської демократії протягом більш як шести століть її існування. Тільки на

підставі деяких нумізматичних зіставлень В. О. Анохін вважає, що близько 350 р. до н. е. тут знову було реставровано олігархічний режим і що Зопіріон почав свій похід проти Ольвії саме через ці політичні мотиви²⁷. У таких випадках звичайно, можна припускати і з'єднання демократичних і олігархічних начал, притаманних багатьом полісам, де знать відповідно до свого багатства, природжених шляхетності, доброчесності і освіти відігравала вирішальну роль у політиці і культурному житті.

Суспільно-політична історія Ольвійської держави через брак писемних документів не може бути достатньо повно простежена не тільки з року в рік, але й для кожного півсторіччя окремо. Проте деякі джерела, характерні для того чи іншого часу, все ж таки дозволяють хоч приблизно визначити характер ольвійської демократії та її основні види. Вона, зрозуміло, зважаючи на постійні зовнішні і внутрішні причини, зміну багатьох поколінь, не могла бути сталою.

Загальновідомо, що кожна політична структура складається з окремих елементів, залежно від порядку розташування яких правління отримує певну якість. Ольвійська, як і багато інших демократичних форм правління, складалася з Народних зборів і Ради, виконавча влада здійснювалась колегіями архонтів, стратегів, агораномів та ін. Німецький дослідник Мілсту та його колоній Н. Ерхардт припускає, що Ольвія, судячи за кількістю стратегів, була поділена, подібно до метрополії і сусідньої Істрії на шість філ²⁸.

З різних причин порядок розташування в декретах органів влади змінювався. Так, збори відзначаються на першому місці протягом досить нетривалого часу, здебільшого — це Рада або й самі архонти, а демос посідає останнє місце навіть тоді, коли справа стосувалася почесних постанов, для прийняття яких іноді скликалися і всенародні збори.

З самого початку при сильному впливі ольвійської знаті в усіх сферах життя тут могла існувати поміркована або крайня демократія. Ще Арістотель попереджав, що демократію «не варто визначати, як це звичайно роблять деякі в цей час, просто як таку форму державного правління, при якій верховна влада зосереджена в руках народної маси...»²⁹.

І тільки після походу Зопіріона в 331 р. до н. е. і свосередної, за висловом Б. В. Фармаковського, «форменної революції»³⁰, в результаті якої, за Макробієм, відбувалася реформа (касація позичок, прийняття в громадянську общину іноземців і звільнення рабів) демократичний лад став радикальнішим. Ю. Г. Виноградов вважає, що саме під час облоги Зопіріона відбувся політичний переворот, який призвів до влади радикальних демократів на чолі з Каллініком, сином Євксена; проте і його захід був по суті лиш першим кроком на шляху демократичної Ольвії³¹. З цього часу, хоч і ненадовго, значно зростає роль демосу у всіх сферах життя полісу. Завойована демократія дістала свого найвищого розвитку саме в останній чверті IV — першій половині III ст., коли на всіх написах на першому місці ставиться демотикон: ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΑΙ ΕΔΩΚΑΝ — «Ольвіополіти дали».

Але з наступом економічної кризи з середини III ст. до н. е., а, можливо, й раніше, на політичну арену знову виходить заможна верхівка ольвійської общини, починається сильна елітаризація державного ладу Ольвійського полісу, яка характеризує його і в римський час³², коли крім родової знаті набирає силу також і плутократія з представників варварської еліти. Поступове виникнення елітарно-демократичного ладу яскраво відображено в ольвійській епіграфії: простежується неодноразове збільшення щорічного терміну для виконання повноважень архонта чи стратега; до того ж часто ці посади займають одні і ті ж громадяни, які належали до відомих сімейств в Ольвії, змінювалося також прийняття декретів на народних зборах, де виступали лише архонти, перед якими стояла така особа, як ейсеґет³³. Майже в усіх формулах декретів на першому місці стоять архонти або Рада, в кінці — демос.

Немає сумніву, що дуже часто в Ольвії вирішальну роль відігравали окремі обранці в державні органи, а не всі громадяни полісу. Як це видно з усієї суми почесних декретів, тут нерідко знаходився той чи інший лідер, діяльність і здібності якого сприяли кращому розвитку держави, а її демос перебував під його впливом. Так, Каллініку, синові Євксена, народ за його заслуги

дав таку нагороду, якої більше не удостоювався жоден громадянин Ольвії, поставивши його тим самим на вищий щабель в соціальній ієрархії. Заклучна формула почесного декрету виражає її основну суть і свідчить про надзвичайну щедрість ольвіополітів, — до того ж невдовзі після македонської облоги: «Щоб і інші ревніше радили і робили (найкраще), знаючи, що кожен отримає від народу шану і нагороду, достойну їх благодіянь, хай постановить народ: звеличити Каллініка, сина Євксена, за його доблесть і благодіяння для народу і хай він буде нагороджений тисячею золотих і статуєю, а про нагородження сповістити на Діонісії в театрі. Народ (присвятив статую) Зевсу Спасителю»³⁴. Дослідники декрету (П. О. Карішковський і Ю. Г. Виноградов) зазначають, що така велика нагорода могла бути пов'язана із дуже важливою подією у житті населення Ольвії, а саме — перемогою у боротьбі з Зопіріоном, яка, в свою чергу, викликала застосування надзвичайних заходів, які, як вказувалося вище, перелічені Макробієм³⁵. Проте, оскільки у самому декреті немає й натяку на врятування Ольвії від навали македонців, яку вона навряд чи витримала б, а в його особисту заслугу поставлено так мало заходів (лише розподіл праці і пропозиція відмінити позички), залишається все ж малозрозумілим, чому цей діяч був нагороджений так пишню.

З цього приводу цікаво згадати характеристику різних видів демократії, визначених ще Арістотелем: 1) верховна влада зосереджена в руках всіх громадян і їх рівність є основним законом; 2) лише володіння майном (ТІМНМА), навіть невеликим, дає право обіймати посади; 3) всі громадяни за походженням мають право на державні посади, але панівним є закон; 4) всі без будь-якого винятку громадяни користуються правом обіймати посади, але знову таки панує закон; 5) в останньому виді демократії ті ж самі умови, а верховна влада належить не закону, а простому народу, вирішальне значення мають постанови народних зборів, а не закон, і все це досягається через посередництво демагогів³⁶.

Судячи за змістом декрету Каллініка: ольвійську демократію його часу можна віднести до п'ятого арістотелівського виду, бо навряд чи хоч в одному демократичному полісі було встановлено закон, за яким можна було давати таку щедрю нагороду одному громадянину. Ця гіпотеза підтверджується і всіма іншими почесними декретами на честь ольвійських лідерів, які, в основному, проголошувалися лише після їх смерті, а не за життя, як Каллініку. Звертає увагу і те, що в першу чергу в постанові відзначаються не його дійові заслуги, а вміння радити.

У демократичних полісах кожен державний діяч повинен був володіти

Рис. 4. Надгробна стела з зображенням ольвійської сім'ї та домашнього раба.

вмінням виступати з промовами-порадами і промовами-умовляннями, впливати з допомогою переконливого виступу на настрої співгромадян, добиваючись певних політичних рішень. Особливо з IV ст. до н. е. риторика розглядалась як основа освіти, політичної діяльності і обов'язковий елемент суспільного життя³⁷.

Наскільки великого значення надавали їй ольвієполіти, свідчить хоча б те, що і в інших почесних декретах відзначалось вміння проголошувати промови і давати поради. У перших рядках декрету Протогена вказується, що він, «успадкувавши від батька прихильність до демосу, все життя продовжував говорити і діяти найкращим чином», неодноразово виступаючи на народних зборах³⁸. У першій половині II ст. до н. е. Нікрат, син Папія, «розв'язав конфлікт», «в кожному випадку давав розумні поради»³⁹. Гарним оратором у II ст. н. е. був і Каллісфен, син Каллісфена, який добре знав філософію і відзначився перед ольвієполітами добрими порадами⁴⁰.

На ґрунті більшості епіграфічних пам'яток, які порівняно добре збереглися, можна вважати, що в Ольвії, починаючи з останньої третини IV ст. до н. е. вводиться традиція видавати декрети на честь лідерів, які відзначились своєю діяльністю перед народом, але, головним чином, після їх смерті⁴¹. Найперший з них винесено на честь невідомого по імені ольвієського діяча, головною заслугою якого було вигнання з острова Левки піратів, за що народ вшанував його і при житті якимось дарунком, а після смерті він був похований на громадські кошти, а його кінна статуя встановлена на острові Ахілла. Найбільша кількість почесних декретів належить до II ст. н. е. не тільки грекам, але й еллінізованим варварам. Нормативи посмертного вшанування були скромнішими, лише пишномовністю відрізнялись тексти постанов. Померлий обов'язково нагороджувався золотим вінком, інколи до цього ритуалу присднувались ксени з різних міст, якщо той чи інший діяч за життя приділяв їм належну увагу і піклувався про їх добробут.

Серед багатьох ольвієських діячів все ж таки виділяється Каллінік, як тим, що його декрет є найранішим, винесеним ще за життя, так і найбільшою нагородою. Звертає увагу те, що лише в його декреті відзначені дії, які безпосередньо були пов'язані з грошовими операціями і грошовим обігом і в результаті їх виконання могли дати чималі прибутки громадянам, що й стало стимулом нагороди⁴². А те, що Каллінік не відмовився від неї, вказує на його прагнення до такого збагачення. Логічно і переконливо ним були доведені переваги тих заходів, які він рекомендував, виступаючи на народних зборах.

Загалом, як свідчить розгляд епіграфічних джерел, в Ольвії найбільше вираження знайшли другий і третій види демократії (за Арістотелем), тобто державні посади в основному обіймали громадяни за походженням, які володіли певними достатками і мали змогу виконувати громадські обов'язки.

Рис. 5. Загальний вигляд західного теменосу Ольвії.

Звичайно, це не означає, що тут не було ніяких винятків. Можливо, що неодноразово наступали такі часи, коли в общині виділялись окремі групи або лідери типу Каллініка, Протогена, Антестерія, Абаба чи Каллісфена, які вміло і майже повновладно правили полісом, проводячи в життя свої політичні та економічні ідеї.

Відомі два випадки, коли в Ольвії сталися значні зміни в соціально-етнічному складі общини. Під час облоги Зопіріона в число громадян було включено всіх ксенів-іноземців, що мешкали в місті. Певно, своїми коштами вони теж сприяли швидшому відродженню економіки і могли брати участь у державному управлінні. Саме після цього часу набагато збільшується кількість проксеній і торговельних зв'язків з багатьма грецькими полісами. Дещо схожа ситуація склалась в II ст. н. е., коли в общину ольвіополітів була прийнята деяка кількість представників варварського походження, яка також дала імпульс для зростання добробуту держави, обіймаючи разом з ольвіополітами-греками найвищі державні посади.

Основні принципи демократії тут, певно, найчастіше порушувались. Невідомо, протягом якого часу твердо дотримувались закону про щорічну зміну всіх посадових осіб і чи давали клятву ольвійські архонти після їх обрання, що будуть правити справедливо і не будуть брати хабарів подібно до того, як це було прийнято в Афінах⁴³. Лише в перші століття нової ери в Ольвії встановилась тверда традиція ставити щорічно присвятні написи Ахіллу Понтарху від колегії архонтів і Аполлону Простату від стратегів. Цілком можливо, що вони являли собою як подячні, так і вотивні присвяти, що встановлювались на початку служби магістратів, які в такому випадку могли також давати клятву, одночасно прохаючи в бога допомоги за цілісність і благополуччя міста.

У ці найпізніші часи історії Ольвії дійсно простежується щорічна зміна магістратів і лише в окремих випадках найенергійніші і ділові з них обирались першими архонтами повторно, але не більше чотирьох разів, що завжди підкреслювалось в декретах, як одна з найвищих заслуг того чи іншого діяча. Отже, доступ до верхівки державної ієрархії став прерогативою представників в основному багатих сімейств, які спроможні були отримувати і вищу освіту. Лише один раз з усіх відомих документів є свідчення кінця II ст. н. е. про те, що архонтами були обрані тільки громадяни варварського походження (Кенексарт, Азам, Спок, Дад, Діз), які на відміну від усіх інших не поставили біля свого імені патронімікон за еллінською традицією, і, можливо, належали до небагатих і малоосвічених жителів міста⁴⁴.

У світлі всього сказаного цікаво відзначити, що в період так званої радикальної демократії в останній третині IV — першій половині III ст. до н. е., коли демос дійсно був активнішим не лише на народних зборах, але й в суспільному житті, в Ольвії, відбувається і найвищий економічний розквіт за всю історію її існування. Економічне піднесення сприяло культурним перетворенням. В самому місті була проведена суцільна перебудова, великого розвитку набуло приватне домобудівництво⁴⁵.

Архітектурний вигляд міста різко змінився за рахунок спорудження нових храмів, стой, портиків, театру, гімнасія, інших громадських будівель, забудовою терас і зведенням нових оборонних стін з баштами. Особливе значення в суспільно-культурному житті полісу набувають театр і гімнасій. У першому на щорічних святах Великі Діонісії глашатай читав постанови народу і ради на честь ушанованих діячів. Як і в інших полісах театр в Ольвії був не тільки місцем свят і вистав, а використовувався й для обнародування важливих державних документів і зборів демосу.

Творча ініціатива ольвіополітів виявилась не тільки в будівництві, але й в інших галузях господарсько-ремісничої діяльності: масовому виробництві місцевого посуду, в тому числі і художнього, різноманітних виробів з металу і кістки. Вперше за весь період існування Ольвії почалось виготовлення пам'яток скульптури, теракотового декору з рельєфними прикрасами і зображеннями міфологічних персонажів, теракотових статуеток. Тут виникли місцеві майстерні скульпторів і коропластів, особливістю яких було прагнення до самостійних пошуків у відображенні різних образів божеств і людей. Значно зросли економічні і культурно-політичні контакти Ольвії як з метро-

полією, так і багатьма іншими полісами Еллади. Набагато розширилась сільськогосподарська територія. Таким чином, коли демос дійсно брав участь у вирішенні і державно-політичних справ, навколишнє оточення сприяло піднесенню його творчих сил, які позитивно відбилися у всіх сферах життя ольвіополітів.

Для часів панування елітарної демократії, коли особливо помітне соціальне розмежування між простими громадянами і знаттю верхівки демократичної партії, був характерний розвиток евергетії, що завжди була значною підмогою в підвищенні авторитету останньої. Вірогідність зосередження в приватній власності окремих родів величезних коштів, а разом з цим, ймовірно, і великих площ землі, бо ольвійська хора при сприятливих зовнішніх умовах могла бути необмеженою, підтверджується, зокрема, декретом Протогена. Саме його і можна поставити на перше місце серед усіх ольвійських евергетів. У часи економічної кризи він скасував борги ольвіополітів його батьку і собі, витратив на громадські потреби величезну суму грошей: до 6000 золотих на закупівлю хліба для голодуючих, будівництво і ремонт оборонних стін і башт, виплату данини царю Сайтафарну та інші заходи.

Окрім Протогена в місті мешкало чимало багатих громадян. Про них безпосередньо говориться в його декреті. Однак не всі вони пропонували безкоштовну допомогу своєму народу, який під час небезпеки «запрошував усіх заможних людей допомогти і не допустити, щоб батьківщина, яка з давніх років оберігалась, підпала під владу ворогів, і між тим, як ніхто не пропонував своїх послуг ні для всього, ні для частини того, про що просив демос, Протоген обіцяв сам» все зробити⁴⁶. Є й інші епіграфічні документи пізньослліністичного і римського часу, в яких відзначаються заслуги окремих ольвіополітів перед державою і народом, хоч вони і набагато скромніші порівняно з діями Протогена. Це Антестерій, Нікєрат, Каллісфєн, який витратив всі свої кошти на нужди мешканців Ольвії. Евергетами були й ті ольвіополіти, які за свій кошт будували оборонні башти, храми, гімнасії та інші громадські споруди.

Нєрідко благодійністю займались і ксени-іноземці. Певно, евергетична діяльність стала в Ольвії традиційною для окремих сімейств, які самостійно приймали рішення для блага всього полісу за рахунок своїх власних прибутків. Звичайно, на тлі ольвійських евергетів простежується складність соціальної структури ольвійської общини, невизначеність економічного стану її рядових громадян. Провідне і престижне місце в державі зайняли заможні громадяни, які демонстрували свій добробут перед всією общиною спорудженням різних будівель і встановленням статуй своїх родичів.

Важливо відзначити, що у кризові роки, коли наставав голод, ольвійські магістрати закуповували велику кількість хліба, який потім перепродували населенню по твердих і зменшених цінах, а також створювали спеціальні колегії сітонів, які займались виключно продовольчим постачанням, розподілом продуктів і в деяких випадках навіть роздачею хлібних раціонів⁴⁷.

Однією з найцікавіших рис ольвійської, як і афінської, демократії було впровадження культу Демосу. Правда, в Афінах він поєднувався з культом Демократії. Ідентичну епіклезу афіняни присвоїли і своїй головній патронесі — богині Афіні⁴⁸. Цей прояв особливої демократизації і в релігійній сфері поширився в інші грецькі поліси. На Родосі, Косі, в Херсонесі Таврійському уособлення народу і держави отримало своє ім'я — відповідно Родос, Кос, Херсонас, на честь яких влаштовувались свята. Статуї Демосу в елліністичний час стояли в сусідніх з Ольвією західнопонтійських містах — Істрії і Мєсембрії.

В Ольвії знайдено шість епіграфічних пам'яток, які свідчать про встановлення і тривале існування культу Демоса. В одному напису III ст. йдеться про спорудження на честь Гєракла і Демоса башти, в другому — оборонні стіни⁴⁹. Сакральне з'єднання славнозвісного героя з Демосом вказує, що перший тут теж виступає в ролі покровителя демократичної партії, як і Афінський Тєсей.

Соціально-політичне становище Ольвії в III—II ст. до н. е. було складним і суперечливим. Тим більше, введення культу Народу свідчить про прагнення

до демократизації полісу. Геракл і Демос уявляються як єдина сила героя і народу, які здатні захистити в разі небезпеки місто. Присвячення їм оборонної башти слід розглядати як релігійно-політичний акт, що впливав на патріотичні почуття громадян.

Діонісій, син Посідея, у II ст. до н. е. присвятив елевсінській тріаді божеств (Деметрі, Корі, Плутону) і Демосу оборонну стіну⁵⁰. Культ вказаної тріади був популярний серед хліборобів, які становили і основне ядро ольвійської общини. Тому релігійний симбіоз елевсінських богів з Демосом мав природний характер.

Традиція обожнення демосу тривала і в післягетській Ольвії. Показово, що перша присвята (портик) у відродженому місті була поставлена Абабом, сином Каллісфена перш за все Демосу, а потім римським імператорам⁵¹. Відоме поєднання культу Демоса з верховним покровителем міста Зевсом Поліархом⁵². Сукупність всіх джерел дозволяє припустити, що в Ольвії було встановлено вівтар, поруч з яким стояла статуя Демоса. Традиційно його зображували у вигляді бородатого, літнього чоловіка, який сидів на троні, а жінка в довгому хитоні і плащі, яка уособлювала Демократію, увінчувала його вінком. Можливо, саме від цього ритуалу поширився звичай нагороджувати вінками державних діячів у демократичних полісах. Підсилення культу Демоса в Ольвії повинно було сприяти згуртованості громадянської общини, відверненню розпаду загальноольвійської єдності і самостійного розвитку державної організації.

Таким чином, найважливішим фактом в історії Ольвії було встановлення демократії. Протягом шести століть ольвіополіти не змінювали цю форму правління. Певно, саме вона найбільшою мірою сприяла єдності ольвійської общини, мирного співіснування з усіма містами і оточуючими племенами, що стало головною запорукою тривалого збереження полісу і його традицій.

Примітки

¹ Finley M. I. Antike und moderne Demokratie.— Stuttgart, 1980.— S. 53—55.

² Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии.— СПб., 1887.— С. 305.

³ Зуц В. Л. Государственный лад Ольвии в VI—V ст. до н. е. // УІЖ.— 1970.— № 9.— С. 67, 68; Русаева А. С. Деякі риси культурно-історичного розвитку Північно-Західного Причорномор'я в VII—V ст. до н. е. // Археологія.— 1979.— 30.— С. 15; Русаева А. С. Милет — Дидими — Борисфен — Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья // ВДИ.— 1986.— № 2.— С. 63; Карышковский П. О. Ольвийские молены // Северное Причерноморье.— К., 1984.— С. 48, 49; Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира.— К., 1985.— С. 44; Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 20.

⁴ Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса.— М., 1989.— С. 135 сл. Ця точка зору підтримана П. О. Карышковським (Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— К., 1988.— С. 52).

⁵ Латышев В. В. Указ. соч.— С. 214.

⁶ Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 114—122. Автор вказує, що Геродот «застав Ольвію вже під протекторатом Октасамада» (с. 116). Проте дивно, щоб історик, який так багато уваги приділив скіфам, не відзначив цей дивовижний для грецького світу свого часу факт. Ше В. В. Латышев щодо цього висловлював слушну думку: «Саме, якби Ольвія перебувала в цей час під владою царя чи тирана, то Геродот ніяк не зміг би уникнути згадки про нього в своїй розповіді» (Латышев В. В. Указ. соч.— С. 213—214).

⁷ Рубан В. В. Основные этапы пространственного развития Ольвийского полиса.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1988.— С. 9; Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии.— К., 1989.

⁸ Русаева А. С. Духовная культура населения Ольвийского государства.— Автореф. дис. ... докт. истор. наук.— К., 1990.— С. 17.

⁹ Максимов М. И. Античные города Юго-Восточного Причерноморья.— М.— Л., 1956.— С. 101.— Прим. I.

¹⁰ Arist. Polit. V, 6, 1305 В 1—12; ISM, I.— Р. 25.

¹¹ ISM, I.— Р. 25.

¹² Анохин В. А. Указ. соч.— С. 20.

¹³ Ритуал яскраво описано Павсанієм (V, 15, 6; VI, 20, 10). Цілком можливо, що це теж сприяло появі прізвиська Перікла — Олімпієць (Plut. Pericl. 39).

¹⁴ Plut. Pericl. 20.

¹⁵ Русяєва А. С. Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992. — С. 61.

¹⁶ Meiggs R., Lewis D. M. A. Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Vth. Century B.C. — Oxford, 1969. — P. 91—92.

¹⁷ Шуллер В. Афинская демократия и афинский морской союз // ВДИ. — 1984. — № 3. — С. 54.

¹⁸ Лосев А. Ф. История античной эстетики. Софисты. Сократ. Платон. — М., 1969. — С. 6.

¹⁹ Виноградов Ю. Г. Указ. соч. — С. 121.

²⁰ Анохин В. А. Указ. соч. — С. 20—22; П. О. Карышковский відносить останні монети до початку IV ст. (Карышковский П. С. Монеты Ольвии... — С. 53).

²¹ Ps.-Xen. III, 11; Meggis R. The Athenian Empire. — Oxford, 1975. — P. 188, 561—562; Парышков А. Е. Исследования по истории афинской морской державы. — М., 1976. — С. 26.

²² Карышковский П. О. Ольвийские моветы // Северное Причерноморье. — К., 1984. — С. 42—51.

²³ Виноградов Ю. Г. Указ. соч. — С. 132.

²⁴ Карышковский П. О., Клейман И. Б. Античный город Тира. — К., 1985. — С. 44, 60.

²⁵ Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса. — К., 1977. — С. 47 сл.; Сапрыкин С. Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. — М., 1986. — С. 53, 54.

²⁶ Виноградов Ю. Г. Указ. соч. — С. 141, 142.

²⁷ Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — С. 33.

²⁸ Ehrhardt N. Milet und seine Kolonien. — Frankfurt am Mein, New York, 1983. — S. 206.

²⁹ Arist. Polit. IV, 3, 1290a 30—33.

³⁰ Фармаковский Б. В. Отчет о раскопках в Ольвии в 1925 г. // СГАИМК. — 1926. — I. — С. 199.

³¹ Виноградов Ю. Г. Указ. соч. — С. 176.

³² Латышев В. В. Указ. соч. — С. 185, 215 сл.; Виноградов Ю. Г. Указ. соч. — С. 219 сл. Прийнятий ним термін «елітаризація» повніше відтворює характер державного ладу, ніж існуючий до цього — «аристократизація».

³³ Виноградов Ю. Г. Указ. соч. — С. 219—223.

³⁴ IOSPE, I², 25; Виноградов Ю. Г. Указ. соч. — С. 156.

³⁵ Щодо датування та інтерпретації цього декрету висловлені протилежні думки (бібл. див. Виноградов Ю. Г. Указ. соч. — С. 156—163; Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — С. 29, 30).

³⁶ Arist. Polit. IV, 4, 1291 b 30—40, 1292a 1—10.

³⁷ Kennedy G. The Art of Persuasion in Grece. — Princetin, 1963. — P. 91—95.

³⁸ IOSPE, I², 32.

³⁹ IOSPE, I², 34.

⁴⁰ IOSPE, I², 42.

⁴¹ IOSPE, I², 32, 34, 39, 40, 42, 43, 46, 51, 52, 54, 325; HO 34, 42.

⁴² В. О. Анохін, відносячи декрет до набагато ранішого часу, вбачає в ньому те, що Каллінік ввів у Ольвії карбування мідних монет. (Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — С. 29, 30).

⁴³ Доватур А. И. Присяга афинских архонтов // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. — М., 1968. — С. 115—120.

⁴⁴ IOSPE, I², 133. На це вказує і характер залишеної ними присвяти Ахіллу Понтарху.

⁴⁵ Славин Л. М. Здесь был город Ольвия. — К., 1967. — С. 41—43; Крыжичкий С. Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. — К., 1985. — С. 21, 121—132.

⁴⁶ IOSPE, I², 32.

⁴⁷ IOSPE, I², 32; HO, 72; Stefan A. Getreidekrisen in der Städten an den westlichen und nördlichen Küsten des Pontos Euxenos in der hellenistischen Zeit // Hellenistische Poleis. — 1974. — S. 648—663; Виноградов Ю. Г. Указ. соч. — С. 204, 205.

⁴⁸ Paus. I, 3, 3; Plin. NH, XXXV, 129; Nilsson M. P. Geschichte der griechischen Religion. — München, 1976. — Bd. I. — S. 144—145.

⁴⁹ IOSPE, I², 179.

⁵⁰ Лейпунська Н. О. Новий напис з Ольвії // Археологія.— 1990.— № 3.— С. 117.

⁵¹ IOSPE, I², 181.

⁵² IOSPE, I², 183.

А. С. Русаева

ОЛЬВИЙСКАЯ ДЕМОКРАТИЯ

В статье рассматриваются вопросы хронологии ольвийской демократии, ее характер, основные виды, влияние на развитие благотворительной деятельности и учреждение культа Демоса, служившего для пропаганды ее идей. Анализ различных источников показывает, что демократия впервые могла быть введена в Ольвии на короткое время в третьей четверти V в. до н. э. Ее окончательная победа относится к началу IV в. до н. э. По своему характеру государственная власть не являлась постоянной, здесь выделяется умеренная, радикальная и элитарная демократия. Государственные должности преимущественно занимали потомственные граждане, обладавшие определенными средствами. По данным эпиграфики прослеживаются разнообразные нарушения демократических принципов. Сосредоточение власти в руках верхушки ольвийской общины способствовало расширению эвергетической деятельности. Отличительной особенностью демократических режимов, в том числе и в Ольвии, являлось обожествление народа, культ которого был особенно популярен в первые века нашей эры.

A. S. Rusyaeva

OLBIAN DEMOCRACY

Problems of chronology of Olbian democracy, its properties, main types, effect on development of philanthropy and the Demos cult Which contribute to propagation of democratic ideas are described in the paper. An analysis of various sources shows that democracy might be first introduced in Olbia for a short time in the 3d quarter of the 5th cent. B.C. It triumphed finally early in the 4th cent. The state power was not stable and moderate, radical and elite democracy existed there. Various violations of democratic principles are traced from epigraphic data. Concentration of power in the hands of a ruling clique of the Olbian community promoted expansion of evergetic activity. A distinctive feature of democratic states, Olbia among them, was idolization of personification of the people whose cult was particularly popular in the first centuries of our epoch.

ЗВІРИНИЙ СТИЛЬ У КУЛЬТУРІ ОЛЬВІЇ

А. С. Островерхов

У статті аналізуються матеріали, пов'язані з виробництвом та поширенням на території Ольвійської держави предметів, виконаних у так званому звіриному стилі. Робиться висновок про формування наприкінці VI—IV ст. до н. е. особливої ольвійської школи звіриного стилю.

Одним з найцікавіших історико-культурних феноменів у Північному Причорномор'ї у VII—III ст. до н. е. був так званий звіриний стиль.

Факт виробництва та побутування в античних містах на північних берегах Чорного моря речей, виконаних у звіриному стилі, був відомий давно. Але цей вельми цікавий феномен у культурному та економічному житті північнопонтійських еллінів вивчено ще не достатньо. Залишаються дискусійними питання генези та семантики образів, етнічних споживачів цієї специфічної продукції, локалізації центрів виробництва окремих груп предметів та ін.¹

Щодо Ольвії, про неї як один з центрів створення виробів у звіриному стилі вперше висловився Б. В. Фармаковський². Дослідник вважав, що це мистецтво в еллінських містах на північних берегах Чорного моря мало іонійське коріння, яке йде від хеттського мистецтва. Він також відзначав, що скіфський звіриний стиль виник під впливом грецького мистецтва. Це не виключали також Еберт, Шесфольд та ряд інших відомих учених³.

Пізніше значний внесок у вивчення проблем виробництва та характеру споживання виробів, виконаних у звіриному стилі в Ольвії, зробили Б. М. Граков, Е. О. Прушевська, В. М. Скуднова, С. І. Капошина, А. І. Фурманська⁴. Якщо виключити позицію В. М. Скуднкової, яка вважала подібні знахідки на Ольвійському городищі прямим імпортом із Скіфії, то в цілому це явище розглядають як свідцтво безпосереднього скіфського впливу на античну економіку та ідеологію, а також як наявність варварського компоненту в грецькому середовищі.

Автором статті виділено особливу ольвійську школу звіриного стилю⁵, яка на нашу думку, сформувалася як симбіоз трьох стильових напрямків: іонійського, власне скіфського⁶ й опосередковано (як через греків, так і скіфів) східного, вплив яких в окремі періоди не був рівнозначним. Але первинний субстрат у цьому мистецтві становило іонійське.

Якщо свого часу Б. В. Фармаковський та його послідовники обстоювали цю тезу здебільшого ґрунтуючись на інтуїції, то новітні відкриття у Смірні, Гордоні, Мілеті, Сінопі, на о. Самосі та інших місцях, повністю підтверджують факт наявності у звіриному стилі особливого іонійського напрямку. Багато зробив для визначення його витоків та характерних рис Е. Акургал⁷, який підкреслив, що починаючи з VIII ст. до н. е. він розвивався під культурним впливом Сходу. Так, наприклад, вважається, що хетто-арамейські типи левів, сфінксів та грифонів⁸ слугували зразками для іонійських виробів. З іншого боку, М. М. Кобиліна⁹ резонно вважала, що при вирішенні цієї проблеми потрібно враховувати і характер мистецтва материкової Греції. Ми ж не виключаємо і певного впливу давньосипетського мистецтва періоду Нового царства (можливо, через посередництво Навкратіса). Про це, наприклад, можуть свідчити зображення на навкратійських скарабеях. Прекрасна підбірка таких виробів є в березанській колекції. На багатьох з них — зображення різних тварин, в тому числі і тих, що входили до бестиарію звіриного стилю¹⁰.

Важливе значення для подальшої розробки проблем походження та змісту звіриного стилю в античних містах Північного Понту, мають форми, знайдені

в останні десятиліття на території Ольвійського полісу, а також неопубліковані матеріали, що зберігаються у фондах ОАМ НАН України.

У 1975 р. на Березані В. В. Лапіним виявлено кілька ливарних форм, призначених для виготовлення виробів у звіриному стилі, та амулетів, пов'язаних з астральними культами. Нещодавно вони опубліковані Н. О. Сон¹¹.

Перш, ніж приступити до аналізу зображень на березанських формах, слід зауважити, що для визначення релігійного, міфологічного, соціального та інших чинників окремих образів звіриного стилю, що побутували серед мешканців Ольвійського полісу в архаїчний та ранньокласичний часи, неабияке значення має знахідка В. В. Лапіним у тому ж 1975 р. на Березані кістяної платівки з графіто. На зовнішньому боці читаємо: «Сім: вовк слабкий (немічний, безсилий); сімдесят: лев грізний (могутній, страшний); сімсот: лучник (стрілець) дружний — подарунок силою лікарняною; сім тисяч: дельфін розумний (мудрий) — мир Ольвійському полісу; благословляю (вважаю щасливими вас) там, я сам благословенний Лето (?)».

Поряд великими літерами написано: «АПОЛЛОНУ ДІДІМЕЙСЬКОМУ (та) МІЛЕТСЬКОМУ». І далі: «Переможою Борея (півночі)». На зворотньому боці читаємо: «Сімдесят волів Дідімейському (Аполлону).» Нижче повторення: «Переможою Борея»¹².

Як справедливо відзначила А. С. Русяєва, зміст пам'ятки — багатоплановий. В ній, наприклад, згадується кілька культових епітетів Аполлона, які підсилюють ту чи іншу релігійну функцію бога. Нас же більше цікавить співвідношення цих епітетів із зооморфним кодом, закладеним у цьому написі. Саме це ми і спробуємо виявити, аналізуючи окремі сюжети звіриного стилю, що містяться на ливарних формах та готових виробах.

На одній із березанських форм, опублікованих Н. О. Сон, вирізьблено негативи (на наш погляд, за аналогією з Пантікапеем¹³ — бутеролей мечей) — із зображенням вовка чи собаки, який згорнувся (рис. 1, 2). Зображення дуже близькі один до одного й різняться лише деякими другорядними деталями. Голова у звірів занадто велика. Добре модельовані гострі вуха, очі, розкрита паща, невеликий хвостик у вигляді орлиної голівки. Задні лапи, підібгані під тулуб, також мають аналогічний вигляд. Гриву передано пересіченими лініями, що створюють сітку. Це дозволяє датувати форму не пізніше першої половини V ст. до н. е. Подібний мотив ми зустрічасмо, наприклад, на кістяній платівці з Ольвії, знайденій 1935 р. (рис. 2, 5)¹⁴. Дослідники вважають, що він є східним (хеттським) за походженням¹⁵.

Зображення вовка (собаки), згорнутого у кільце або напівкільце, набуло поширення на території Євразії у першій половині V ст. до н. е. Бляшки з таким рисунком відомі в сакських пам'ятках пониззя Сирдар'ї, в районах поширення ананійнської та савроматської культур, степової та лісостепової Скіфії¹⁶. Останнім часом подібні вироби знайдено в придністровській групі скіфських пам'яток* та під м. Варна в Болгарії**.

Частина згаданих виробів має античне походження. Показовими у цьому плані є бляшки з кургану Кулаковського під Сімферополем (рис. 1, 3) та кургану поблизу с. Ковалівка на Николаївщині (рис. 1, 1). В обох випадках тіло тварини дскорване зображеннями звірів. Так, на бляшці з кургану Кулаковського вирізняються шість пташиних голівок, голова лося та фігурка копитної тварини. Зображення на виробі з ковалівського кургану оздоблене додатково лосиною та кількома голівками орлиноголових грифонів. В обох випадках композицію виконано в ажурній техніці, що також характерно для виробів у звіриному стилі грецького походження.

У копитній тварині на бляшці з кургану Кулаковського М. І. Артамонов вбачав козла з повернутою головою. Е. В. Яковенко навпаки, бачить у ній коня, аналогічного зображенням на бляшках із курганів поблизу сіл Гладківщина та Синявка у правобережному лісостепу¹⁷.

У зв'язку з локалізацією одного з центрів виробництва бляшок у вигляді

* Розкопки С. В. Ярового.

** Інформація А. Мишчева.

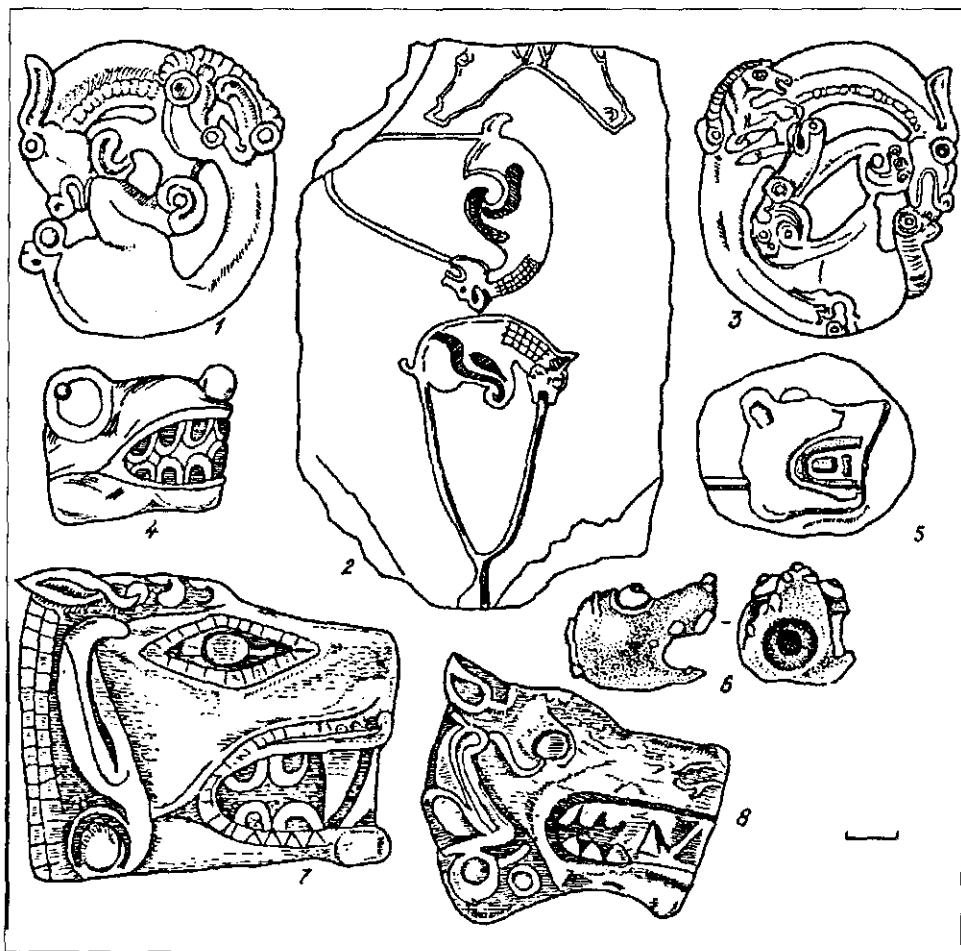

Рис. 1. Образ вовка (собаки) у пам'ятках мистецтва Північного Причорномор'я кінця VI—V ст. до н. е.: 1 — бляха із кургану поблизу с. Ковалівка; 2 — ливарна форма із Березані (1975 р.); 3 — бляха із кургану Кулаковського; 4 — кістяна платівка із поселення Чортувате-VII; 5 — ливарна форма із Маріцинського могильника; 6 — скляний амулет із поселення Козирка-IX; 7 — кістяна пряжка із Ольвії; 8 — бронзова бляха з Кубані.

хижака, згорнутого у напівкільце, вважаємо за доцільне ще раз повернутися до так званих хрещатих блях. Виділяється кілька їх типів.

Перший тип (рис. 2, 1) виділено за знахідкою в одній із могил Ольвійського некрополя¹⁸. Вертикальну частину хрестовини прикрашено чотирма баранячими головами, які на думку Б. В. Фармаковського, трактовані в дусі античного архаїчного мистецтва. Поздовжня частина хрестовини та нижня частина вертикальної оформлені у вигляді трьох орлиних голівок, виконаних у традиціях ольвійської школи звірино-го стилю¹⁹. По центру хрестовини, у спеціальному колі розміщено зображення хижака, згорнутого у кільце. Аналогічний рисунок бачимо на бляшках, що походять з кургану № 482 поблизу с. Басівка (рис. 2, 4)²⁰ та одного з курганів на території Румунії²¹.

Другий тип становлять бляхи, виявлені в кургані поблизу с. Опішлянка на Ворсклі та зруйнованому комплексі поблизу с. Гусарка в Запорізькій обл.²² Вироби ідентичні (рис. 2, 3). З лицьового боку бронзова платівка оздоблена невисоким рельєфним орнаментом, виконаним у техніці литва, зверху якого платівка плакована золотим листом, що до деталей копіює орнамент. На верхній прямокутній частині бляхи зображено чотири хижаки, голови яких повернуто вправо. У хижаків м'язисті сухорляві тіла, непропорційно великі голови з ледь відкритою пащею та великим округлим оком. Вуха овальні, ледве виступають за контури голівки. Лапи у хижаків

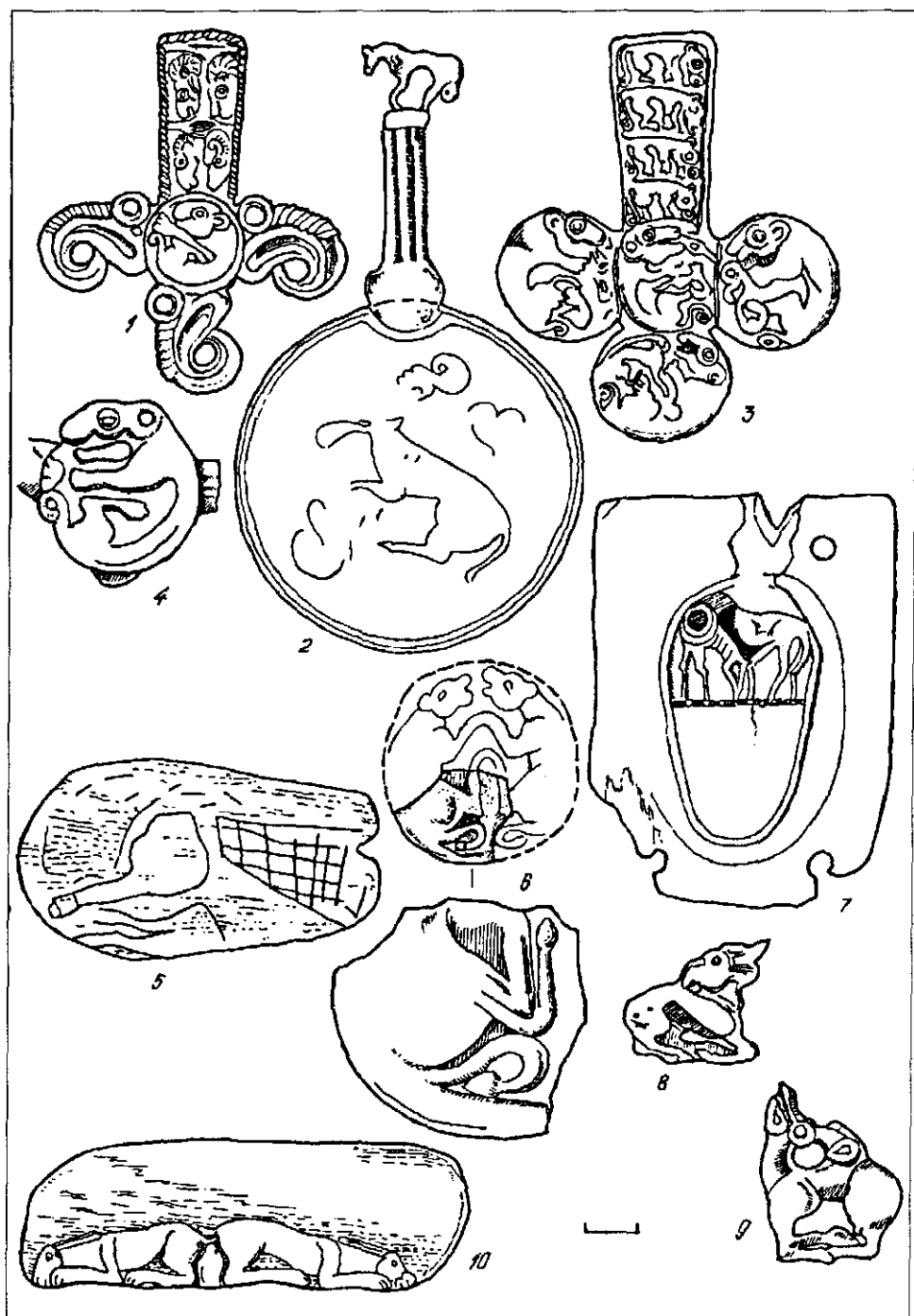

Рис. 2. Пам'ятки звіриного стилю з Північного Придніпров'я: 1 — хрещата бляха із Ольвії; 2 — бронзове люстро із Ольвії; 3 — хрещата бляха із Опішлянки; 4 — бляха з кургану № 492 поблизу с. Басівка; 5 — кістяна платівка із Ольвії; 6 — ливарна форма з Пантикапея; 7 — ливарна форма з Березані (1975 р.); 8, 9 — бронзові бляшки з Ольвії; 10 — кістяна платівка з Чортуватого-VII.

трипалі, довгі хвости опущені донизу й трохи загнуті. У центрі бляхи та на її округлих кінцях орнаментальні композиції ідентичні. На них зображено хижака, який роздирає трав'яну тварину. Тіла хижаків близькі до тих, що прикрашають прямокутний кінець бляхи. Вони згорнуті в напівкільце, посередині якого міститься фігурка трав'яної тварини з повернутою назад мор-

дою (офірна поза). В центрі бляшки та на її лівому кінці голови траводіних прикрашені невеликими різьками. В. Ю. Мурзін вбачає у копитному козла. Ми ж вважаємо, що тут зображено лося, подібного до тих, які ми зустрічаємо на бляхах з Ольвії (рис. 2, 8, 9)²³. Про це свідчить як витягнута, характерна тільки для цієї тварини морда, так і трактування рогів.

Інший різновид хрещатих блях становлять прикраси, що походять з кургану № 2 поблизу с. Волківці та колекції Боткіна²⁴. Волковецька бляха у верхній частині оздоблена зображенням двох хижаків, один під другим, вправо. Нижче розміщено велике зображення хижака, з головою, повернутою до перших двох. Хрестовина та її середина виконані у вигляді чотирьох згорнутих у кільце хижаків, що роздирають якусь тварину. Цей різновид бляшок за стилем виконання найближче стоїть до прикрас із Опішлянки та Гусарки, але різниться грубшою роботою.

Свого часу Б. М. Граков датував хрещаті бляхи початком VI ст. до н. е. С. І. Капошина віднесла час побутування цих виробів до кінця VI — першої половини V ст. до н. е. У межах першої половини V ст. до н. е. датує прикрасу з Гусарки В. Ю. Мурзін²⁵. У світлі сучасних даних остання дата є найбільш прийнятною.

Хрещаті бляхи близьких типів відомі в районах поширення ананійської культури, а також на території Карпато-Дунайського басейну²⁶. Але карпато-дунайські зразки значно розрізняються зі знайденими в Скіфії. На думку Б. М. Гракова, бляхи, що походять із Північного Причорномор'я, слугували прототипами для виробів, знайдених на території сучасної Угорщини. Висновки дослідника залишаються актуальними і сьогодні.

Базуючись на стилістичній подібності блях, В. Ю. Мурзін поділив їх на три типи і дійшов висновку, що подібні прикраси випускались серіями, і, мабуть, в одних і тих же майстернях. На нашу думку, перші два типи є роботою ремісників Ольвійської держави. Ймовірно, це були мешканці Березані. Бляшки ж типу волковецької, можливо, виконані скіфськими майстрами, які перебували під великим впливом античного мистецтва.

У ряді робіт Н. А. Онайко²⁷ висловила сумнів стосовно ольвійської атрибуції хрещатих блях. Дослідниця схильна віднести ці вироби до діяльності боспорських ремісників. Але вона не враховує, що в Криму та на Тамані подібні вироби зовсім не зустрічаються. Далі, Н. А. Онайко шукає аналогії в трактуванні морд хижаків на хрещатих бляхах не в ольвійських матеріалах, а в зображеннях звірів у мистецтві Північно-Східного Причорномор'я. Для доказу боспорського походження бляшки із Опішлянки дослідниця наводить як приклад використану на ній техніку обкладки бронзових виробів золотими листами, вважаючи, що вона ніби то характерна тільки для Боспору. Але як відомо, техніка тиснення в Ольвії, поряд з бронзовим литвом, набула широкого розвитку. Найважливішим же доказом ольвійського (березанського) походження хрещатих блях, як ми вважаємо, є знахідка на Березані проаналізованої вище ливарної форми.

У зв'язку з піднятою темою, хочемо ще раз зупинитися на проблемі локалізації центру виробництва золотих піхов меча з Томаковської могили. На перехресті піхов зображено дві симетричні фігурки напівзгорнутих хижаків з кігтистими трипалими лапами, ніздрі та паща з'єднані і мають вигляд широкого напівовалу. Морда подовжена, кінець хвоста оформлено у вигляді пташиної голівки А. П. Манцевич вважала техніку виконання прикрас піхов варварською і відносила їх до фракійського виробництва. В. А. Іллінська відзначала, що прикраси томаковських та шумейковських піхов виконані грецьким майстром, який сполучив еллінські художні прийоми зі скіфськими звіриними мотивами. Аналогії, якими вона користується, припускають, що ці піхи було створено ольвійськими майстрами. На Ольвію як центр виробництва піхов із Томаковки безпосередньо вказували А. А. Іессен, І. В. Яценко, С. І. Капошина та багато інших вчених²⁸.

Іншого висновку дійшла Н. А. Онайко²⁹, яка центром виготовлення подібної продукції вважає Пантікапей або ж азійську частину Боспору. З її твердженням, що Ольвія ніколи не була центром виробництва великих творів торевтики, погодитися важко. Зокрема, в Ольвії було знайдено форму для

виготовлення оббивок сагайдаків із зображенням грифона, що роздирає оленя*. Аналіз її робить подальшу дискусію непотрібною.

Нам вже доводилося говорити про те, що у семантиці звіриного стилю хижакі співвідносяться з нижнім хтонічним світом. Але хтонічний світ — це не тільки стихія смерті, але й породжуючий початок. У зв'язку з цим зображення собаки (вовка) в колхідській та кобанській культурах пов'язувалося з уявленнями про велику матір-природу, з ідеєю родючості. В. І. Абасв знайшов у нартському епосі сліди традиції про вовка-пращура, яка, на його думку, походить ще з скіфо-сарматських часів. Поклоніння вовку набуло поширення у Стародавньому Римі. Так, жир та м'ясо вовка вважалися ліками від багатьох хвороб, існували також повір'я про перетворення людей у вовків (Serv. Aen. VIII, 97; IX, 54; Plin., NH, VIII, 34, 2). Паредрою бога Луперкалій була Луперка, яка ототожнювалася з вовчицею, що вигодувала Ромула та Рема. З іншого боку, Д. С. Раєвський виявив сталий зв'язок мотиву, що нас цікавить, з бутеролями мечей (акінаків), де меч виконував роль одного з еквівалентів світової осі, бутероль тут — елемент, що маркує нижню частину цього предмету, відповідав хтонічному світу³⁰. Це є додатковими доказами на користь того, що проаналізована форма з Березані призначалася для відливання бутеролей мечей.

У зв'язку з публікацією А. С. Русяєвою вже згаданого раніше березанського графіто, з'явилася можливість визначити реальний зміст культу вовка (собаки), який в архаїчний час поширився на території Ольвійського полісу³¹. Привертає увагу перша частина напису: «Сім: вовк слабий (немічний, безсилий)...» Дослідниця пов'язує її з існуванням у Нижньому Побужжі культу Аполлона Лікея. Цей культовий епітет Аполлона згадується також у графіті-календарі Ольвії Андокіда³². Більшість вчених етимологію епіклез Аполлона, похідних від *Λυχοῦ* (*Λυχοῦ*) *εὔρης*, *Λυχεῖος* / т. п.) пояснюють зв'язком бога з твариною³³. На культовий зв'язок Аполлона з вовком вказує багато стародавніх авторів (Arist., Hist. anim. VI, 35; Paus. II, 9, 3; X, 4, 7).

Ймовірно, культ Аполлона Лікейського відомий у багатьох місцях Еллади, був занесений іонійськими колоністами і на територію Ольвійського полісу³⁴. Адже наявність спеціального бога-пастуха, вовковбивці та охоронця табунів і отар, була досить актуальною для грецьких переселенців у Нижньому Побужжі. Адже скотарство, у тому числі і відгонне, посідало одне з провідних місць в їх господарській діяльності.

Як відомо, у стародавнього населення смерть та життя розглядалися як дві діалектично пов'язані засади: життя продовжує смерть, а смерть — життя. І перше, і друге — лише різні боки єдиного коловороту буття. Це мабуть і породило тісний зв'язок Аполлона Лікея з ольвійським календарем. Недарма його епіклезу фігурує на графіто Андокіда. Привертає увагу і форма напису, де назви місяців накреслені по спіралі. Про зв'язок комплексу березанських форм з виробництвом амулетів календарно-астрального циклу, свідчить і зображення на них лунниць, а також символів зодіакальних сузір'їв (рис. 4, 2).

У зв'язку з піднятим питанням, хочемо згадати про ще одну форму з Березані, знайдену М. Ф. Болтенком у 1932 р. Нині вона зберігається в ОАМ (№ А—25515).

Підпрямокутна в плані половинка двостулкової форми виготовлена із сірого сланцю тієї ж якості, що і видрукувані Н. О. Сон. На площині вирізьблено негативи для відливання чотирьох предметів: лунниці, оздобленої на кінцях псевдозерню, а по тулубу — псевдосканню; ворварки у вигляді зрізаного конуса; два негативи, призначені для виготовлення бутеролей, оформлених у звіриному стилі (рис. 3, 1).

Типи лунниць та ворварок, представлених на нашому негативі, простежуються і за іншими археологічними знахідками як на Березані і Ольвії, так і на поселеннях Ольвійської округи³⁵.

Зупинимося детальніше на описі негативів, призначених для виготовлення бутеролей мечей. Вони майже ідентичні, нижня частина відокремлюється

* З відбитком форми автору вдалося ознайомитися в ІІМК завдяки люб'язності О. І. Леві.

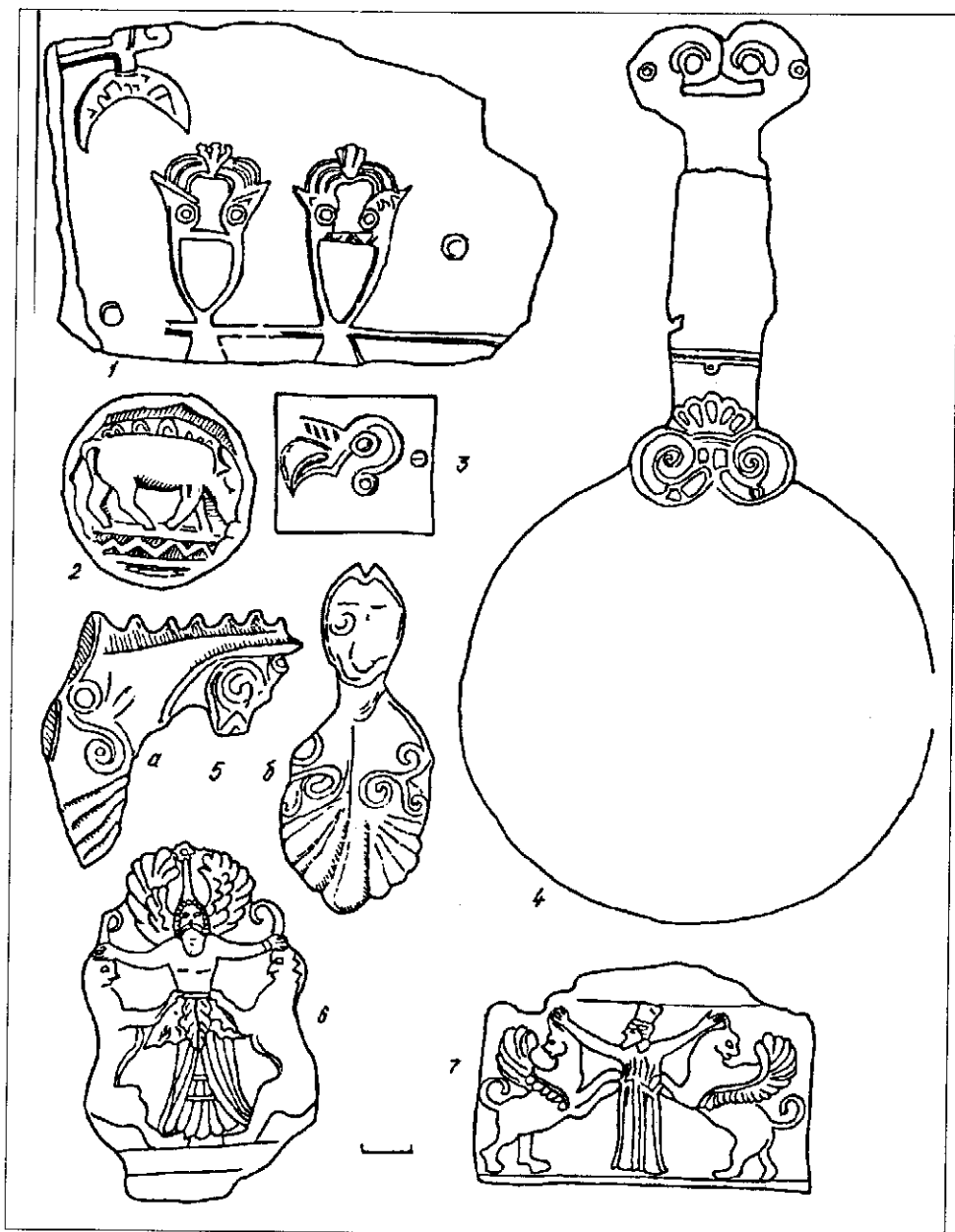

Рис. 3. Пам'ятки античного образотворчого мистецтва із Північного Причорномор'я та Середземномор'я: 1 — ливарна форма із Березані (1932 р.); 2 — руків'я бронзового люстра з кургану поблизу с. Бобрися; 3 — відбиток з ольвійської матриці; 4 — бронзове люстро із кургану поблизу с. Басівка; 5 — кінський налобник з поселення Лимани; 6 — грифони в геральдичній позі IV ст. до н. е. Афіський музей; 7 — грифони та напівантропоморфне божество. Олінф. V—IV ст. до н. е.

від верхньої своєрідною композиційною «перекладинкою». «Перекладинка» одного із негативів прикрашена ламаною лінією — псевдосканню. Аналогічний орнамент зустрічаємо на бронзовому люстерку (рис. 3, 2), знайденому у скіфському кургані поблизу с. Бобрися на Смілянщині. Ряд дослідників вважають його античним за походженням, а деякі з них прямо вказують на Ольвію як місце його виробництва, датуючи кінцем VI — першою половиною V ст. до н. е.

Композицію оформлено у вигляді двох голівок грифонів у геральдичній позі — дзьоб до дзьоба. Між ними — трипелюсткова пальметка. Близький до

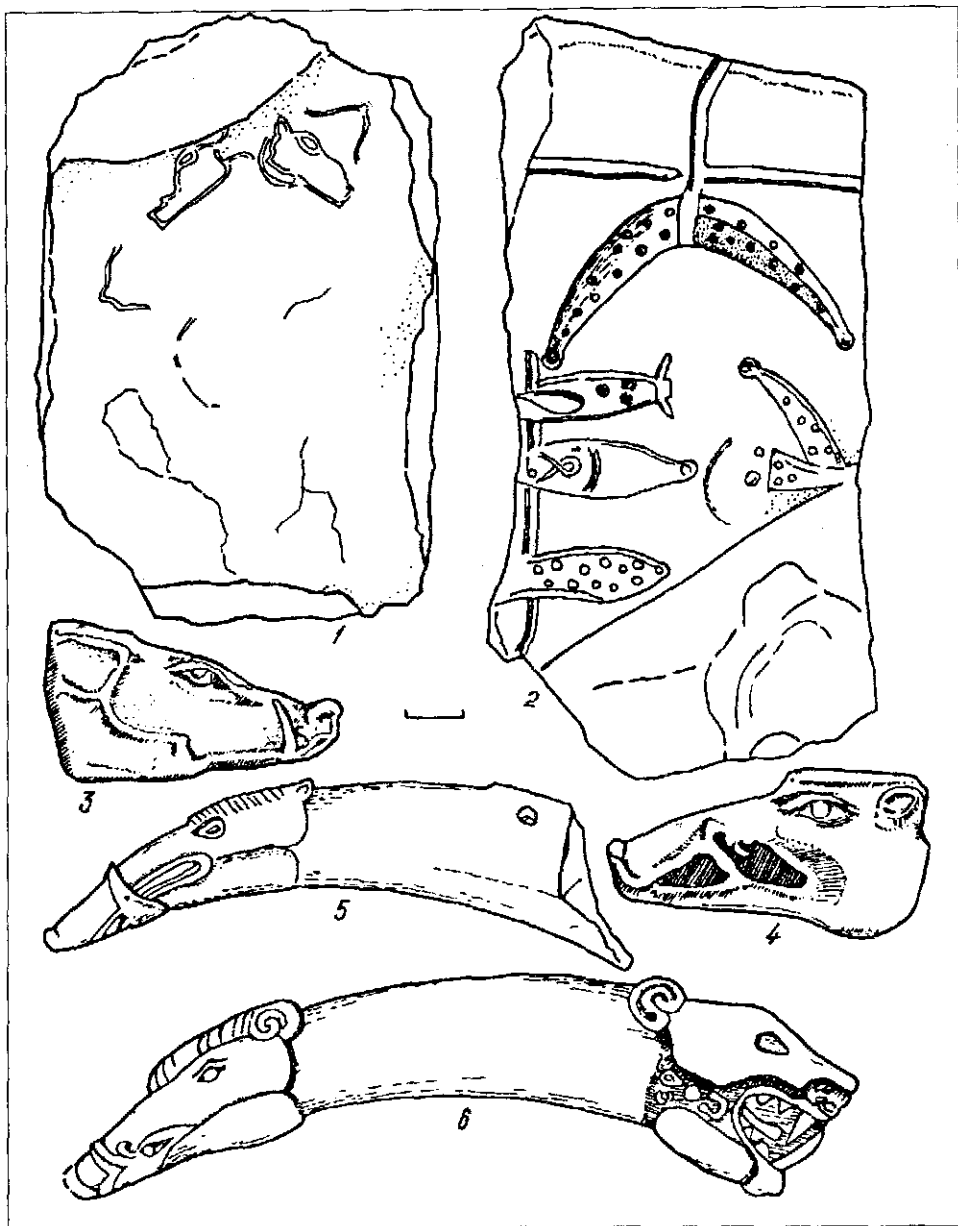

Рис. 4. Пам'ятки звіриного стилю з Північного Причорномор'я та Поволжя: 1 — розмітка на ливарній формі з Березані; 2 — ливарна форма для виготовлення астральних амулетів із Березані (1975); 3 — відбиток з кошарської форми; 4 — бляха із скіфського кургану поблизу с. Дніпряни; 5 — амулет з поселення поблизу Глибокої Пристані; 6 — амулет із кургану поблизу с. Привільне в Поволжі.

нашого стиль виконання пташиних голівок зустрічаємо на ольвійській матриці початку V ст. до н. е. (рис. 3, 3), хрещатих бляхах із Ольвії (рис. 2, 1) та Румунії, люстерку із скіфського кургану поблизу с. Басівка (рис. 3, 4), бронзовому наноснику із поселення Лимани на Лівобережжі Бузького лиману (рис. 3, 5) та інших пам'ятках.

Перед нами без сумніву близькосхідна за походженням композиція, яка за змістом була однією із форм реалізації концепції світового дерева. Воно відбивало уявлення про складний багатоповерховий всесвіт, до якого входили самостійні світи: світ світлих небесних богів, реальний земний світ та підземне царство. У корінні дерева розмішувалися хтонічні істоти, які символізували землю, морок, вологу, смерть — лев, пантера, вовк і т. п. На

верхівці сидів цар пернатих — орел, який ототожнювався з небом, сонцем, світлом, добром. Біля підніжжя дерева мешкали копитні: олені, лані, гірські козли, вівці. Небесні птахи та хтонічні тварини були антагоністами — полюсами. Але і ті й інші несли постійну загрозу для смертних.

Як ми вважаємо, ключем для дешифрування реального змісту зображень орлино- та левоголових грифонів або окремих частин їхнього тіла, що зустрічаються на території Ольвійської держави, може бути така фраза березанського графіто: «Переможець Півночі (північного вітру)». Про її виняткове значення у загальному контексті свідчить той факт, що її повторено двічі, на обох боках платівки. Тут, без сумніву, йдеться про Аполлона Гіперборейського одним із символів якого були орлино- та левоголові грифони³⁶.

Роль Аполлона Гіперборейського в релігії іонійських колоністів була особливо значною, зважаючи на його зв'язки з міфічним народом гіперборейців, які «настільки тісно пов'язані з Аполлоном та Артемідом, що без цих божеств і поза ними ніколи і не мислилися в античності»³⁷. Стародавні автори називали гіперборейцями, сарматами та арімаспами всіх, хто жив вище Понту Евксінського, Істру та Адріатичного моря (Strabo, XI, 6, 2). Гіперборейські місця були й у самій Греції. Це в першу чергу ті центри, де широку популярність отримав культ Аполлона: Делос, Дельфи, Локри, Фесалія. Як свідчать археологічні джерела, він був відомий з найдавніших часів і в Мілеті. У зв'язку з цим символіка грифона, як вважає ряд дослідників, з'явилася на північних берегах Понту під впливом Мілету та Дідім й в основі своїй має малоазійські корені³⁸.

Гіперборейців часто пов'язували з добуванням та обробкою міді. Згідно Страбону (XV, 1, 57), від них на Делос були доставлені злитки міді, дош у них йде мідними краплинами, що підмітаються. У цьому плані гіперборейськими можна назвати і деякі місця у Нижньому Побужжі, де в архайчну добу була розвинута кольорова металургія. Це в першу чергу Ягорлицьке поселення, Березань та Ольвія.

Близьким до березанського за семантичним та семіотичним змістом виявилось зооморфне зображення на кістяній платівці, знайдений В. М. Отрешком у 1993 р. на пізньоархайчному поселенні Чортуваті-VII (рис. 2, 10). Композиція складається з двох тварин у геральдичній позі, крупами до світового дерева, світової гори чи омфала (пуна землі), ідея яких була досить популярною у багатьох стародавніх народів, у тому числі греків³⁹.

Березанську та чортуватівську композиції об'єднує один важливий момент. Як відомо, в індо-іранській та індо-європейській традиціях хижак досить рідко виступав у якості шлюбних партнерів біля дерева життя. Семантично близькі до композицій із Березані та Чортуватого і деякі суто античні пам'ятки образотворчого мистецтва (рис. 3, 6, 7).

За останні роки вдалося з'ясувати, що на території Ольвійської держави виготовлялися і користувалися широкою популярністю вироби з зображенням фігурки вєпра або окремих його частин. Мотив дикого кабана на території Північного Причорномор'я зустрічаємо вже на срібному люстрі з Келермесу, п'ятці руків'я келермеської сокири, центральній ручці бронзового свічада з кургану № 35 поблизу с. Бобриця (рис. 4, 2). Але особливого поширення він одержує у V ст. до н. е. в прикрасах золотих і бронзових блях кінської вуздечки. Дослідники вже давно справедливо відзначали, що центри виробництва значної кількості таких речей слід шукати в античних містах на північних берегах Понту, в першу чергу, в Ольвії⁴⁰ та на Боспорі. Щодо Ольвійського полісу, ця теза підтверджується знахідками форм. Так, на формах, знайдених В. В. Лапінін на Березані, виявлено розмітку для негативів із зображенням голів вєпра (рис. 1, 2, у верхній частині форми; рис. 4, 1).

1987 р. при дослідженні Кошарського городища (Е. О. Левіна), розташованого в гирлі Тілігульського лиману, при вибірці житла кінця IV — середини III ст. до н. е., було знайдено ливарну форму. Вона виготовлена із розпиленої ручки амфори. Негативи є на обох боках. На одному з них — зображення голови дикого кабана — з вузьким рилом, довгим, трохи загнутим іклом, що випирає із закритої пащі. Трохи нижче похилого лоба розміщений вузький овальний розріз ока. У задню верхню частину голови вписано вуха

підпрямокутної форми. Рельєфно двома рубчиками змодельовано загривок (рис. 4, 3). На зворотньому боці вирізьблено негатив для відливання прикрас у вигляді солярного знака.

Аналіз зображення кошарського вепра показав, що не зважаючи на досить пізнє датування форми, враховуючи археологічні умови знахідки, час її виготовлення слід віднести до V ст. до н. е. Так, близькі аналогії цим виробам бачимо на бляшці від кінської вузди з кургану поблизу с. Дніпряни (рис. 4, 4), крилі золотої обклашки піхов акінака з кургану № 30 поблизу с. Велика Білозірка, золотий бляшці з кургану Баби та деяких інших скіфських пам'яток⁴¹. Для визначення дати форми з Кошар важливе значення мають також ливарна форма з Маріцинського могильника (рис. 1, 5), готовий виріб з поселення Широка Балка під Ольвією, прикраса з зображенням лев'ячої голови із Журівських курганів (рис. 1, 8), а також деякі інші пам'ятки подібного типу⁴².

На користь вказаної дати можуть свідчити і знахідки в комплексі з формою фрагментів хіоських опуклогорлих амфор.

1990 р. Північно-Причорноморською експедицією ІА АН України (С. Б. Буйських) на городищі Глибока Пристань поблизу гирла Дніпра на правому березі лиману при дослідженні поли зольника-есхари II, серед матеріалів рубежу V—IV ст. до н. е. було знайдено різьблене ікло дикого кабана (рис. 4, 5). Вузкий кінець ікла з лицьового боку оздоблено зображенням голови звіра. Пащу передано за допомогою жолобчастого заглиблення. З неї випирає велике ікло. Око та вухо листоподібної форми. Щетину зображено навскісним штрихуванням.

Ці нюанси свідчать, що голова належить саме дикому кабану. За стилем виконання досить близьку аналогію глибокопристанському виробу становить ікло (рис. 4, 6) із савроматського кургану VI — першої половини V ст. до н. е. поблизу с. Новопривільне в Саратовській обл.⁴³. Виходячи із загального датування подібних виробів⁴⁴, і особливо новопривільнянської знахідки, голопристанське ікло також слід датувати не пізніше першої половини V ст. до н. е.

Таким чином, нові знахідки на території Нижнього Побужжя пам'яток образотворчого мистецтва, форм для виробів зооморфного кола, графіті підтверджують існування одного з найцікавіших явищ у культурному та релігійному житті Ольвії VI—IV ст. до н. е. — особливого звіриного стилю, що мав тут свою специфіку. Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що основні сюжети, художньо-стильові та семантичні особливості ольвійської школи звіриного стилю були перенесені в Нижнє Побужжя з Іонії. Як і в Іонії, ця школа з одного боку перебувала під сильним впливом близькосхідного мистецтва та міфології, а з другого — формувалась у безпосередньому зв'язку з суто скіфським звіриним стилем.

Примітки

¹ Ильинская В. А. Современное состояние проблемы скифского звериного стиля // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976. — С. 9—29; Онайко Н. А. Звериный стиль и античный мир Северного Причерноморья. // Там же. — С. 66—73; Островерхов А. С., Охотников С. Б. О некоторых сюжетах на памятниках звериного стиля из собрания Одесского археологического музея // ВДИ. — 1989. — № 2. — С. 50—67.

² Фармаковский Б. В. Архаический период в России // МАР. — 1914. — № 34. — С. 15—78.

³ Ebert M. Südrussland // reallexon der Vorgeschichte. — 1927. — XII. — S. 72 etc.; Schefold E. Der Skythische Tierstil in Südrussland // ESA. — 1938. — XII. — S. 65—67, 71.

⁴ Граков Б. М. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну і класичну епохи? // Археологія. — 1947. — Т. I; Прушевская Е. О. Художественная обработка металла (торевтика) // АГСП. — 1955; Скуднова В. М. Скифские зеркала из архаического некрополя Ольвии // ТГЭ. — Т. 7. — С. 3—42; Капошина С. И. Памятники звериного стиля из Ольвии // КСИИМК. — 1950. — Вып. XXXIV. — С. 42—52; Капошина С. И. О скифских элементах в культуре Ольвии // МИА. — 1956. — № 50. — С. 154—198; Капошина С. И. Памятники скифского звериного стиля, найденные в Ольвии // АП УРСР. — 1958. — Т. VII. — С. 98—112.

⁵ Островерхов А. С. Ольвийская школа звериного стиля // Тез. докл. IX ВАЧК. — ВДИ. — 1984. — С. 45; Островерхов А. С. Образ птицы в искусстве ольвийской школы звериного стиля

// Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья.— К., 1984.— С. 62—77; *Островерхов А. С., Отрешко В. М.* Новый памятник звериного стиля, найденный близ Ольвии // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья.— К., 1986.— С. 61—66.

⁶ Дискусію про походження скифського звірного стилю див.: *Погребова М. Н., Раевский Д. С.* Ранние скифы и Древний Восток.— М., 1992.— С. 74—163.

⁷ *Akurgal E.* Kunst Anatolies von Homer bis Alexander.— Berlin, 1961.

⁸ *Блэк В. Б.* К вопросу об истоках скифо-сарматского звериного стиля // Скифо-сибирский звериный стиль...— С. 30—39.

⁹ *Кобылина М. М.* Милет.— М., 1965.— С. 10, 11.

¹⁰ *Большаков А. О., Ильина Ю. И.* Египетские скарабеи с острова Березань // ВДИ.— 1988.— № 3.— С. 51—67; *Охотников С. Б., Островерхов А. С.* Скарабеонид с Березани // Древнее Причерноморье.— КС ОАМ.— Вып. I.— Одесса, 1993.

¹¹ *Сон Н. А.* Ремесленное производство // Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время.— К., 1987.— С. 118—122.

¹² *Русяева А. С.* Милет — Дидимы — Борисфен — Ольвия // ВДИ.— 1986. № 2.— С. 25—64.

¹³ *Трейстер М. Ю.* Бронзолитейное ремесло Боспора VI—V вв. до н. э. // SGLE.— XXV, 1988.— С. 47—49.

¹⁴ *Капошина С. И.* Памятники звериного стиля...— С. 51.— Рис. 14.

¹⁵ *Погребова М. Н.* Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время.— М., 1984; *Погребова М. Н., Раевский Д. С.* Ранние скифы и Древний Восток.— М., 1984.

¹⁶ *Вишневская А. О.* Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII—V вв. до н. э.— М., 1973.— С. 158.— Табл. XXVIII, 6, 7; *Ковпаненко Г. Т., Бунятян Е. П., Гаврилюк Н. А.* Раскопки курганов у с. Ковалевка // Курганы на Южном Буге.— К., 1978.— С. 66—68.— Рис. 36, 3, 16; *Галанчина Л. К.* Скифские древности Поднепровья. // САИ.— 1977.— Вып. ДІ—33.— Табл. 13, 4; *Петренко В. Г.* Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ.— 1967.— Вып. ДІ—4.— Табл. 31, 6; *Ильинская В. А.* Скифы Днепровского лесостепного левобережья.— К., 1968.— С. 134.— Рис. 37.— Табл. XVIII, 3—5; *Смирнов К. Ф.* Савроматы.— М., 1964.— С. 223—225;

¹⁷ *Артамонов М. И.* Сокровища скифских курганов.— Прага-Ленинград, 1966.— С. 30; *Яковенко Э. В.* Указ. соч.— С. 31; пор.: *Іллінська В. А., Тереножкін О. І.* Скифський період // Археологія УРСР.— К., 1971.— Ч. 2.— С. 145.— Рис. 38, 1; С. 165.— Рис. 47, 5.

¹⁸ *Фармаковский В. Б.* Указ. соч.— С. 28.— Табл. XII.— Рис. 1—3; *Скуднева В. М.* Архаический некрополь Ольвии.— Л., 1988.— С. 55.— Каталог № 55.

¹⁹ *Островерхов А. С.* Образ птицы...— С. 62—77; *Островерхов А. С., Охотников С. Б.* О некоторых мотивах...— С. 55—57.

²⁰ *Ильинская В. А.* Образ кошачьего хищника в раннескифском искусстве // СА.— 1971.— № 2.— С. 80.— Рис. 8, 4.

²¹ *Dumitrescu V.* Arta Prehistorica in Romania.— București.— 1974.— P. 88.

²² *Ковпаненко Г. Т.* Племена скифского часу на Ворскле.— К., 1967.— Рис. 47; *Мурзин В. Ю.* Два раннескифских комплекса из Запорожской области // НИАПУ.— К., 1977.— С. 56—58.— Рис. 2.

²³ *Леви Е. И.* К вопросу об ольвийской агоре // СА.— 1954.— Т. XXI.— С. 336.— Рис. 1; *Семенов-Зусер С. А.* Бронзовые фигурки Одесского историко-археологического музея. // НА ОАМ.— Ф. № 59304.— Рис. 55.

²⁴ *Ильинская В. А.* Скифы...— Рис. 37; *Капошина С. И.* О скифских элементах...— С. 188.— Рис. 26.

²⁵ *Граков Б. М.* Чи мала Ольвія...— С. 32; *Капошина С. И.* Указ. соч.— С. 174; *Мурзин В. Ю.* Указ. соч.— С. 59.

²⁶ *Збруева А. В.* История населения Прикамья в ананьинскую эпоху // МИА.— 1952.— № 30.— С. 174.— Табл. XXXI.— Рис. 24; *Parducz M.* Probleme der Scythenzeit im Karpatenbecken // ААН.— 1973.— G. XXV, 1, 2.— Budapest.— P. 32; *Nith A.* Despre unele acitice in Moldova // Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R.— București.— 1953.— Vol. 1.— P. 5.

²⁷ *Онайко Н. А.* О воздействии греческого искусства на меотоскифский звериный стиль // СА.— 1976.— № 2.— С. 82; *Онайко Н. А.* О центрах производства...— С. 171.

²⁸ *Манцевич А. П.* Серьги из станицы Крымской // АСГЭ.— 1961.— Вып. 4; *Иессен А. А.* Греческая колонизация Северного Причерноморья.— Л., 1947.— С. 55; *Яценко И. В.* Скифия VII—V вв. до н. э. // Тр. ГИМ.— 1950.— Вып. 36.— С. 33; *Капошина С. И.* О скифских элементах...— С. 33.

²⁹ *Онайко Н. А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. // САИ.— 1966.— Вып. ДІ—27.— С. 20.

³⁰ *Погребова М. Н.* Указ. соч.— С. 148; *Абаев В. И.* Скифоевропейские изогласы.— М.,

1965.— С. 88—90; *Штаерман Е. М.* Социальные основы религии Древнего Рима.— М., 1987.— С. 38, 39.

³¹ *Островерхов А. С., Отрешко В. М.* Указ. соч.

³² *Виноградов Ю. Г., Русаева А. С.* Культ Аполлона и календарь Ольвии // *Исследования по античной археологии Северного Причерноморья*.— К., 1980.— С. 34; *Островерхов А. С.* Календарь и счет времени в древней Ольвии // *Земля и Вселенная*.— 1990.— № 4.— С. 70—74.

³³ *Досев А. Ф.* Античная мифология в ее историческом развитии.— С. 281—283; *Nilson M. P.* Geschichte der griechischen Religion.— München, 1976.— Bd. 1.— S. 356—358.

³⁴ *Виноградов Ю. Г., Русаева А. С.* Указ. соч.— С. 34; *Русаева А. С.* Земледельческие культы в Ольвии догетского времени.— К., 1979.— С. 16.

³⁵ *Фурманська А. І.* Ливарні форми з розкопок Ольвії // *АП УРСР*.— 1958.— Т. VII.— Табл. I, 2; III, 2 та ін.

³⁶ *Шталь И. В.* Эпические предания Древней Греции.— М., 1989.— С. 132.

³⁷ *Досев А. Ф.* Античная мифология...— С. 402.

³⁸ *Анохин В. А.* Монеты-стрелки // *Ольвия и ее округа*.— К., 1986.— С. 84; *Русаева А. С.* Милет — Дидимы — Борисфен — Ольвия.— С. 25—64.

³⁹ *Евсюков В. В.* Мифы о Вселенной.— М., 1988.— С. 159 сл.

⁴⁰ *Ильинская В. А.* Скифы...— С. 133; *Лесков А. М.* Новые сокровища курганов Украины.— Л., 1972.— № 35, 37; *Мозолевский Б. Н.* Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // *Скифские древности*.— К., 1973.— С. 224.— Рис. 32.

⁴¹ *Мурзин В. Ю., Черненко Е. В.* Скифські кургани поблизу с. Дніпряни // *Археологія*.— 1979.— Вип. 32.— С. 61—63.— Рис. 1, 1.

⁴² *Бобринский А. А.* Отчет о раскопках в Чигиринском уезде Киевской губернии // *ИАК*.— 1905.— Вып. 14.— Рис. 23 и 35; *Рабичкин Б. М.* Поселение у Широкой Балки // *КСИИМК*.— 1951.— № 11.— С. 117; *Островерхов А. С., Отрешко В. М.* Указ. соч.— Рис. 1; 2.

⁴³ *Максимов Е. К.* Новые находки савроматского звериного стиля в Поволжье // *Скифо-сибирский звериный стиль*...— Рис. 1.

⁴⁴ *Чежина Е. Ф.* Орнаментированные кабаньи клыки и их имитации в скифскую эпоху // *АСГЭ*.— 1991.— Вып. 31.— С. 30—42.

А. С. Островерхов

ЗВЕРИНЫЙ СТИЛЬ В КУЛЬТУРЕ ОЛЬВИИ

В статье анализируются материалы, свидетельствующие о производстве на территории Ольвийского государства изделий в зверином стиле и их широкой популярности в среде ольвиополитов. Автор приходит к выводу о формировании в VI—IV вв. до н. э. особой ольвийской школы звериного стиля, основные сюжеты и стилиевые особенности которой были завезены в Нижнее Побужье из Ионии. В свою очередь, ионийская школа звериного стиля сложилась под сильным влиянием ближневосточного искусства и мифологии II — первой половины I тыс. до н. э.

На формирование ольвийской школы звериного стиля определенное влияние оказал собственно скифский звериный стиль и другие родственные ему стилиевые направления глобального по своим масштабам евразийского историко-культурного феномена.

A. S. Ostroverkhov

ANIMAL STYLE IN CULTURE OF OLBIA

The author analyzes materials which confirm production of articles in an animal style in the territory of the Olbian state and their wide popularity among Olbiopolites. The author comes to the conclusion about formation of a particular Olbien school of the animal style in the 6th-4th cent. B.C. Main subjects and style peculiarities were borrowed to the Lower Bug region from Ionia. The Ionic school of the animal style was formed under strong influence of the Near East art and mythology of the 2nd and first half the 1st millennium B.C.

Formation of the Olbian school of the animal style was under definite influence of the Scythian animal style proper and of other similar stylistic trends of the Eurasian historico-cultural phenomenon global as to its scale.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ЖИТЛОВИЙ КВАРТАЛ ОЛЬВІЇ

Н. О. Лейпунська

Стаття присвячена результатам розкопок західної частини житлового кварталу Ольвії, завдяки яким Центральний квартал, розташований поблизу агори, розкрито повністю. Описуються залишки будинків елліністичного часу.

Центральний житловий квартал Ольвії, п'ятикутний у плані, площею 3000 м², розташований на південний захід від агори¹. Східна частина виходить на агору та Головну вулицю, з інших боків — на Середню, Західну та Південну вулиці. В глибину кварталу заходять Західний та Східний провулки. Квартал має 11 житлових будинків та два — громадського призначення. У 1972—1976 рр. досліджувались будинки Є—12, Є—7, Є—18, Є—20, розташовані в західній частині кварталу (квартал В)² (рис. 1; 2).

Б у д и н о к Є — 1 2. До 1972 р. було виявлено двір, два наземних та одне підвальне приміщення (зі стінами з сирцю). Припускалося, що вхід був з Західної вулиці. Протиرون не простежений. На схід від двору містилися наземні та підвальні приміщення. На півдні та сході будинок межує з Є—6 та Є—18, на захід та північ виходить на Західну і Середню вулиці (рис. 3).

Роботами 1972—1974 рр. була розкрита північна частина будинку, тут виявлено ще один підвал. Від зруйнованих наземних приміщень залишилися тільки фрагменти стін № 15, 15а, 49, 31.

Кладка 15 — західна стіна будинку Є—12 виходить на Західну вулицю. Вона обмежувала наземні приміщення та проходила по всій довжині будинку (25 м) вздовж Західної вулиці. Існування тут вимостки, яка з'єднувала Західну та Середню вулиці, дає змогу відзначити місце північно-західного кута будинку. Збереглися 1—5 рядів. Кладка наземна, двошарова, дволицьова. Складена з полігональних плит і блоків різного розміру (65×25, 25×10 см), розміщених ложками й тичками, та каменів повторного використання із слідами русту. Фундаментний ряд виступає від лиця стіни на 8–10 см на обох фасадах, складений з плит більших розмірів, ніж решта кладки, лежить на шарових підвалинах. Обидва фасади виконано в однаковій техніці, вони розрізняються лише деталями.

Західний фасад кладки був лицьовий. Його підшва заглиблена на 15 см нижче вимостки Західної вулиці; складений з близьких за розміром полігональних плит і вапнякових блоків, притесаних нещільно. У східному фасаді використано різноманітні плити і блоки, бутові камені. Рядність недостатньо дотримана, притесані нещільно.

Північна частина кладки зруйнована, південна збудована впритул до стіни 15 а.

Паралельно кладці 15 іде вимостка № 10 Західної вулиці та дуже фрагментований риштак, від якого залишилися тонкі (3—5 см) вертикально поставлені плити вапняку. Перпендикулярно до № 15 зі сходу підходять дві паралельні кладки — № 49 та 31, відстань між якими 2,25 м. Це дає змогу

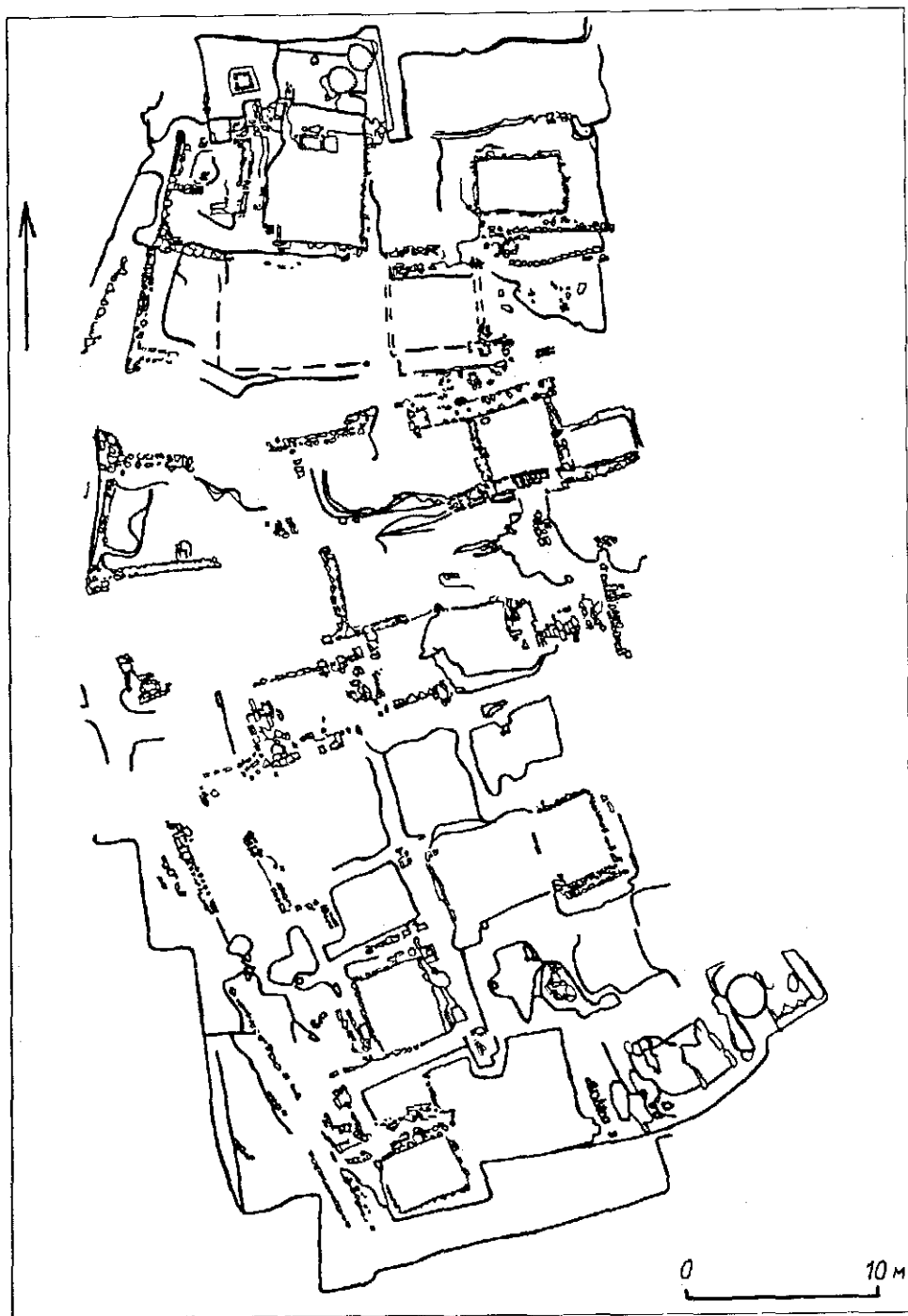

Рис. 1. План будівельних залишків у західній частині Центрального кварталу.

встановити розміщення та приблизні розміри наземних приміщень у цій частині будинку. Обидві кладки виконано в однаковій техніці і їх східні закінчення оформлені як рівні торці, що може свідчити про наявність тут прорізів.

Інших залишків від наземних приміщень будинку не виявлено.

До підвального поверху будинку Є—12 належать приміщення №№ 336 та 168. Підвал 336 виходить на Середню вулицю. Він простежений лише за ви-

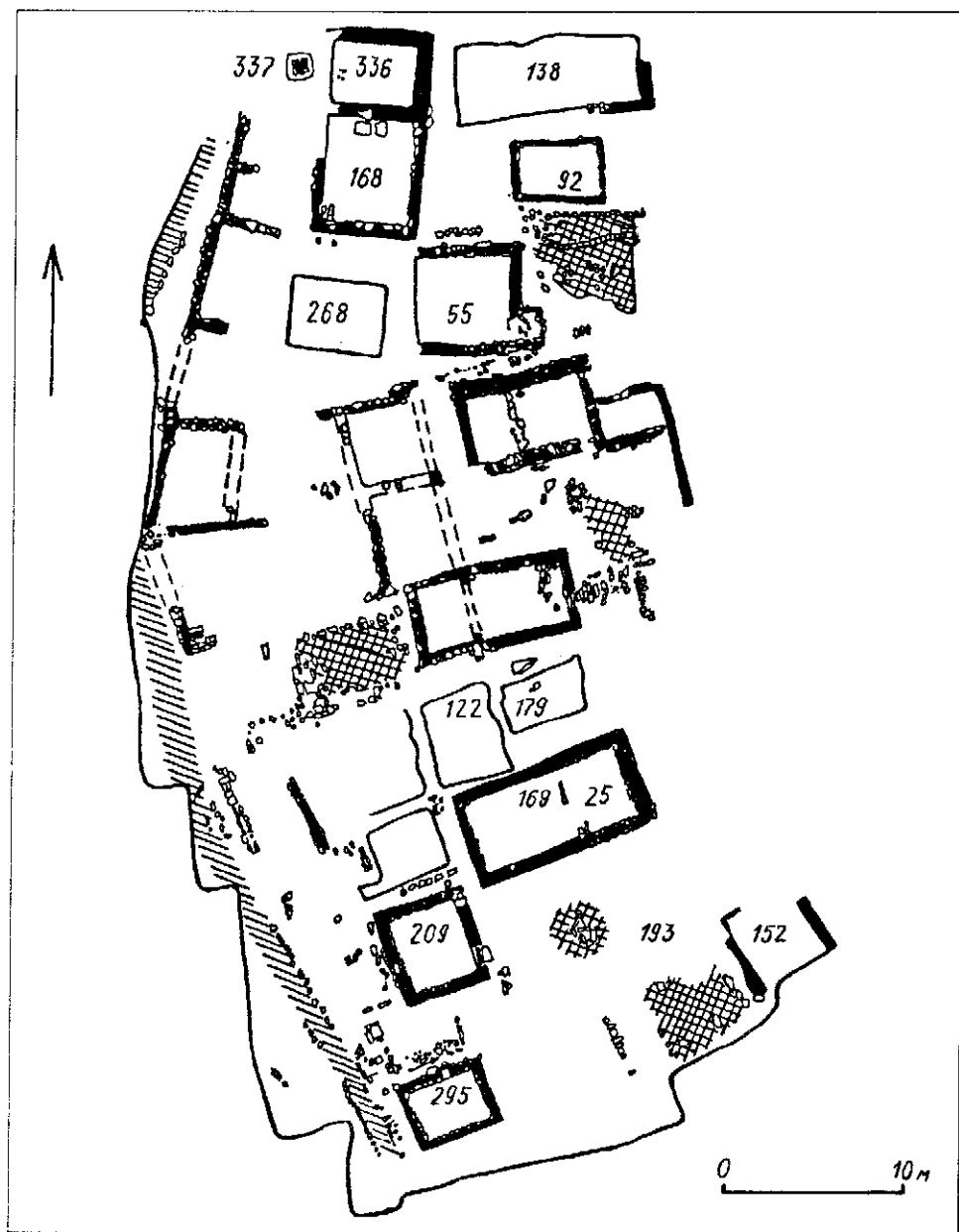

Рис. 2. Схема будівельних залишків елліністичного часу в західній частині Центрального кварталу.

борками стін, мав площу близько 20 м^2 . Від мурованих стін зберігся завал каменів на підлозі. Під завалом — заглиблена в ґрунт нижня частина піфосу та залишки вогнища або печі. Підвал мав господарське призначення. Приміщення 168 розташоване на південь від 336 (стіни № 167, 143, 156) площею близько 29 м^2 . Кладки збереглися на 1—2 ряди. Складені вперепліт. Північна стіна вибрана. На відстані 30 см від верху стіни виявлено завал черепиці. На рівні підшви стіни відкрито фрагмент світло-сірої глинобитної долівки. У північно-східному кутку приміщення знайдено амфору, обкладену бутом. Виключною знахідкою є рельєф із зображенням Орфея, Евридики, Гермеса³.

Кладки 143 та 167 виконано в аналогічній техніці — однорядні, однолицьові, двошарові з прямокутних по фасаду плит і блоків, добре оброблених та викладених. Притесані нещільно.

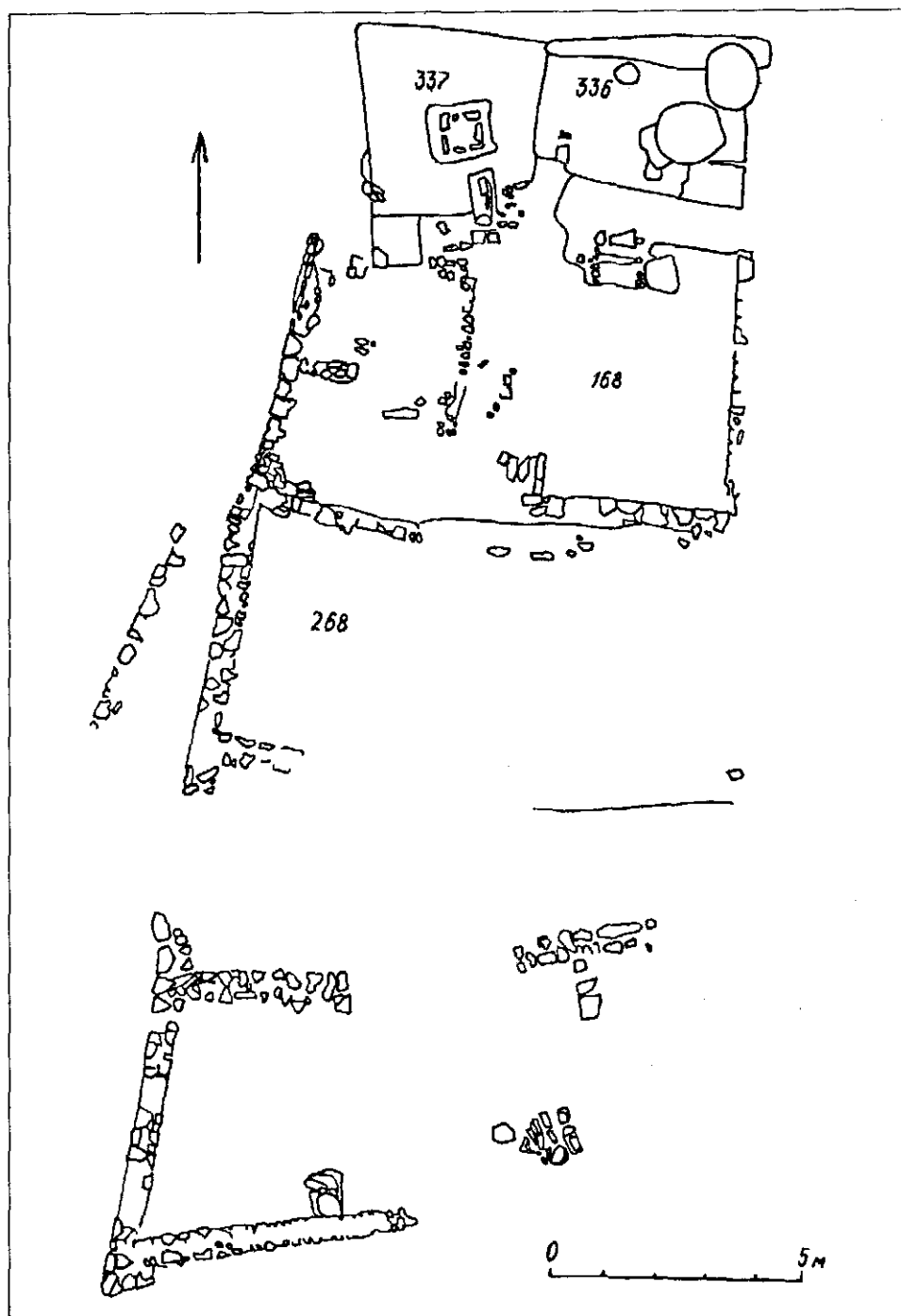

Рис. 3. Залишки будинку Є-12.

Кладки відрізняються характером фундаментного ряду — у № 143 він зроблений з плит меншої висоти та лежить на твердому жовтоглинястому ґрунті типу трамбівки, у № 167 він виділяється від лица стіни. Розміри кладки № 143 — довжина 4,80, ширина — 0,40, висота — 0,25 м, розміри № 167 — відповідно 1,10, 0,60, 0,20 м.

Кладка 156 (східна стіна) щільно прилягає по всій довжині до кладки 170, таким чином формується межа між будинками Є-12 та Є-18. Двошарова (?), однолицьова, однорядна, з прямокутних по фасаді вапнякових плит і

блоків, іноді добре викадрованих. Малі плитки (12×4 см) та бут використувались для вирівнювання рядів. Фундаментний ряд зроблений з менших за висотою каменів, притесаних нещільно. Південний край частково вибраний. Один камінь південної частини стоїть орфостатно, перекриває півтора ряда. Збереглося 2—3 ряди. Довжина відкритої частини близько 5 м, ширина 50 см, розміри каменів по фасаду 30×40, 20×15 см.

Тут же відкрито приміщення 41 (кладки 29 та 39 на шарових підвалинах та залишки глинобитної долівки 40), близьке (або трохи пізніше) будинку Є—12 за часом спорудження, проте не можна точно говорити про належність його до будинку Є—12 або Є—18.

На захід від кладок 29 і 39, на рівні їх нижнього ряду відкрито залишки ще одного приміщення у вигляді ділянки щільної глинобитної долівки (№ 40) з виступом (вхід ?) у східній частині біля південного торця стіни № 29. Простежено два рівні долівки різної площини з різницею у глибині залягання 10 см. Перший горизонт займає 1,90×0,6 м, другий 2,70×1,05 м. Загальна площа — 4,00×5,00 м. Нижній рівень долівки лежить на щільному жовтоглинястому ґрунті.

На площі будинку було відкрито три ями, горловини яких лежать на одному рівні, близькому долівці № 40. Дві з них були звичайні, очевидно, сміттеві, призначення третьої не визначене. Вона відрізняється своєю конструкцією — у північній частині до неї вривається ще одна яма, а в борти відходить три «ходи», один з яких настільки глибокий, що його неможливо було розкрити, а два інші «тупики» довжиною до 0,5 м. Діаметр ями 1,65×1,35, глибина 1,05—1,90 м. Яма була заповнена значною кількістю різного матеріалу, головним чином хронологічно близькою елліністичною керамікою.

Таким чином, розкриття площі будинку Є—12 його планування все ж залишається неясним, бо він зберігся вкрай погано. Припускається, що двір був у південно-західній частині будинку, який пережив не менше двох будівельних періодів. У ранньому — двір, можливо, був розміщений в іншому місці, біля риштака № 51. Площа будинку 180—200 м², у ньому було три підвальних і не менше 8—9 наземних приміщень. Наземні стіни були на шарових підвалинах. Стіни південного підвалу були складені з сирцю на кам'яних цоколях (розкопки 1968 р.). Будинок Є—12 був споруджений на місці будівель V—IV ст. до н. е., частина їх, можливо, була використана при його будівництві. Найпізнішою спорудою на площі елліністичного будинку був так званий п'єдестал, який містився на захід від підвалу 336, у самому кутку будинку. Це майже квадратна споруда (90×95×35 см) з чотирьох однолицьових кладок, складених впритул, добре підігнаних. Середина була заповнена жовтою глиною, можливо, зверху споруда була покрита настилом. Призначення не визначене. Існування будинку припинилось одночасно з іншими будівлями кварталу у II ст. до н. е., але на його площі простежуються і залишки римського часу (приміщення 52).

Б у д и н о к Є — 1 8. Відкритий на схід від Є—12. Його північна межа — Середня вулиця, східна — Північний провулок, на заході він блокується з Є—12, на півдні — з Є—5 (рис. 4). Східна частина будинку та прилеглі до неї залишки значно зруйновані. Зокрема, вздовж лінії Північного провулка І. Є. Забсліним була закладена траншея. Однак у давнину тут можливе існування провулка. Відкриття двору в південній частині будинку Є—18 може бути одним з підтверджень цього припущення — вхід до нього міг бути лише зі сходу, з півдня двір був обмежений стіною будинку Є—5.

Двір у південно-східній частині будинку — прямокутна в плані вимостка, площею близько 38 м². Північна та південна її частини розмежовуються однорядною кладкою № 5 та різняться рівнем залягання у 15—20 см. Південна частина викладена головним чином з фрагментів амфор та іншої кераміки, кількох бутових каменів. Вона була дво- або тришаровою, загальна товщина всіх шарів 10—15 см, площа 5,80×2,80 м. На півночі вона обмежується кладкою № 5, виконаною з полігональних плит, розміщених ложками. Довжина кладки — 6,30 м. Північна частина одношарова, складена головним чином з буту і невеликих полігональних вапнякових плит з домішкою кераміки.

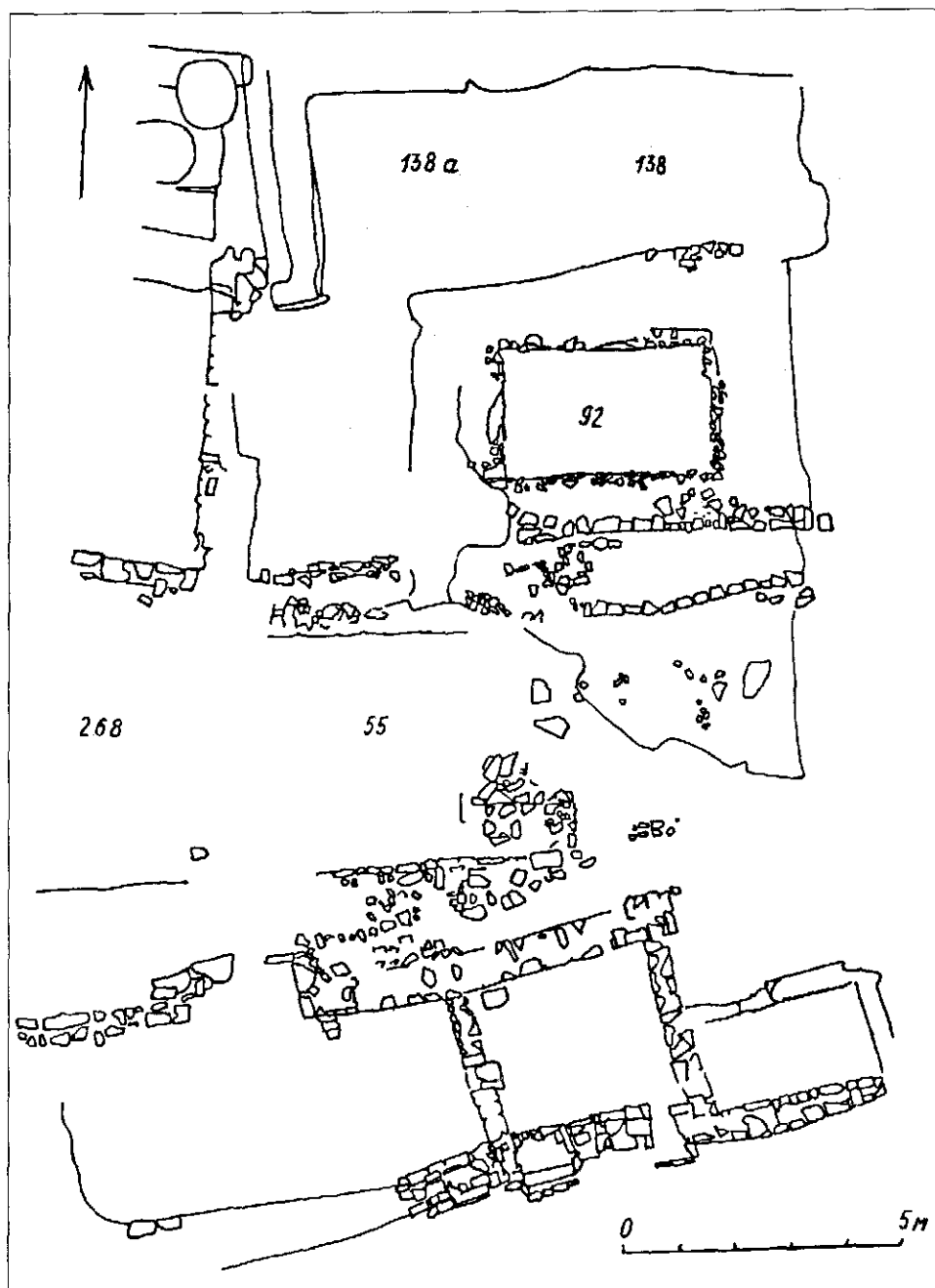

Рис. 4. Залишки будинку Є—18.

Розміри вимостки — $3,00 \times 1,85$ м. Матеріал з розчистки вимостки складається з різночасової кераміки, найпізніша елліністична датується початком II ст. до н. е. Але, враховуючи знайдені тут кілька фрагментів римських амфор, можна припустити, що вимостку могли використовувати і в перші століття н. е.

На півночі вимостка обмежується кладкою 118. Кладка наземна, двошарова, дволицьова, рядова, постелиста (?). Збереглися два нижніх ряди. Лежить на шаровій підвалині. Складена з полігональних та прямокутних плит. Біля східного краю одна з плит стоїть орфостатно, перекриває два ряди та два шари. Фасади кладки різняться — частина південного вибрана, але він

був зроблений ретельніше, ніж північний, складений з прямокутних плит більшого розміру, проте краще оброблених. У північному фасаді використані досить недбало викадровані полігональні плити. Він майже впритул підходить до тильного боку південної стіни підвалу 92. Довжина кладки 7,30, ширина 0,90, висота, що збереглася, — 0,22 м. Розміри каменів 23×50×18, 26×35×8, 40×50 см (по фасаді). Фундаментний ряд кладки 118 на 0,23—0,25 м нижче верхнього рівня вимостки двору. Лицьовий фасад — південний, виходив у двір.

Кладка 118 — це південна стіна пастади. Судячи з того, що рівень її фундаментного ряду збігається з першим горизонтом двору, вони були побудовані одночасно. Навколо двору розміщені наземні та підвальні приміщення різного призначення — житловий підвал № 55 та наземні приміщення над ним, далі на північ два ряди приміщень, два з яких були підвальні. Над підвалом 55 відкрито залишки покрівлі будинку у вигляді завалу черепиці.

Підвал 55 пережив два або три будівельних періоди. Зі сходу він мав прямокутний у плані вхід у вигляді невеликої камери, який вів до двору. Площа підвалу 20,5 м², висота 2,25—2,30 м. Коли будинок зруйнувався, майже вся площа приміщення 55 була перекрита великим розвалом (№ 42) вапнякових обтесаних плит і блоків — залишків лицьового фасаду північної стіни підвалу. Розміри каменів 50×18×20, 20×28×30, 75×25×28 см. Тут було знайдено кілька фрагментів розписаного овами, геометричним та рослинним орнаментами тиньку. Використані чорний, синій, білий, теракотовий кольори. Окремі фрагменти тиньку були безпосередньо на камені, *in situ* (рис. 6).

Заповнення підвалу датується часом пізніше II ст. до н. е. Кладки підвалу зроблені у схожій техніці, однак між ними простежуються і певні розбіжності. Північна (№ 53) та південна (№ 56) стіни були, скоріш за все, одночасові та збудовані у першому будівельному періоді. Їхні підшви знаходяться на одному рівні та лежать нижче східної стіни на 0,60 м. Північна стіна на 0,30 м заглиблена в польовку. У цьому ж рівні відкритий фрагмент підлоги з нижньою частиною вкопаної амфори. Обидві стіни розміщені впритул зі східною стіною підвалу (№ 54). Частина північної стіни збереглася у вигляді завалу № 42. Кладки однорядові, двошарові, другий шар — бут, однолицьові, складені з добре обтесаних та викадрованих плит та блоків вапняку. Фундаментні ряди складені з постелистих плит. Притесування 1—2 см. Верхній рівень будової частини північної стіни збігається з рівнем стін підвалу № 92 та двору (денна поверхня давнини), що свідчать про одночасність їхнього спорудження. Розміри каменів 73×23, 38×72, 85×35×18, 56×25×35 см.

До часу перебудови приміщення належать кладки 54 і 54а, від них залишилися тільки фрагменти фундаментних рядів (східна межа підвалу). У верхньому рівні 54а при перебудові було зроблено замоост з кам'яних плит. Обидві кладки лежать на жовтоглинястому ґрунті типу трамбівки (товщина 15—20 см), нижче нього — культурний шар. Різниця в рівнях залягання підшов №№ 53 і 55, 54 і 54а — близько 60 см.

Біля південно-східного кута підвалу було невелике, прямокутне в плані, приміщення (№ 59), що мало вигляд виступу на схід, із замощеною полігональними плитами підлогою. Для південної стіни цього приміщення могла бути використана раніша кладка 56, північна та східна (№№ 57 і 58) були збудовані заново та складені вперепліт. Кладка 57 теж, можливо, була збудована у ранньому періоді. Площа «входу» — 1,40×1,00 м, його підлога лежить на глибині 0,80 м від верхнього рівня кладок 57 і 58.

Приміщення могло бути збудоване для дерев'яних сходів між верхнім та нижнім поверхами будинку.

Від кладок № 57 та 58 збереглося по три-чотири ряди. Вони однолицьові, однорядові, двошарові, складені з недбало викадрованих плит та блоків, буту. Притесування нещільне. Кладка № 57 може являти собою заклад входу.

Таким чином, підвал 55 був збудований на початку спорудження будинку, але не раніше другої половини IV ст. до н. е. Від цього періоду збереглися кладки №№ 53 і 56. Можливо, в цей час підвал мав дещо більшу площу. Пізніше були перебудовано східну частину підвалу — тут зробили вхід та пересунули східну стіну західніше. На північ від двору — два ряди

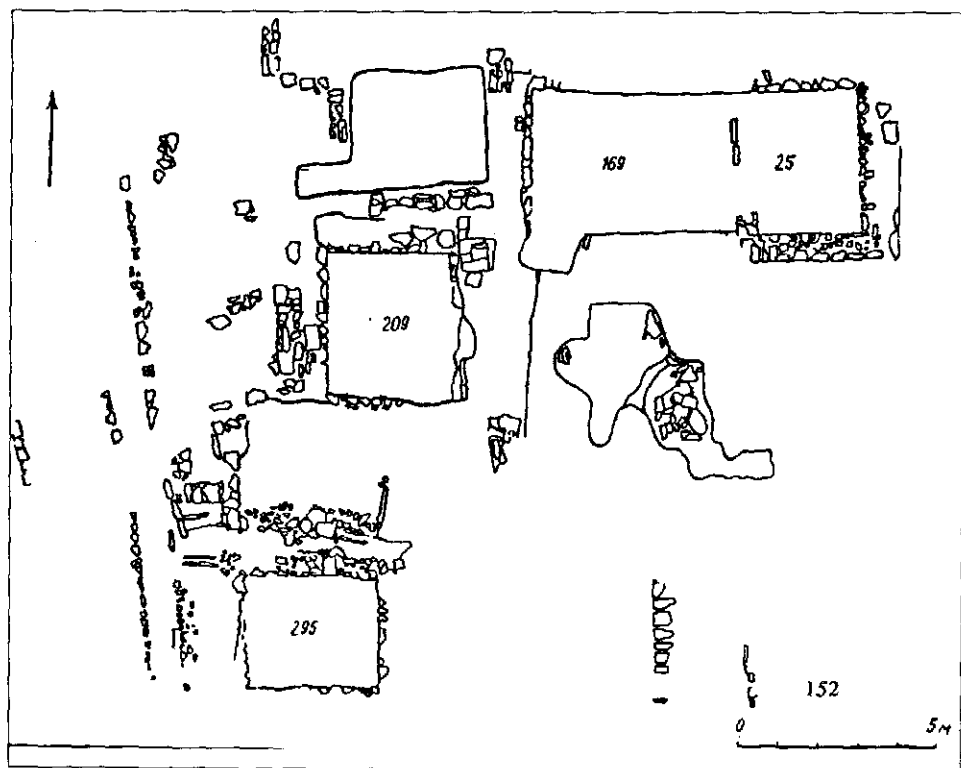

Рис. 5. Залишки будинків С—7, 20.

приміщень, два з яких були підвальними. Всі вони одночасові й побудовані в другому будівельному періоді, не пізніше початку II ст. до н. е. Стіни наземних приміщень простежені по шарових підвалинах, що збереглися.

Безпосередньо у двір виходить підвал № 92. Верхній рівень його стін збігається з верхнім горизонтом вимостки двору. Підшви стін підвалу заглиблені у материк і лежать на одному рівні. Підлога не збереглася. Всі стіни підвалу складені вперспліт у схожій техніці, різняться лише деталями. Кладки істотно розрізняються з кладками підвалу 55 — вони зроблені недбаліше, камені оброблені, викадровані та підібрані значно гірше, відсутнє і суворе дотримання рядності, камені кладок прямокутні по фасаду, але рвані по шару. Притесані нещільно, близько 4 см, іноді до 8 см. Дещо краще від інших зроблено кладку 89. Над усіма стінами є розвал бутових каменів. Розміри підвалу — близько 10 м^2 ($4,30 \times 2,30 \text{ м}$), висота 2,20 м.

Заповнення підвалу складалося з однорідного сіроглиняного ґрунту з великою кількістю побутової кухонної та столової кераміки III—II ст. до н. е. Говорити впевнено про призначення підвалу не можна, але, очевидно, він був господарсько-побутовим.

На північ від підвалу 92 були розташовані, скоріш за все, ще три приміщення — підвальне 138, наземне 138а і ще одне, яке не збереглося, мало бути над підвалом. Усі шарові підвалини для приміщень на північ від підвалу 92 зроблені однаково — товщина шарів 5—7 см, лежать на однаковій глибині в культурному шарі, не доходячи 15—25 см до польовки. Глинисті шари мають червонуватий відтінок. Усі котловани для них зроблені одночасно. Південна та північна шарові підвалини були призначені для стін наземних приміщень, перегородка між ними стояла на жовтоглинястій трамбівці № 141.

Приміщення 138а утворене стінами на шарових підвалинах №№ 116, 165, 139, трамбівкою 141. Його розміри $4,10 \times 4,90 \text{ м}$. Підшви всіх підвалин лежать на одному рівні, підшва трамбівки — на 0,80 м вище. Матеріал з верхнього шару можна віднести до заповнення приміщення 138а (його підлога

не збереглася). Воно датується не пізніше II ст. до н. е., основна частина речей — III ст. до н. е.

До цього ж будівельного періоду належить підвальне приміщення 138, його розміри 4,0×3,0, висота 2,0 м. Підвал був врізаний у ґрунт нижче польовки та верхнього рівня материка, в якому було вирізано «платформи» під стіни (ширина 0,45×0,50, висота 0,20, довжина північної 3,90, східної 3,00, західної 3,60 м). З мурованих стін підвалів збереглася лише південна (з нішею) № 126. Вона орієнтована захід-схід, обидва кінці вибрані і завершуються штробою. Довжина 2,25, висота 1,95 м. Рядова, однорядова, двошарова (?), однолицьова підвальна кладка, складена з погано викладених по фасаду, рваних по шару полігональних та прямокутних плит і блоків з вапняку різних розмірів. Збереглося 18 рядів. Лежить на материковій «платформі». Фундаментний ряд не виділений. Висота його 20 см, розміри каменів 35×10×20, 20×10×40, 10×55 см, у фундаментному ряді — 40×20, 50×20 см. За матеріалом, технікою кладки, глибиною закладення підосви стіна близька до стін підвалу 92. У центральній частині стіни зроблено прямокутну нішу (55×46×37 см). Зверху і знизу вона була оформлена двома обробленими прямокутними по фасаду блоками вапняку, які лежали на ложках, перекриваючи всю довжину ніші. На підлозі підвалу 138 відкрито невелику округлу в плані споруду з бутових каменів, можливо загородку для невеликого вогнища, заповнену світлим зolistим ґрунтом, зовнішній діаметр — 45, внутрішній — 20 см, складено з відносно великих каменів (17×22×12, 12×10×5 см), та буту.

Заповнення підвалу 138 складалося з сіроглиняного ґрунту з невеликими прогарками жовтоглинястого та значними зolistими плямами. Іноді зolistі шари були сипкі та мали дуже світлий колір. Тут же знайдені волокна від спалених циновок або тонких дерев'яних обкладин, які зруйнувались при відкритті. Найбільш концентрований зolistий шар був у східній частині підвалу (товщина близько 1 м).

Привертає увагу той факт, що в підвалі 138 було значно менше керамічного матеріалу, ніж у підвалі 92. Характер і хронологія матеріалу обох приміщень збігаються, тут переважають головним чином елліністичні форми кухонного та столового посуду не пізніше II ст. до н. е.

Таким чином будинок Є—18 був досить великий, пастадного типу, площею 250—270 м². Двір з невеликим портиком містився у південно-східній частині, вхід до нього — з півдня або сходу⁴. На північ та захід від двору були розташовані шість-вісім приміщень, три з них — підвальні. Північна група приміщень була розташована двома рядами. Один з підвалів (зі стінами з розписом) мав житлове призначення. Будинок пережив не менше двох будівельних періодів. Він був зведений на місці споруд VI — початку V ст. до н. е.⁵ у IV ст. до н. е. Другий будівельний період датується часом не раніше кінця IV ст., а можливо, і початку III ст. до н. е., про що свідчить наявність на площі приміщення 138а ями кінця IV ст. до н. е., знищеної одночасно з будівництвом північної частини будинку. У цей час було перебудовано підвал № 55. Будинок існував до II ст. до н. е. Існування пастади, парадного з відносно багатим декором приміщення, достатньо велика площа свідчать, що будинок належав досить заможному ольвіополіту.

У південній частині кварталу відкривалися два елліністичних будинки — кутовий Є—7 та на схід від нього Є—20 (рис. 5).

Будинок Є—7 на півночі та сході межує з будинками Є—6 (ордерний) та Є—20, на заході і півдні виходить на Північну та Західну вулиці.

Слід зауважити, що будинок Є—6 був зведений наприкінці IV ст. до н. е., мабуть, раніше, ніж будинок Є—7⁶. Це і свідчить про те, що площа Центрального кварталу забудовувалась поступово.

Західна стіна будинку — кладка 95, яка виходить фасадом на Західну вулицю. Наземна, дволицьова, однорядна, тришарова, частково постелиста. Південна частина, яка закінчується штробою та розвалом каменів, різнилась технікою кладки (перебудова? поперечна стіна?). Тут немає виразної постелистості, рядність порушена, у верхньому рівні кладка двошарова. Складена з прямокутних плит і частково блоків, недбало викладених, рваних по ша-

ру. Різняться і фасади кладки. Західний складений, головним чином, з постелистих, досить добре викадрованих плит. Східний фасад опущений відносно західного на 30—40 см. У ньому використані прямокутні постелисті і полігональні плити та блоки з недбалим викадровуванням. Фундаментний ряд складений, головним чином, з постелистих плит, стоїть на шаровій підвалині. Можливо, що далі на південь кладка № 95 ще продовжувалась — тут виявлено ще один фрагмент кладки (№ 114).

До складу будинку входили два підвальних та кілька наземних приміщень.

Наземні приміщення будинку розташовані навколо підвалу № 209. На північ від нього — приміщення № 149, яке збереглося найкраще і, можливо, приміщення № 134. На південь та захід від них — ще один підвал № 295, приміщення № 246 та кілька фрагментованих кладок, які поки що не дають можливості уявити їх планування, але можливо, що тут були ще наземні кімнати (наприклад, № 247 зі стінами №№ 234 та 239).

Над північно-східним кутом підвалу 209 було виявлено фрагмент кам'яних сходів № 231, які вели до приміщень наземного поверху будинку. Вони склалися з трьох сходинок, зроблених з плит, що лежали постелями та мали сліди стертості на південному боці. Кут підйому сходинок — 31° ; розміри сходинок — $1,53 \times 42 \times 18$, $2,75 \times 32 \times 15$, $3,46 \times 30 \times 18$ см, ширина проступів — 30—40, висота підсходинок — 15—18 см. З конструкцією сходинок пов'язана ще одна постелиста плита, яка лежала дещо на північ. Її розміри $95 \times 75 \times 20$ см, торцеві сторони були покладені впритул до сходинок 231 та кладки 150.

Стіни наземного приміщення № 149 (його розміри — $3,0 \times 5,0$ м) складені на шарових підвалинах № 135, 147, 148, 159. Верхні частини стін збереглися на два-три ряди — це кладки № 150 на підвалині 148 та № 160 і 161 на підвалині 147. Від кладки № 150 збереглося два ряди, до її складу входила капітель аттичного ордеру з м'якого вапняку (вторинне використання). Крайній східний камінь кладки — велика пласка плита вапняку зі слідами спрацьованості вздовж північного краю та двома прямокутними у плані врізками біля східного та західного кутів. На 5 см від північного краю каменя проходить повздовжня риска. Плита могла належати входу до приміщення або двору (поряд знаходиться глинобитний майданчик № 123). Лицьовим був північний фасад. Підосва кладки на 25 см вище підосви кладки 161 (на шаровій підвалині № 147). Довжина — 4,35, ширина — 0,55—0,60, висота — 0,55 м. Розміри каменів — $90 \times 60 \times 10$, $135 \times 60 \times 77$ (біля входу), $45 \times 30 \times 20$ см.

Кладка № 160 — дволицьова, двошарова, рядова із добре викадрованих плит та блоків, один з них — рустований (вторинне використання). Складена вперепліт з № 161 — тут був кут приміщення № 149.

Шарові підвалини простежені на 7—13 рядів на висоту близько 0,5—0,7 м. Південна частина підвалини № 159 (західна) перекриває західну частину № 147 (східна). Золисті та глинисті прошарки мали товщину 4—12 та 10—20 см.

На рівні фундаментного ряду кладки 150 по всій площі приміщення було відкрито підлогу № 123, перекриту великим розвалом сирцевих цеглин та черепиці. Частина керамід і каліптерів лежала безпосередньо на підлозі разом

Рис. 6. Завал каменів над підвалом 55 будинку Є—18 (фото).

з фрагментами родоських та кнідських амфор, пергамськими лутеріями III—II ст. до н. е. Підлога — щільна світло-сіра, трохи зеленуватий бугристий глинистий майданчик завтовшки 3—5 см, що лежав на щільному жовтоглинястому ґрунті типу трамбівки. Нижче йшов культурний шар елліністичного часу. Розміри підлоги — 3,40×3,40 м.

До наземних приміщень південної частини будинку належать кілька фрагментів сильно зруйнованих кладок.

Так, до приміщення 246, можливо, належать кладки 230, 232, 233. Південна та північна стіни дуже зруйновані, тому розміри приміщення та послідовність спорудження стін точно не визначаються. Вірогідні його розміри становлять 2,60×1,90 м. Судячи з супутнього матеріалу, кладки 230 та 233 були збудовані пізніше, ніж інші, можливо, у II ст. до н. е.

Підвальна частина будинку представлена приміщеннями 209 та 295. Підвал 209 розташований у центральній частині будинку, обмежений кладками 205—208, пов'язаними вперепліт. Розміри його 3,60×3,90 м, близько 14 м². На верхньому рівні стін площа приміщення була перекрита невеликими, аморфної конфігурації розвалами буту, черепиці, кераміки, жовтої глини товщиною близько 25 см. Ґрунт заповнення, головним чином, сіроглинястий, перемержений нерегулярними золистими та жовтоглинястими шарами з елліністичною керамікою III—II ст. до н. е. На глибині 30 см від верхнього рівня східної стіни в західній частині підвалу був простежений щільний жовтоглинястий ґрунт з домішкою вапнякової кришки товщиною близько 50 см.

Підлога дуже зруйнована, тому простежена лише частково у вигляді окремих фрагментів глинобитного покриття завтовшки близько 2 см. Рівень його закладання збігається з підшовою фундаментного ряду підвалу. В центрі підлоги знайдено шматок червоної вохри (30×10×7 см), що лежав у щільному сіроглинястому ґрунті разом з керамікою. Вохра, мабуть, була пересунута.

Нижче підшов фундаментного ряду по всій площі підвалу був щільний жовтоглинястий ґрунт коричневатого відтінку. В ньому *in situ* знайдено кілька об'єктів — жаровня, відкрите вогнище, «ванна», дві прямокутні в плані плити вапняку, кілька невеличких ям. Усі вони функціонували одночасно.

Біля східної стіни підвалу виявлена споруда, що складається з кам'яної «ванни» та безпосередньо коло неї орфостатно поставленої майже квадратної по фасаду плити. Верхній рівень бортів «ванни» — майже на рівні підшови східної стіни, яка була заглиблена в ґрунт на 5—7 см. На південь від «ванни», на відстані 15—20 см, — невелика овальна в плані яма, яка частково йшла під зруйнований південно-східний кут підвалу. В ямі були знайдені невеликі шматки зеленої берегової глини. Тут же, але в іншому заглибленні, лежав чистий річковий пісок.

«Ванна» має еліпсоподібний у плані «резервуар» та горизонтальні борти. (рис. 7) Майже вздовж центральної осі захід-схід іде тріщина. Резервуар «ванни» зроблений, скоріше за все, з моноліту. Його розміри — 75×38, ширина бортів 8—13, глибина 25 см. Поперечний та поздовжній розміри резервуара мають форму напівеліпса з різними осями.

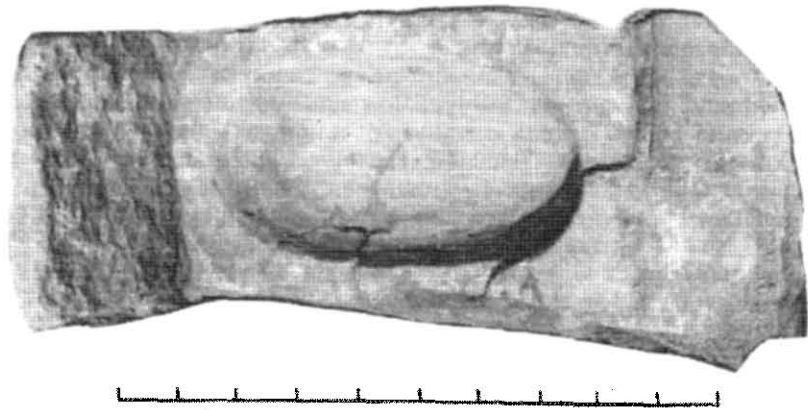

Рис. 7. «Ванна» з підвалу 209 будинку Є-7 (фото).

Поверхня його ретельно підтесана та заглажена. Вільні ділянки між плитою біля північного краю «ванни» та бортами і ґрунтом промазані зеленою береговою глиною. Заглиблене положення «ванни» ускладнювало її повне дослідження — вона залишена *in situ* та засипана.

Заповнення «ванни» складалося з досить темного ґрунту з незначною кількістю кісток та луски риб і невиразних фрагментів кераміки.

Аналогічні споруди в Північному Причорномор'ї невідомі, не вдалося поки що знайти аналогів і в матеріалах метрополії.

Біля південної стіни підвалу на рівні верху «ванни» на материковому ґрунті була кругла в плані жаровня з добре випаленої глини. Діаметр — 60—70, товщина 3—5 см. По краю жаровні — невисокий заглажений бортик шириною 2—3, висотою 1,5—2,0 см, у центральній частині — два отвори для підставки (?) діаметром 3—5 см.

У південно-західному куті підвалу на цьому ж рівні простежено невелику пляму від вогнища відкритого типу, округлу в плані, розмірами 35×60 см.

Розміщення «ванни», жаровні та вогнища трохи нижче підшов стін підвалу дозволяє віднести ці залишки не стільки до часу будівництва підвалу, скільки до попереднього періоду. Однак датувати їх більш упевнено поки що немає можливості.

Кладки приміщення № 209 зв'язані вперепліт. Всі вони являють собою однолицьові двошарові рядові кладки. Складені з добре обтесаних прямокутних по фасаду плит та блоків вапняку. Фундаментні ряди не виділені, вони складені з постелистих плит, лежать на чистому щільному жовтоглинястому ґрунті. Притесування 2—3 см. Збереглися практично на всю висоту — 2,30×2,45 м. Розміри каменів — 40×20, 28×35, 55×13, 43×10 см.

Верхні ряди південної (№ 205) та північної (№ 207) стін — орфостатні, плити поставлені торцем. У другому зверху ряді південної стіни розміщений додатковий ряд з трьох плит для вирівнення його загальної висоти. Тут же зроблено невелику прямокутну врізку для підгонки каменів.

Верхній ряд західної (№ 206) стіни зроблений з полігональних прямокутних по фасаду постелистих плит невеликої висоти (12—14 см). У другому ряду зверху — дві ніші на відстані 60 см одна від одної, на висоті 1,8 м від підшови стіни. Обидві ніші — прямокутні у розрізі та по фасаду, південна — 20×22 см, північна — 23×24×25 см. Ніші правили за отвори для балок перекриття, яке спиралося на опорні стовпи — на підлозі підвалу проти них було два опорних каменя на відстані 0,8 м один від одного. Плити знаходилися на відстані 1,5 м від західної стіни підвалу, у його центральній частині. Між шостим та сьомим рядами зверху, нижче ніш на 0,75 м, на відстані 0,27 м одне від одного — два круглих отвори на стику каменів кладки діаметром 10 см, скоріш за все, для кріплення дерев'яної драбини, пов'язаної з кам'яними сходами над північно-східним кутом підвалу. До цього ж могли належати і чотири ямки (діаметр 10—20, глибина 5 см), які знаходилися по сторонах прямокутника розмірами 2,75×1,10 м. Дерев'яна драбина могла кріпитися за допомогою залізних болтів, цвяхів, костилів, яких тут знайдено чимало.

У верхньому ряду північної (№ 207) стіни, у двох сусідніх каменях центральної частини — два невеликих квадратних у розрізі отвори (4—5 см) можливо, теж для кріплення драбини. У другому зверху ряді — дві добре зроблені ніші, прямокутні в розрізі, перекриті зверху квадратними по фасаду плитами. Ніші знаходяться на відстані 1,80 м одна від одної та на висоті 1,25 м від підшови стіни (нижче, ніж ніші у західній стіні). Західна ніша — 37×30×30 см, східна — 35×35×28 см. Призначення ніші не визначене, скоріш за все — господарське чи для встановлення теракот і т. ін.

Таким чином підвал № 209 мав, вірогідно, житлове призначення. Про це свідчать досить добре зроблені кладки стін, наявність ніш.

На південь від підвалу 209 був ще один підвал № 295 — кутове південно-західне приміщення будинку (рис. 8). Його площа — близько 13 м² (3,35×3,9 м), висота — 2,15—2,20 м. Стіни складені вперепліт з обробленого вапняку, іноді з каменів вторинного використання. Заповнення підвалу складалося з досить однорідного м'якого, темного, головним чином, сіроглинястого ґрунту з жовтоглинястими та зольстими прошарками й лінзами, з ке-

Рис. 8. Підвал 295 будинку Є—7 (фото).

рамікою не пізніше II ст. до н. е. На рівні підшов стін виявлено глинобитну долівку товщиною 1,0—1,5 см. У північно-західному кутку знайдено фрагмент ще одного горизонту долівки, на 14 см вище, ніж перший. На ньому лежав під зруйнованої печі № 322. Верхній горизонт долівки не перскриває ці залишки. Можливо, таке розміщення поду відповідає заглибленому положенню печі № 322 відносно підлоги. Під печі зроблений з щільної випаленої глини завтовшки 3—4 см. Східна його частина лежить на шарі черепашок та фрагментів кераміки. Підсіпка була в чітко вирізаній «траншеї», прямокутної в плані та орієнтованої північ-південь. Рештки печі склалися з безладно розміщених фрагментів зруйнованого склепіння. На північ від печі був виявлений завал з гальки та погано оброблених каменів вапняку — залишки невеликого замосту біля печі.

У центральній частині підвалу — три ямки, одна з них — під опорний стовп (діаметр 15, глибина 18 см), дві інші мають діаметр близько 5 см.

Кладки стін підвалу № 295 дають уявлення про деякі особливості зведення приміщення. Усі кладки однолицьові, двошарові (другий шар — бут), однорядні. Збереглися на висоту 5—16 рядів. Рядність не додержується досить суворо, притесування нещільне, камені викадровані недбало, рвані по шару, але ж головним чином — прямокутні по фасаду, з переважанням постелистих плит. Окремі камені мають по фасаду полігональну форму. Для вирівнювання рядів використані невеликі плитки вапняку (висота 5—7 см), фрагменти черепиці, камені другого використання. У кладці східної стіни використана велика вапнякова плита (67×67 см по фасаду), яка займає три-чотири ряди. Ця плита схожа з каменями басейну IV ст. до н. е. та могла бути взятою звідти⁷. Четвертий знизу ряд північної стіни складений з більших постелистих плит, ніж решта кладки. Фундаментні ряди не виділені, за винятком західної стіни, де він виступає на 3—5 см вперед та складений з постелистих плит, одна з яких відрізняється великими розмірами (135×13 см).

У стінах підвалу були зроблені ніші, з них частково збереглося три-дві в північній кладці та одна у південній. Ніші північної стіни знаходяться у 15 ряду на близькій висоті (різниця в один ряд, 13 см). Обидві вони прямокутні

в плані, їхні розміри — 30×20 та 45×38 см, знаходяться на відстані 60—65 см одна від одної та 90 і 110 см від східної та західної стін. Обкладені ретельно викадрованими плитами. Ніша у південній стіні простежується лише по її нижній площині. Її розміри — 75×25 см. Призначення ніш було, скоріш за все, господарським.

У східній частині північної стіни (у восьмому-дев'ятому ряду знизу) простежується невелике вертикальне округле заглиблення заввишки 75 см, яке має підтесування вздовж лицьового фасаду каменів. Воно могло правити за опору для жердини. Тут міг бути вхід до підвалу, де кріпилася дерев'яна драбина, за допомогою якої здійснювався безпосередній зв'язок між двором та господарськими приміщеннями.

Таким чином, будинок Є—7 відкритий повністю, однак планування його особливо у північній частині, не досить ясне. Площа будинку — близько 300 м^2 . Двір, можна припустити, був розташований у південно-східній частині із входом від Західної вулиці крізь протирон між підвалами 209 та 295. У складі будинку було два підвальних та не менш як п'ять-шість наземних приміщень. Планування будинку стає Г-подібним, з трирядовим розташуванням приміщень у його північній частині. Над південно-східним кутом підвалу № 209 та над східною або північною частиною будинку можливе існування другого поверху (тут збереглися наземні сходи). У такому разі слід припустити таке функціональне розміщення кімнат — на південь від протирона та на захід від двору знаходилися господарські приміщення (одне з них — підвальне), на північ від нього — парадні та житлові кімнати (одна з них — підвальна). У західній частині будинку можливо, було кілька наземних приміщень, у тому числі — невелика кімната біля входу до будинку (для воротаря?).

Будинок був споруджений на місці будівлі IV ст. до н. е. не раніш рубежу IV—III ст. до н. е. В його існуванні простежується лише один будівельний період до II ст. до н. е. Однак його західна частина продовжувала існувати і до рубежа н. е., хоч і в зруйнованому стані.

Будинок Є—20 знаходиться на схід від Є—7. Він межував на сході з Є—4, на півночі — з Є—5, на півдні — з Південною вулицею. Вхід до будинку вів крізь протирон з Південної вулиці до двору. Обидва вони (двір та протирон) були перекриті завалом з буту, обробленого каменю та сирцю. Площа завалу — $6,90 \times 7,00 \text{ м}$.

Прямокутна в плані вимостка протирону (її розміри $3,40 \times 4,50 \text{ м}$) складена з оброблених плит вапняку ($50 \times 48 \times 10$ см), які лежали постелями. Пристосування нещільне, 0,5—1 см. Плити лежали в шарі вапнякової кришки завтовшки 3—5 см та дрібного буту. Нижче — щільний жовтоглинястий ґрунт типу трамбівки.

Східна межа протирону йде вздовж шарової підвалини № 162. На рівні підлоги протирону, в його південно-східній частині, над південним закінченням кладки 145, відкрито фрагмент наземної кладки № 227 — одна оброблена, прямокутна в плані плита розмірами $57 \times 45 \times 20$ см. Судячи за її розміщенням — на 35—40 см вище, ніж кладка 145, рівень підлоги кладки збігається з рівнем вимостки протирону, її місцезнаходження на лінії східної межі протирону, — можна припустити, що фрагмент 227 є частиною наземної стіни будинку Є—20, що обмежувала протирон із сходу.

На заході протирон не має такої чіткої межі, але і тут виявлено фрагмент кладки 243 (довжина 2,0, ширина 0,3 м) з буту й оброблених каменів (один ряд, один шар), що мав належати до західної стіни протирону.

Південною межею протирону була Південна вулиця. Північна межа не збереглася. Двір являє собою кам'яну вимостку № 142, складену з полігональних, досить добре підігнаних плит вапняку. Плити лежать на шарі буту і щебеню (товщина 10—15 см), його підстилав щільний жовтоглинястий ґрунт типу трамбівки. Навколо вимостки простежується завал з буту. Розміри вимостки — $3,90 \times 1,40 \text{ м}$, розміри плит — $50 \times 60 \times 10$, $60 \times 30 \times 10$, $32 \times 25 \times 10$ см.

На схід від протирону розташована група наземних та підвальних приміщень 152 (стіни №№ 145, 65, виборка північної стіни № 244), які пов'язані з господарською частиною будинку. На півдні підвал підходив до Південної

вулиці. Площа — близько 16 м^2 ($4,0 \times 4,0 \text{ м}$). Різниця в рівнях закладення підлоги підвалу і протирону, і, отже, висота приміщення, становить близько 2,5 м. Східна частина приміщення зруйнована траншеєю І. Є. Забсліна.

Верхні шари заповнення були перекриті жовтоглиняним ґрунтом (близько 30 см), нижче йшов сіроглинястий ґрунт з невиразними включеннями жовтого. Щільна глинобитна підлога, яка лежала на жовтоглинястому ґрунті, була виявлена в рівні підшви кладки 65, що майже збігається з підшовою № 145. На підлозі в центрі приміщення був завал черепиці, буту й оброблених плит вапняку. У підлозі була влаштована цистерна № 224.

Підвал № 152 пережив два будівельних періоди. Спочатку було збудовано стіну № 65, а при перебудові підвалу — стіну № 145. Кладка 65 — східна стіна підвалу, однолицьова, лицьовий фасад — західний, однорядна, двошарова, постелиста. Збереглося сім рядів, висота — 1,8 м. Північний край вибраний, тут у шарі простежується виборка північної стіни підвалу, яка складена вперепліт з кладкою 65, виборка простежується на всю товщину кладки. Камені кладки добре обтесані, це прямокутні по фасаду плити і блоки. Притесування 3—5 см. Фундаментний ряд не виділений, лежить на жовтоглинястому ґрунті. Розміри каменів — $40 \times 24 \times 17$, 65×32 , $23 \times 26 \text{ см}$.

Кладка 145 — західна стіна підвалу (рис. 9). Рядова, наближається до іррегулярної, однолицьова, двошарова (?). Складена з різноманітного матеріалу. Збереглося не менш як 11 рядів, висота — 1,93 м. Для вирівнювання рядів використовуються дрібні камінці, орфостатно поставлені камені. Застосовувались обтесані плити і блоки повторного використання, бут, грубо обколоті плити і блоки. У південній частині кладки одна з плит повторного використання має дві прямокутні врізки. Фундаментний ряд з плоских полігональних плит виступає на 15 см від лиця стіни. Можливо, тут використана кладка попереднього будівельного періоду. Північна частина закінчується шпорою. Південна — являє торець з ретельніше оброблених плит та становить рівну лінію, можливо, він є частиною стіни раннього періоду.

Притесування нещільне, 6—8 см, шви заповнені землею. Розміри каменів — 60×32 , 70×10 , $13 \times 6 \text{ см}$.

На рівні підлоги підвалу, в його східній частині було влаштовано велику цистерну № 224, зрізано-конусоподібної форми, нижня частина її була дуже

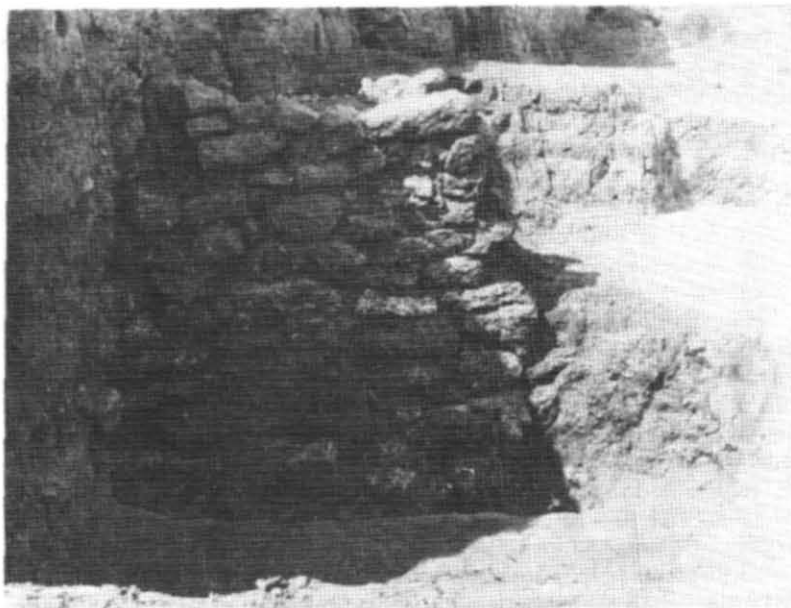

Рис. 9. Кладка 145, підвал 152 будинку Є—20 (фото).

розширена. На дні — відстійник глибиною близько 25 см. Земляні стіни були обмазані шаром вапнякового розчину завтовшки 2—3 см. Діаметр устя — 0,80, дна — 3,40, висота — 7,5 м, обкладка горловини не збереглася. Заповнення цистерни в верхній частині складалося з сіроглинястого ґрунту із значною домішкою дрібного буту (товщина 15—38 см). Нижче йшли грудки сіроглинястого ґрунту (3 м). У ньому були помітні жовтоглинисті та золисті включення. Починаючи з глибини 4,7 м, ґрунт стає щільним жовтоглинистим. На глибині 5,60—6,30 м у ньому простежуються прошарки зеленої глини. Речовий матеріал заповнення був хронологічно одноманітним. Цистерну було засипано в II ст. до н. е.

На північний захід і північ від протируну та підвалу № 152 були двір будинку, кілька наземних приміщень і два суміжних — підвал № 25 та 169 із спільною стіною № 117 та підлогами які знаходилися на одному рівні, збігаючись з рівнем підшов стін. Підвал 25 обмежений стінами 21, 22, 117, 83. Його площа — 14 м², висота 2,50 м.

Біля східної сторони кладки 22 був розвал з добре оброблених та викадрованих прямокутних плит (65×55×15, 55×35×16 см) — залишки від стін або цоколів наземних приміщень. У нижніх шарах заповнення підвалу були знайдені сліди обмазки, мабуть, підлоги. Крім того, відзначалися сірі прошарки волокнистої структури, можливо, від циновки. Можливо, це були залишки наземного приміщення, вони містилися на висоті 50 см від підшов стін підвалу і лежали не *in situ*. Отже, до підлоги підвалу вони не мали відношення.

Над цими шарами, на відстані 2,10—2,20 м від верху стін, було виявлено два золисті прошарки по всій площі підвалу. Вище підшов стін на 5—7 см простежувалася глинобитна долівка товщиною 2 см, яка лежала на чистому жовтоглинистому ґрунті (материк?). На долівці нічого *in situ* не було.

Стіни підвалу № 25 збереглися частково, вони зроблені з однакового матеріалу, в схожій техніці. Це однорядові, двошарові, однолицьові кладки, складені вперепліт з добре викадрованих прямокутних по фасаду плит та блоків вапняку. Збереглося по чотири-десять рядів. П'ятий знизу ряд південної стіни зроблений з орфостатів, тут же — прямокутні врізки для підгонки рядності. У північній та східній стінах — невеликі напівсферичні (25×14×12 см) та прямокутні (16×13×8 см) врізки. Вони розташовуються на різній висоті — дві на 1,35 та 1,45 м від підшови та ще дві — на висоті 0,05 м (розміри — 24×18×10) та 0,8 м (12×12×4 см) від підшови. Призначення врізок визначити важко. Розміри каменів — 40×23, 65×40, 10×26, 74×27 см по фасаду. Фундаментний ряд західної кладки (№ 117) заглиблений у материк на 18—20 см.

На захід від підвалу 25 був суміжний підвал 169. Проріз між ними, скоріше за все, був у північній частині стіни 117. Підвал обмежений стінами №№ 155, 184, 117 (спільна для підвалів 25 та 169), 119. Площа — 17,5 м². Заповнення близьке заповненню підвалу 25, складалося з жовтоглинистих та золистих шарів, товщина 25—40 см), які чергуються безладно. На рівні підшов кладок було відкрито невеликий фрагмент глинобитної долівки з вапняковою обмазкою (товщина 2 см), на якій знаходилося дві пласкі плити (44,30×10, 20,34×10 см), які могли правити за опору для стовпів. У заповненні підвалу 169 знайдено значно менше кераміки, ніж у підвалі 25. Проте тут зроблено унікальну знахідку — дві електрові монети: мітіленська гекта 500—495 рр. до н. е. та статер Лампсака останніх десятиріч VI ст. до н. е.⁸ На відстані 1,30 м від верху стін знайдено фрагмент капітелі аттичного ордеру.

Кладка 155 — західна стіна підвалу. Прилягас бутовим шаром до шарової підвалини 174. Південна частина деформована. З'єднання з північною стіною 184 неясне (стіна зруйнована). Кладка однолицьова, двошарова, другий шар — бут, однорядна. Відкрито 5 рядів. Складена з добре оброблених по поверхні та викадрованих прямокутних по фасаду плит і блоків вапняку. Фундаментний ряд — з плит меншої висоти, ніж в інших рядах, — 13—15 см. Притесування нещільне. Довжина 4,40, висота 1,85 м. Розміри каменів — 35×28, 26×22, 60×23 см.

Південна стіна підвалу (№ 119) сильно зруйнована. Навколо підвалів 25

та 169 розташовувались наземні приміщення. Залишилися тільки зруйновані шарові підвалини та незначні фрагменти кам'яних частин стін. Всі шарові підвалини зроблені з однакового матеріалу, товщина глинистих та золистих шарів становить до 10—15 та 5—10 см. Висота відкритих частин — 70—90 см, ширина — 60—90 см.

Південна група приміщень (№№ 182, 183, 187) простежена по шарових підвалинах №№ 178, 163, 162, 111.

Приміщення 182 простежене за фрагменту фундаментом ряду наземної стіни 80, шарових підвалинах 112, 111, та частині глинобитної долівки. Розміри приміщення невизначені.

Крім того, на південь та схід від підвалу 25 виявлено залишки шарових підвалів №№ 111, 162, 163, 173, які обмежували наземні приміщення №№ 180, 181, 183, розташовані навколо двору № 142. Площа приміщення 180 — 16—17 м², 181 — 16 м², 183 — 12 м². На північ від підвалів 25 і 169 розташовані приміщення 122 та 118, простежені по шарових підвалинах А, Б, В, Г. Тут же розташоване північно-східне приміщення 183. Площа приміщення 122 — 16,56 м², приміщення 118 — 17 м².

Цим обмежуються залишки синхронних наземних приміщень будинку Є—20. Східна частина його практично не збереглася.

Таким чином, будинок Є—20 був відкритий повністю. Він містився в центрі південної частини кварталу. Будинок блокується з Є—7, Є—5, Є—4, має спільні з ними наземні стіни на шарових підвалинах. Коли він будувався, ділянка була вирівняна, будівельні залишки попереднього часу перекриті товстим шаром лесової глини. Це безордерний будинок великої площі (350—375 м²) з протином, вимощеним плитами двором, який становить не менш як 24% усієї площі будинку, з дворядним розташуванням приміщень на півночі, приміщення (не менш, як вісім) розташовуються П-подібно навколо двору. Вхід з Південної вулиці, крізь великий протирон. На схід від протирону та двору — група господарських приміщень — підвал з цистерною, можливо наземна кухня. До двору виходять приміщення над підвалами, це група парадних та житлових кімнат. Північний ряд кімнат міг правити за спальні. Можливо, що підвал № 152 у першому періоді був житловим, пізніше він стає господарським. Тоді ж могла бути споруджена цистерна. Але можливо, що цистерна існувала і в першому періоді, а потім була засипана бутом. При цьому була зруйнована кам'яна горловина цистерни. Будинок був споруджений не раніше другої половини IV ст. до н. е., пережив ряд внутрішніх перебудов і закінчив своє існування в II ст. до н. е.

Пам'ятками, що описані, обмежуються будівельні залишки селіністичного часу західної частини Центрального кварталу Ольвії.

Таким чином, після завершення розкопок західної частини Центрального житлового кварталу відкритий повністю. До складу східної частини кварталу входить будинок купця, торговельний ряд, адміністративна споруда та кілька житлових будинків. У західній частині кварталу були тільки житлові будинки. Всього до складу кварталу входило 11 житлових будинків. Тут був досить невеликий ордерний будинок (Є—6), два будинки з пастадами (Є—18, Є—1), будинок із стрільчастими нішами (Є—5), приміщення з розписними стінами (Є—18) та ін. Усі будинки мали добре виконані підвали як житлового, так і господарського призначення стіни наземних приміщень стояли на шарових підвалинах. Будинки мали не менш як 5—7 наземних і 3 та більше підвальних кімнат. Площа будинків становила від 160 м² (Є—6) до 350 м² (Є—20).

Наприкінці IV ст. до н. е. площа Центрального кварталу була обмежена вулицями. Ділянки під будинки були досить великі — 200—400 м², будинки блокувалися по три-чотири-п'ять, ці блоки обмежувалися провулками, що йшли всередину кварталу. Площа блоків — 700—1400 м², що відповідає середній характеристиці блокової забудови Ольвії⁹.

Практично всі житлові будинки були споруджені в наприкінці IV ст. до н. е. після того, як попередні споруди були або зруйновані та перекриті шаром лесового ґрунту, або включені до нових будинків (Є—11, Є—4, Є—5). Основні перебудови мали місце у III ст. до н. е., але вони, скоріш за все, були пов'язані з потребами мешканців, а не з якимись катаклізмами в Ольвії.

Закінчення існування всіх будинків збігається. Воно датується не пізніше як серединою II ст. до н. е. Можливо, трохи пізніше існували тільки будинок купця (Є—11) і торговельний ряд (Є—17). Але картина поступового запус- тіння простежується з другої чверті II ст. до н. е.

Будинки Центрального кварталу досить певно відрізняються від скромних будинків ділянки I, і від багатих будинків на ділянці НГФ, але зближуються з будинками ділянки АГД. Але й тут є різниця — будинки Центрального кварталу більш різноманітні, господарська функція в них простежується ли- ше у вигляді звичайних кухонь. Вірогідно, мешканці кварталу належали до- сить заможним верствам ольвійської общини. Досить багатим був і комплекс речових залишків. Тут знайдено багато монет, у тому числі і з дорогоцінних металів, зразків парадного посуду, предметів мистецтва та ін. Все це свід- чить, що в кварталі мешкали скоріш за все, досить заможні верстви ольвій- ської общини.

Примітки

¹ Тут характеризуються лише будівельні залишки кварталу. Матеріальна культура його мешканців буде досліджена в іншій роботі. Результати робіт у кварталі до 1972 року див.: Славин Л. М. Західна сторона Ольвійської агори // Археологія. — 1963. — Т. 15. — С. 71—94; Славин Л. М. Раскопки западной части Ольвийской агоры (1956—1960) // Ольвия. Теменос и агора. — М. — Л., 1964. — С. 189—224; Славин Л. М. Кварталы в районе Ольвийской агоры (рас- копки 1961—1970 гг.) // Ольвия. — К., 1975. — С. 28—34.

² Результати досліджень цих років докладно див.: у звітах про розкопки Лейпунская Н. А. Отчет о раскопках на участке Агора-Юго-запад // ИА ИА АНУ 1972/26; Лейпунская Н. А., Кры- жицкий С. Д. и др. Отчет о работе Ольвийской экспедиции в 1973 г. // ИА ИА АНУ 1973/13; Лейпунская Н. А., Крыжицкий С. Д. Отчет о работе Ольвийской экспедиции в 1974 г. // ИА ИА АНУ 1974/26; Лейпунская Н. А. Отчет о работе на участке Юго-запад агоры // ИА ИА АНУ 1975/21а; Лейпунская Н. А., Крапивина В. В. Отчет о работе ольвийской экспедиции на участке Юго-запад агоры // ИА ИА АНУ 1976/1а.

³ Лейпунская Н. А. Терракотовый рельеф из Ольвии // ВДИ. — 1982. — № 1. — С. 81—90.

⁴ Аналогічне планування мав будинок С—1. — Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли древней Ольвии (IV—II вв. до н. э.) — К., 1971. — С. 63. — Рис. 32.

⁵ Лейпунская Н. А. Жилой район Ольвии к юго-западу от агоры (VI—IV вв. до н. э.) // Ольвия и ее округа. — К., 1986. — С. 29—47.

⁶ Славин Л. М. Кварталы в районе ольвийской агоры... — С. 34.

⁷ Лейпунская Н. А. Жилой район Ольвии... — С. 42, 43.

⁸ Карышковский П. О. Новые находки архаических золотых монет в Ольвии // Древности Северо-Западного Причерноморья. — К., 1981. — С. 95—97.

⁹ Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли... — С. 101.

Н. А. Лейпунская

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ЖИЛОЙ КВАРТАЛ ОЛЬВИИ.

Раскопками западной части Центрального квартала Ольвии, расположенного к юго- западу от агоры, были исследованы остатки жилых домов VI в. до н. э. — III в. н. э. Задачей статьи является публикация стротельных остатков эллинистического времени (дома прекратили свое существование не позднее середины II в. до н. э.). Описаны открытые по всей площади четыре жилых дома, выходившие на Западную, Южную и Северную улицы, сблокированные попарно — Е—12 и Е—18 (насадный) и Е—7, Е—20 (с противором). Площади домов — от 200 до 350 м². Они имели подвальные и наземные помещения, пережили по два-три строительных периода. В строительной технике широко применялись слоевые основания, прослежены остатки опор для ле- стниц, ниши для крепления потолочных балок. В результате проведенных работ квар- тал открыт полностью.

A CENTRAL HOUSING ESTATE IN OLBIA

Excavations were made in the western part of the Central housing estate of Olbia situated south-westwards of agora. The remains of dwelling houses of the 6th cent. B.C. and 3d cent. A.D. were studied. The aim of this paper is to publish the building remains of the Hellenistic period (the houses terminated their existence not later than in the mid 2nd cent. B.C.). Four dwelling houses excavated in this territory are described. They faced Western, Southern and Northern streets and were blocked by pairs; E—12 and E—18 (pastadian); E—7 and E—20 (with prothyronum). The houses occupied areas of 200 to 350 m². They had building and overground lodgings and endured two-three building periods. Building methods include laminar basements; we found also remains of pylons for stairs, bays for fixing of ceiling beams. As a result of the works carried, this housing estate is fully opened.

ДЕЯКІ ФОРМИ ЕЛЛІНІСТИЧНОЇ РЕЛЬЄФНОЇ КЕРАМІКИ З ОЛЬВІЇ

Т. Л. Самойлова

Публікацію присвячено рідкісним формам елліністичного рельєфного посуду.

За період дослідження Ольвії було зібрано велику колекцію різноманітної кераміки елліністичного часу, серед якої велике значення мають посудини з рельєфним декором, що датуються загалом III—II ст. до н. е.

Крім «мегарських» чаш відповідне місце серед елліністичної кераміки як важливий датуючий матеріал належить посудинам інших форм: амфори-пеліки, сітули, глечики, що походять з малоазійських центрів.

Дані посудини існують досить короткий час і в зв'язку з цим вони мають дуже важливе значення, як датуючий матеріал. Крім того вони поповнюють наше знання про діяльність малоазійських керамічних майстерень.

Цю публікацію присвячено таким рідкісним формам даної категорії посуду: кратерам, амфорам-пелікам, кубкам, сітулам, глечикам. Вони походять з кількох центрів і розподілені на підставі сукупності зовнішніх ознак: форми, фактури глини та лаку, меншою мірою характеру орнаменту, пануючих у ньому мотивів. Слід відзначити, що наші визначення мають досить умовний характер через те, що стандартність виробів, вплив випалу на колір та структуру глини і лаку, запозичення мотивів декору призводять до недостатньої чіткості критеріїв виділення продукції різних центрів.

Локалізувати вироби досить важко. Безсумнівно, що посудини великих форм виготовлялись там же, де і «мегарські» чаші, але далеко не всі майстерні, ймовірно, робили такий посуд. Кількість груп «мегарських» чаш, що розрізняються складом глини, її структурою, формою посудин, якістю лаку: орнаментом та характером його виконання, значно перевищує кількість груп кераміки інших форм. У цілому частка цього посуду становить близько 6% загальної кількості.

Найчисленнішою є група посуду з компактної сірої глини з невеликою кількістю вкраплень слюди. Лак чорного або темно-сірого кольору. Привертає увагу невелика кількість фрагментів амфор-пелік. Цілий екземпляр, висотою 20,5 см є у зібранні Одеського археологічного музею НАНУ (рис. 1, 1). Вінця відігнуті назовні, з майже вертикально звисаючими донизу краями, шийка

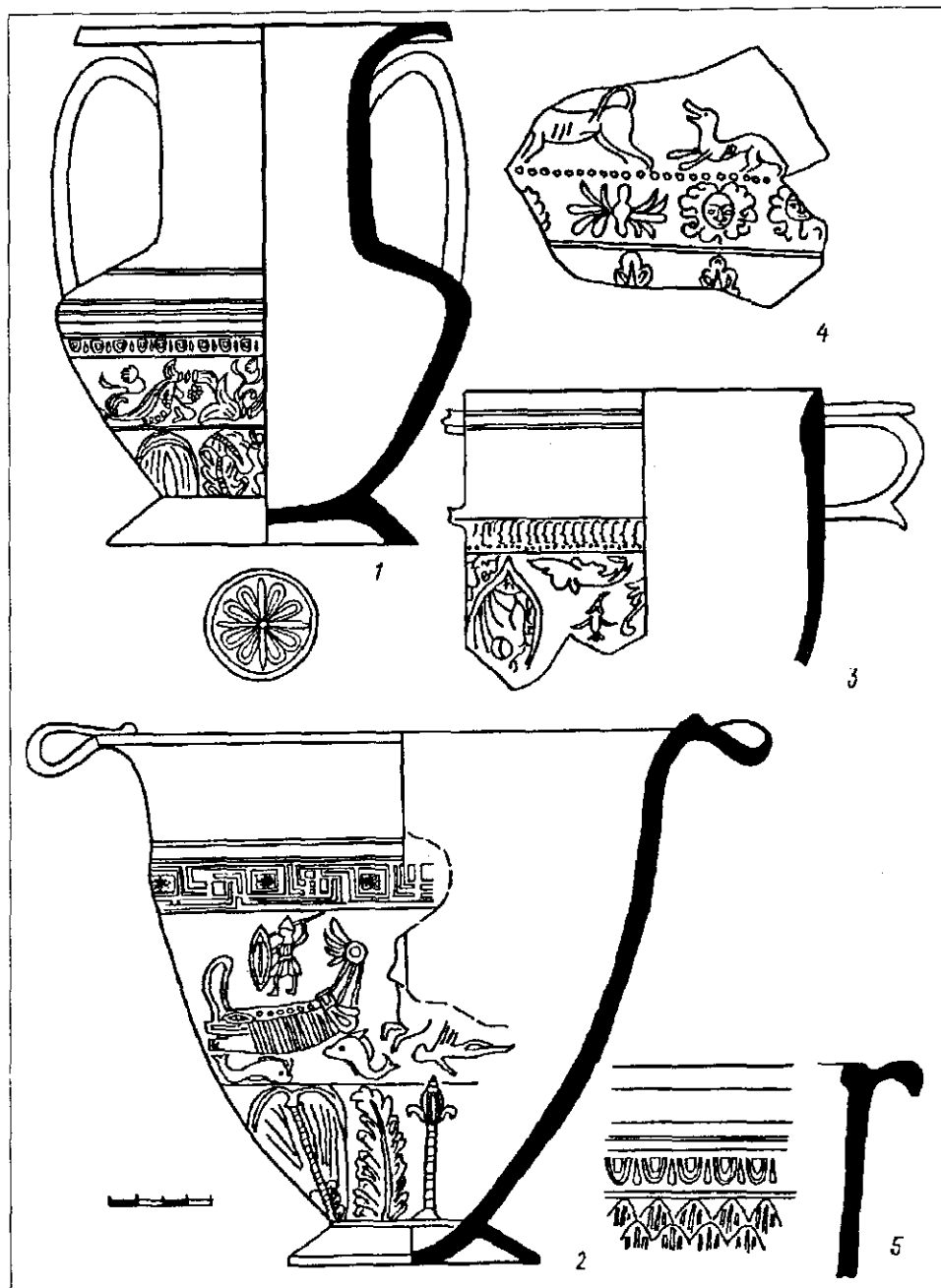

Рис. 1. Сіроглиняні посудини: 1—амфора-пеліка; 2—фрагменти сітули; 3—фрагмент дворучного кубка; 4, 5—фрагменти сітул.

пряма, її висота становить половину від загальної висоти посудини. Тулуб досить чітко поділяється на верхню та орнаментовану нижню частини. Лак темно-сірого кольору, на який нанесено лощіння. Рельєфний орнамент поділений на три зони, обмежені рельєфними горизонтальними лініями: верхній пояс складається з ов, поділених підвісками; середній — рослинна стилізована гірлянда, що часто зустрічається на «мегарських» чашах різних центрів¹, нижній — листя аканфу з відігнутими верхівками, паростки витких рослин та овальних листків, які чергуються між собою. На зовнішній поверхні дна — багатопелюсткова розетка. Рельєф високий, досить сухий. Знайдено кілька фрагментів стінок саме таких посудин з зображеннями еротів на пан-

терах, поясів ов з підвісками, чотиригранних виступів, що імітують шишки пінії.

Крім амфор-пелік відомі дві цілі сітули та кілька фрагментів таких посудин. Об'єднав їх однакового вигляду чиста сіра глина без домішок. Найбільший інтерес становить ціла сітула з хижацьких розкопок некрополя, яка зберігається в Ермітажі (рис. 2, 1). Вона докладно описана Е. Р. Штерном². Посудина має висоту — 22,5, діаметр вінець — 21 см. Тулуб циліндричної форми, вінця горизонтально відігнуті назовні, як і у інших відомих екземплярів. Піддон складного профілювання. Посудину покрито однорідним темно-сірим лаком. Уся поверхня поділена на шість поясів. Верхній являє собою смугу ов, нижче якої розташовані великі перлини. Другий заповнений жіночими та чоловічими фігурами, об'єднаними у 5 різних груп. Вони, на думку Е. Р. Штерна, належать до Діонісійного циклу: менада обіймає Діоніса; Сілен та менада під деревом; Аполлон грає на лірі та Артеміда зі смолоскипом у руці; бородатий чоловік (Зевс) та жінка з глечиком (Геба); жінка з вінками (Ніка), яка кладе їх на трофей, Третій пояс — це гірлянда з гілок лавра, листя якого чергуються з ягодами. Четвертий — зображає двох еротів біля бутону з гілками та еротів на пантерах. Нижче розташовано фриз з групами вершників та піших воїнів, що б'ються між собою. Найнижчий пояс складається й напівфігур між великих амфор.

Друга з відомих сітул зберігається в Одеському археологічному музеї АНУ (рис. 1, 2). Вона фрагментована, але дає уявлення про вигляд цієї посудини: має конусоподібну форму (висота — 21,5, діаметр вінець — 24 см). Край горизонтально відігнутий назовні та має дві ручки-виступи. Лак дуже тьмяний, сірого кольору. Під вінцями нижче двох врізних ліній — смуга меандру. Нижче — ще дві зони з рельєфним зображенням: у верхній збереглися кораблі (пентаконтери) з тараном у носовій частині, високим ахтерштернем та загнутим всередину акропостелем, зображення дельфінів. Над кораблем розташовано фігурку людини у короткому хітоні та гостроверхій шапочці, озброєної списом та щитом. Між кораблями частково збереглися групи, на яких зображено коня та людину під його ногами. Друга зона — це рослинний орнамент з листям пальми, бутонів на високих стеблинах та округлого листя. До цього ж виду посудин належить фрагмент вінець (рис. 1, 5), діаметром до 20 см. Він має верхній пояс з ов та підвісок, нижче якого розташовано лускатий орнамент з дрібних листочків. Сітулам належать і фрагменти, на одному з яких зберігся пояс ов та чотиригранні виступи, що імітують шишки пінії, а другий складається з трьох зон: на верхній — сцена погоні пса за твариною (рис. 1, 4). Нижче — лінія з рельєфних крапок, під якою — зображення масок (обличчя Медузи-Горгони) та горизонтальні подвійні пальмети. Під цією смугою — листя аканфу.

До даної групи слід віднести фрагмент дворучного кубку з вертикальними стінками (діаметр вінець 10 см) (рис. 1, 3). Ручки мають знизу шипоподібні виступи. Верхня частина оздоблена недбало зробленим наліпом у вигляді кратера. Під вінцями — дві врізні лінії, нижче яких пояс з дрібного плетива та рельєфних крапок. Зображені також загострені пелюстки з нечітким малюнком, оточені стилізованими рослинами.

Маленький глечик з однією ручкою належить до тієї ж групи (рис. 2, 3). Лак темно-сірий, зверху має лощіння. Нижня частина тулуба оздоблена пояском з дрібних ов, поділених вертикальними підвісками. Нижче розташовано лускатий орнамент з трьох рядів трикутних листків.

У 1993 р. у шарах II ст. до н. е. були знайдені уламки кратероподібної посудини, зробленої з глини, аналогічної вищеописаним (рис. 2, 2), вона має дещо незвичайну форму. Шийка розлога, воронкоподібної форми, вінця різко відігнуті назовні, тулуб округлий, дно не збереглося. Діаметр вінець до 30 см. Глина сіра, компактна, лак чорний, тьмяний. З обох боків розташовані декоративні ручки, притиснуті посередині до стінок. Тулуб декорований рельєфним орнаментом та складається з трьох зон. Верхня смуга вміщує невисокі багатопелюсткові розетки, замкнуті між двома лініями рельєфних крапок. Нижче розташовані фігурки еротів, які танцюють та грають на музичних інструментах. Третій пояс являє собою стилізований рослинний орнамент з

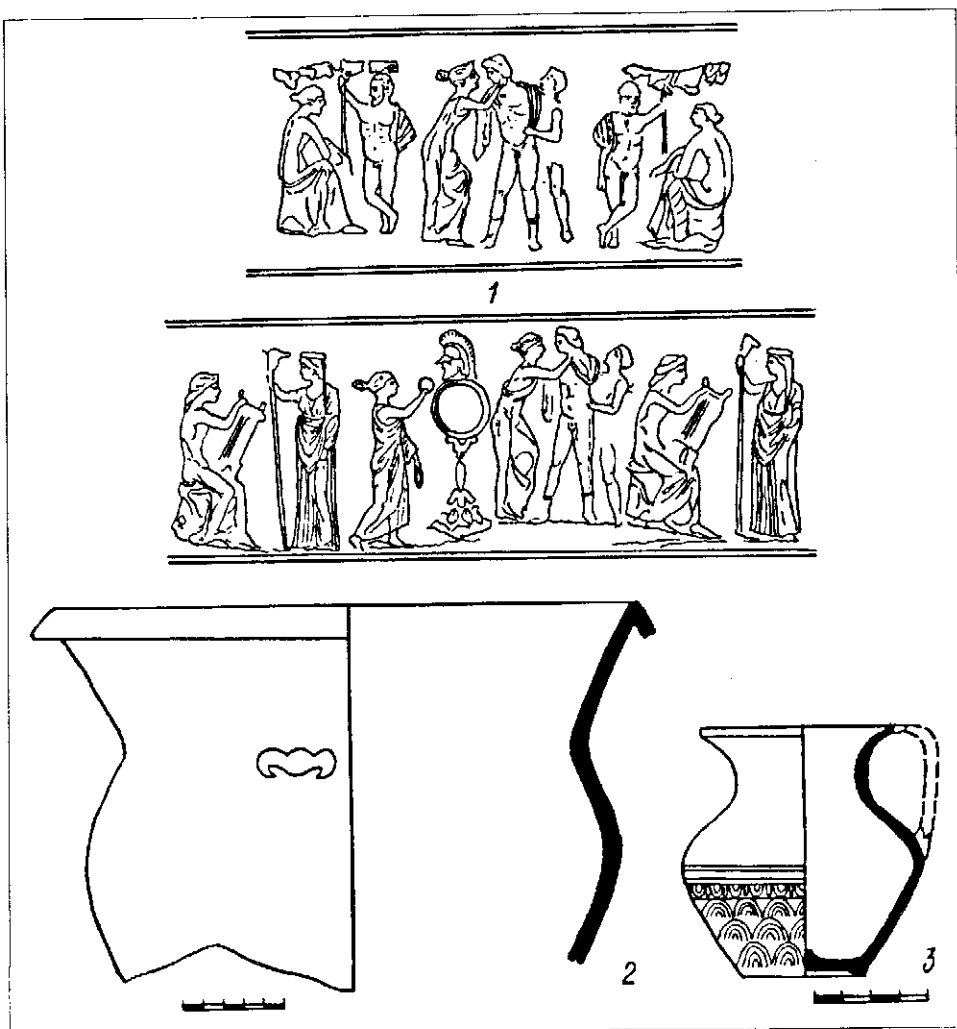

Рис. 2. Сіроглиняні посудини. 1 — зображення людей на сітулі з Ермітажу; 2 — фрагмент кратероподібної посудини; 3 — глечик.

листям аканфу та лотосу. Цей кратер схожий на аналогічну посудину з Тіри³. Та ж форма, глина, лак, але тірський кратер дещо менший та має інший декор. Наш погляд, є всі підстави вважати цю посудину продукцією одного центру.

Таким чином, ця група, загалом не дуже численна, містить достатньо різноманітні форми посуду, об'єднані однаковою глиною, лаком та особливостями орнаментативної.

Досить складне питання про місце виробництва цього посуду, який походить з одного центру. Е. Р. Штерн вважав сітулу, яку він опублікував, привезеною з Пергаму. Своє твердження він аргументував тим, що сцени на посудині мають аналогії у монументальному мистецтві Пергаму⁴. Н. М. Лосєва підкреслювала повну ідентичність сітул з Пантикапею з ольвійською, але вона не навела своїх міркувань з приводу місця виробництва⁵, хоча і не відкидає можливості їх пергамського походження. В. С. Забеліна намагалася обґрунтувати пергамське походження частини сіроглиняних чаш⁶. Свої думки вона базує на досить побіжних згадках дослідника пергамської кераміки Й. Шефера про сіроглиняний посуд⁷. В той же час ряд сіроглиняних чаш з такою ж глиною та лаком, що переходять з майстерні Менемаха, визначаються як вироби інших центрів⁸. Ми не в змозі поки що чітко вказати місце виготовлення цих посудин, але вважаємо що вони походять з одного центру,

Рис. 3. 1, 2 — малоазійські амфори-пеліки.

цілком ймовірно малоазійського. Пергам як центр виробництва цієї кераміки є найменш вірогідний. При достатній вивченості керамічної продукції Пергаму ніщо не вказує на виготовлення саме тут подібного посуду. Датується група сіроглиняних посудин досить вузько — кінцем III—II ст. до н. е. На це вказує ряд обставин. Частину фрагментів було знайдено у шарах та комплексах, що чітко датуються кінцем III—II ст. до н. е. в Ольвії. У Пантікапеї уламки сітул були вилучені із сміттового завалу на горі Мітрідат, що датується II ст. до н. е.⁹ Цим же часом визначаються умови знахідки сіроглиняного кратеру з Тіри¹⁰. Сітула, опублікована Е. Р. Штерном, містилася в одному похованні з амфорою із зображенням еротів¹¹. Вона теж датується кінцем III—II ст. до н. е.¹²

Інша група складається з двох цілих, та кількох фрагментів амфор-пелік. Посудини цієї групи відрізняє червона глина з включенням в деяких випадках дрібних білих часток та слюди. Лак чорний або бурий. Ці посудини мабуть, походять з центрів, розташованих поблизу один від другого. Одна з цілих амфор має висоту до 18 см, відігнуті назовні двома уступами вінця та складнопрофільований піддон, плоскі ручки з двома круглими наліпами з обох боків у місці їх прикріплення до тулуба (рис. 3, 1). Лак бурий. Верхню

частину округлого тулуба покрито трьома рядами врізних ліній. Тільки на нижній частині розташовано рельєфний орнамент, не поділений на зони. Композиція вільна — рослинні мотиви (розетки, гірлянди, листя) поєднуються з фігурками еротів, букраніями та птахами. На зовнішній частині дна — круглий медальйон з двома смолоскипами, заключеними у вінок з листя. Лак, глина, орнаментация дозволяють зробити висновок про пергамське походження даної посудини¹³.

Друга амфора виготовлена з червоно-коричневої глини з включенням дрібних білих часток (рис. 3, 2). Вона має не такий округлий тулуб, верхня частина якого більш пласка. Тут розташований ряд врізних ліній, нижче розміщено орнамент. Лак чорний, висота — 19 см. Вінця відігнуті назовні, піддон простий. Орнамент у вигляді чотирьох зон, поділених горизонтальними лініями, що характерно для «мегарських» чаш так званої делоської групи та декількох малоазійських центрів, виключаючи Пергам.

Таким чином, наприкінці III—II ст. до н. е. серед елліністичної кераміки Середземномор'я з'являються досить рідкісні види кераміки. Незважаючи на наявність численних зразків самоських, аттичних, делоських, родоських «мегарських» чаш, інші рельєфні посудини, походження яких можна було б пов'язати з цими центрами, в Ольвії не виявлені. Це дозволяє зробити висновок, що до Ольвії поступали вищевказані види кераміки тільки з двох або трьох центрів Малої Азії.

Примітки

¹ Забелина В. С. Импортные «мегарские» чаши из Пантикапея // СГМИИ. — М., 1984. — Вып. 7. — Рис. 8; Самойлова Т. Л. Рельефная керамика эллинистического времени из Тира // Северное Причерноморье. — К., 1984. — С. 126.

² Штерн Э. Р. Ваза с рельефными украшениями из Ольвии // ИАК. — СПб., 1902. — Вып. 3. — С. 93—113.

³ Самойлова Т. Л. Указ. соч. — С. 12, 127.

⁴ Штерн Э. Р. Указ. соч. — С. 93 и сл.

⁵ Лосева Н. М. Импорт и местное производство «мегарских» чаш на Боспоре // МИА. — 1962. — № 103. — С. 168.

⁶ Забелина В. С. Указ. соч. — С. 168.

⁷ Schäfer Y. Hellenistische Keramik aus Pergamon. — Berlin, 1968. — S. 6 ff.

⁸ Забелина В. С. Указ. соч. — С. 159, 160.

⁹ Лосева Н. М. Указ. соч. — С. 201.

¹⁰ Самойлова Т. Л. Указ. соч. — С. 127.

¹¹ Штерн Э. Р. Указ. соч. — С. 93.

¹² Пор.: Античные государства Северного Причерноморья. — М., 1984. — С. 336.

¹³ Лосева Н. М. Указ. соч. — С. 201.

Т. Л. Самойлова

НЕКОТОРЫЕ ФОРМЫ ЭЛЛИНИСТИЧЕСКОЙ РЕЛЬЕФНОЙ КЕРАМИКИ ИЗ ОЛЬВИИ

Кроме «мегарских» чаш в Ольвии как и в других городах Северного Причерноморья достаточно редко встречаются сосуды с рельефным декором иных форм (кратеры, амфоры-пелики, кувшинчики, ситулы). Они производились в тех же мастерских, что и «мегарские» чаши, но не во всех центрах. Так, достаточно разнообразная группа сероглиняных сосудов происходит из какого-то малоазийского центра или нескольких близко расположенных. Вторая группа, изготовленная из глины красного цвета, возможно, пергамского происхождения. Датируются все эти сосуды концом III—II вв. до н. э.

SOME FORMS OF THE HELLENISTIC RELIEF POTTERY FROM OLBIA

In Olbia, as well as in other towns of the Northern Black Sea coast, vessels with a relief decor of other shapes than «mechurian» bowls (craters, amphoras-pelics, jugs, situlas) are met rather seldom. They were produced at the same shops as «mechurian» bowls, but not at all the sites. So, a rather diverse group of grey earthenware vessels is originated from a certain Minor Asia site or from several neighboring sites. The second group made of red clay is, probably, of the Perhamian origin. All these vessels are dated from the late 3d and 2nd cent. B.C.

ДО ПИТАННЯ ПРО МОРСЬКУ СПРАВУ ОЛЬВІОПОЛІТІВ

В. В. Назаров

У статті на підставі аналізу різноманітних джерел розглядається питання про існування в Ольвії власного полісного і, зокрема, військового флоту. Публікуються деякі нові матеріали щодо морської справи ольвіополітів.

Різні питання морської справи античних держав Північного Причорномор'я цікавили багатьох дослідників. Найповніше вони розглянуті в монографії Б. Г. Петерса «Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья» та у відповідному розділі античного тому «Археологии СССР»¹. Розробки автора базуються на аналізі практично всіх категорій існуючих джерел; ним складено каталог зображень суден, що походять з території Північного Причорномор'я. Нещодавно з цієї ж проблематики В. Н. Таскаєвим написана дисертація².

Проте в усіх цих працях найменше уваги приділялось матеріалам з морської справи, що походять з Ольвійського регіону. Крім того, є деякі джерела, що до цього часу залишаються не опублікованими або ж недостатньо дослідженими саме в аспекті вивчення цього питання. Як наприклад можна навести зображення кораблів архаїчного часу з Бейкушського поселення та Ольвії³.

У даній статті ми не ставимо за мету дати вичерпну характеристику флоту та морської справи в Ольвійському полісі. Розглянемо лише питання про полісний флот у руслі деяких нових історичних реконструкцій та з урахуванням ряду знахідок, які до цього часу дуже мало вивчені.

Загалом джерельна база нашого дослідження складається з епіграфічних та археологічних даних.

У першу чергу слід згадати так званий лист жерця з Гілеї, який датується серединою VI ст. до н. е.⁴ Крім різноманітної інформації, поданої в ньому, для нас особливий інтерес становлять уривки «...відплив звідти в Гілею...» та «...після корабельної аварії (ναυαγίων) раби втекли...»⁵. Це найраніше епіграфічне свідчення про наявність кораблів у Ольвії. Окрім того, якщо згадувані в листі «погані сосни і двісті дерев...» були завезені до Ольвії з Гілеї, то для цього потрібні були великі судна. У цей час провадилось інтенсивне налагодження життя на новому місці, для чого було потрібно чимало деревини, а для її перевезення Ольвія повинна була мати свій, хай і невеликий, флот. Він щоразу поповнювався за рахунок морських суден, на яких у Нижнє Побужжя прибували нові партії переселенців. При цьому варто підкреслити, що

метрополія Ольвії — Мілет у цей час був наймогутнішим морським полісом, який володів найбільшою кількістю кораблів у Егеїді.

На території Нижнього Побужжя знайдено також зображення торговельних⁶ та бойових кораблів. Так, з Бейкушського поселення походить графіто морського судна, накресленого на уламку чорнолакового кіліка третьої чверті VI ст. до н. е. С. Б. Буйських резонно називає його військовим кораблем з одним рядом весел — монсрою⁷.

Ще один малюнок військового корабля знайдено при розкопках Ольвії* на уламку чорнолакової посудини (рис. 1, 3). Тут також показано монеру, або, як її ще називають — унірему. Судно, як здається, йде вправо на веслах та з піднятим вітрилом. Про останнє свідчить (верхня частина графіто від-

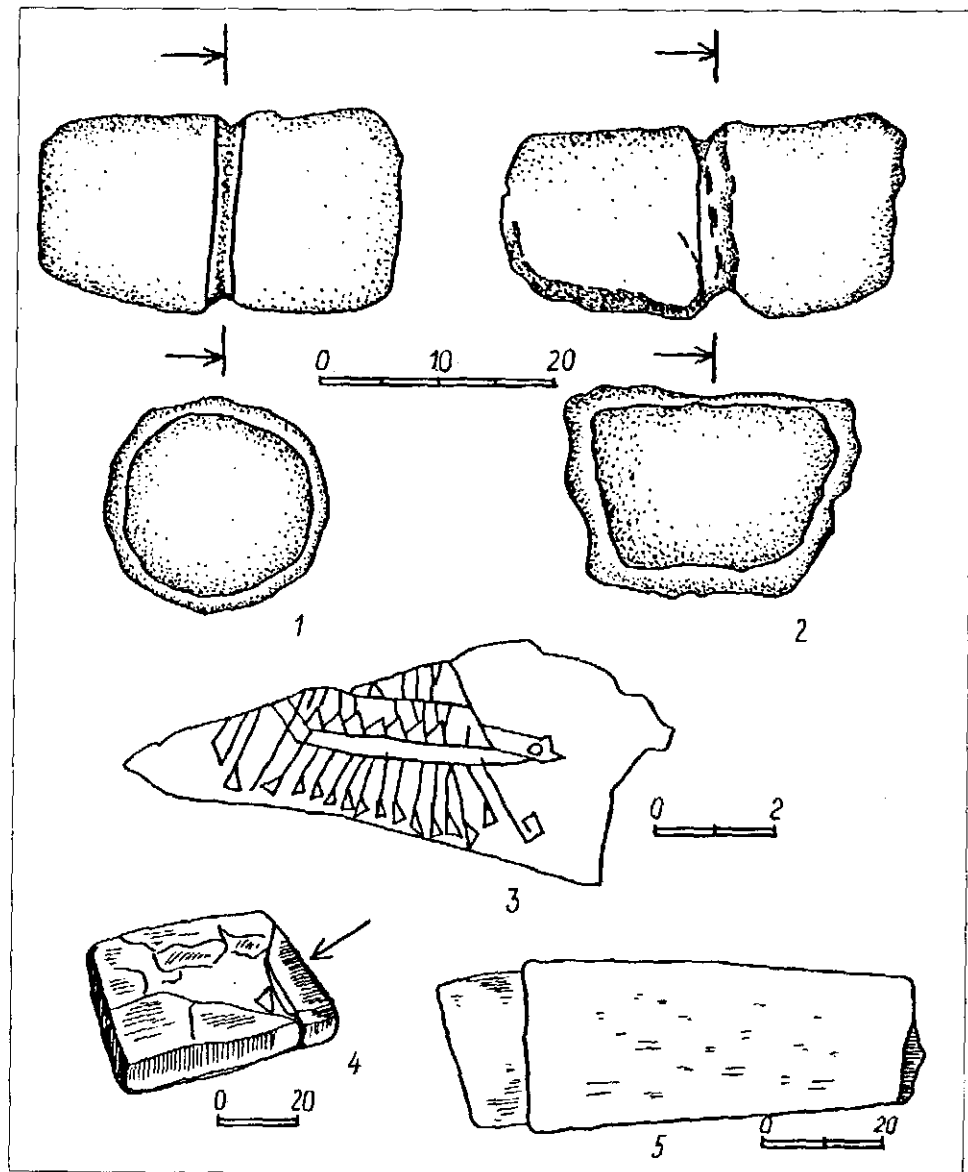

Рис. 1. 1, 2 — кам'яні кітви; 3 — графіто з зображенням військового корабля; 4 — фрагмент кам'яного якрного штоку з кладки березанського вітаря; 5 — фрагмент мармурового якрного штоку з Березані.

* Зберігається в експозиції Археологічного музею ІА НАН України в Києві. Інв. № 0—64/1610.

бита) прокреслені риски, що нагадують гітови. Носова частина судна, яка завершується тараном, прикрашена зображенням ока (апютропею). Цей мотив був дуже поширений у вазопісі⁸ і характерний для античних військових суден. Через фрагментарність графіто судити про кормову частину судна можна досить умовно, проте видно, що воно мало високий ахтерштевень і два рульових весла. Уздовж борту корабля зображено 14 весел, вище — ряд трикутників, що, ймовірно, означають весельні порти. Лінія, прокреслена між гребними та рульовими веслами, ймовірно, означає снасть нерухомого такелажу — вантів. Про те що судно йде не лише на веслах, а й під вітрилом, свідчить, що автор графіто прагнув показати його не в процесі битви, коли вітрила ховали і щогла вкладалась понад бортом, а у похідному порядку. Сто-совно композиції взагалі, то найбільш вірогідні два варіанти. Тут могло бути зображення як одного, так і двох кораблів. У останньому випадку вони мали б бути показані у кільватерній колонії. Такий сюжет, зокрема, був досить поширений в аттичному вазопісі. Якщо припустити, що це — ольвійське судно, то воно спускається вниз по лиману. Лише в цьому випадку його могли спостерігати в Ольвії з боку правого борту.

Звісно, все це є не більш, як припущення. Проте слід зауважити, що графіті в основному належать до джерел місцевого походження. Автори малюнків робили їх якщо і не з натури, то під безпосереднім враженням від суден, які спостерігали. Можна впевнено стверджувати, що автор відобразив їх хоч і схематично, але детально.

Важливе свідчення про ольвійські державні судна елліністичного часу містить декрет на честь Антестерія третьої чверті III ст. до н. е. У тексті декрету згадуються кораблі, що «з давньої пори» прийшли у жалюгідний стан і не були на плаву. Антестерій полагодив їх, розподіливши снасті. Згадується у декреті і військовий корабель (*πλοιον μακρον*), збудований на його кошти⁹.

Деяку інформацію про ольвійський полісний флот можна отримати також з декрету на честь Протогена (IOSPE, I², № 32). У ньому згадуються казенні судна (*τα πλοια δημοσια*), що були пошкоджені і не мали нічого з оснащення, і які полагодив Протоген. Таким чином, поліс був позбавлений необхідності наймати кораблі приватних власників для персезення каміння, потрібного для ремонту оборонних споруд. Військові судна не були придатні для цього. Безумовно, у розпорядженні полісу були кораблі, що призначались виключно для транспортних потреб. В. В. Латишев називав їх «вантажними»¹⁰.

Що ж до обладнання кораблів, то одна категорія археологічних знахідок має до нього безпосереднє відношення. Це якори та їх деталі. Вони походять з кількох пунктів Нижньобузького регіону, що входили до складу Ольвійського полісу: Ольвія, Березань, Бейкушське поселення. Чимало якорів знайдено також на дні моря поблизу острова Зміїний (Левка), який тривалий час перебував під протекторатом Ольвії.

Звичайно, ми не можемо провести чіткої грані між якорями, що застосовувались на полісних або приватних судах, які належали ольвійським чи іноземним власникам. Ці обставини дещо зменшують їх інформативну цінність. Проте вони є показником рівня розвитку судноплавства в регіоні в античну добу I, принаймні, можуть розглядатись як аналогії.

Якори та їх деталі із вказаних пунктів можна розподілити на: прямокутні з перетягом посередині для закріплення канату, кам'яні й свинцеві штоки та свинцеві скрепи, що з'єднували дерев'яні деталі якорів. Перші являють собою найпримітивніший тип якорів. Вони, ймовірно, використовувались на невеликих промислових судах чи човнах. Дві такі виготовлені з вапнякових блоків ківти були знайдені під час розкопок Бейкушського поселення у шарі, що датується третьою чвертю VI — першою чвертю V ст. до н. е.¹¹ Подібні ківти походять також з Ольвії. Одну з них було виявлено під час розкопок елліністичного кварталу на ділянці НГСС (розкопки Н. О. Лейпунської), місце знахідки та датування другої нам не відомі (рис. 1, 2). Нині вони зберігаються у лапідарії заповідника «Ольвія».

Якори з кам'яними (пізніше — свинцевими) штоками належали морським кораблям, що відповідали усім тогочасним стандартам. Більш ніж сумнівно, щоб складні якори використовувались на примітивних човнах рибалок.

Тут ми маємо свідчення про те, що ольвіополіти, принаймні, були добре знайомі з тогочасними досягненнями в галузі суднобудівництва.

Найчастіше кам'яні та іноді свинцеві штоки знайдені під час підводних досліджень поблизу о-ва Левка¹². Декілька фрагментів кам'яних якорних штоків походять також з Березані. Один з них був у кладці вівтаря, що стояв у центрі одного з приміщень житлового будинку IV ст. до н. е.¹³ (рис. 1, 4). Певно, при спорудженні вівтаря господарем будинку навмисно було використано предмет, пов'язаний з його професійною діяльністю. Відомо, що якорні штоки досить часто приносились як дари до святилищ¹⁴. Не виключено, що таким даром у свій час прислужився фрагмент мармурового штока, знайденого під час розкопок у північній частині острова (рис. 1, 5). В будь-якому разі ми не бачимо інших пояснень, як цей шток опинився на території поселення.

Два кам'яних штоки знайдені в Ольвії на території теменосу Аполлона Лікаря. За розмірами вони значно більші, ніж березанські, датуються V—IV ст. до н. е.— часом існування вівтаря, біля якого їх було покладено. На думку А. С. Русяєвої, ці штоки за прямим призначенням не використовувались, бо з самого початку призначались на роль вотивів¹⁵.

Таким чином, знахідки якорів у Побужжі топографічно пов'язані з святилищами* або з пунктами, де кораблі з тих чи інших причин робили зупинки. Останнє передбачає наявність гаваней, які мали Ольвія та, ймовірно, Борисфен. Так, ольвійська гавань вперше згадується наприкінці V ст. до н. е. Мова йде про стандартну формулу декретів про надання проксенії (IOSPE, I², № 20, 27). Остання передбачала «право входу і виходу з гавані у мирний та воєнний час без пограбування» (отже, була і така практика!). Згадка ж конкретно «торгової гавані» в декреті Візантія на честь Оронта, сина Абаба (IOSPE, I², № 79) надало можливість С. Д. Крижицькому припустити існування в Ольвії також і військової гавані¹⁶. Якщо така дійсно існувала, то цілком можливо, що створено її було значно раніше — тобто до часу видання декрету. Вірогідно, це сталося у V—IV ст. до н. е., коли поліс досяг найвищого розвитку.

Матеріальними рештками обладнання ольвійської гавані є три кам'яні кнехти. Один з них знайдений під час підводних досліджень затопленої частини Ольвії¹⁷, другий — у завалі каміння II—III ст. на ділянці Р—25 (розкопки В. В. Крапівіної та В. В. Назарова), де він опинився, напевно, у результаті повторного використання. Третій кнехт зберігається в лапідарії ольвійського заповідника. Перші два типологічно схожі і в плані становлять прямокутник із заокругленими кутами; третій — виконано у вигляді круглої в перетині стели.

Вище вже вказувалось на можливість наявності гавані в Борисфені. На доказ цього поки що відсутні прямі свідчення, проте є ряд несприхлих даних (крім згаданих знахідок якорів), аналіз яких дозволяє висувати таку гіпотезу. На думку К. К. Шиліка**, гавань могла розміщуватися на північний захід від сучасного острова. На батиметричних мапах тут відзначено вигин ізобат, що, як вважає К. К. Шилік, свідчить про існування тут у давнину, коли рівень моря був значно нижчий, бухти. Згідно з варіантом реконструкції, запропонованої К. К. Шиліком, Березань у античні часи була останцем корінного берега серед широкої піщаної рівнини акумулятивного походження¹⁸. Тільки деталями відрізняється палеогеографічна реконструкція району о. Березань В. П. Зенковича¹⁹. Обидва варіанти реконструкції передбачають існування бухти між Березанню та мисом Аджияск. Власне, це навіть і не бухта, а затока, де могли розміститись десятки суден.

Нічого конкретнішого про гавань Борисфена сказати не можливо.

* Привертає увагу, що серед вотивних дарів з о-ва Левка та Ахіллового Дрому якорів немає, проте вони присутні в Ольвії, та, ймовірно, на Березані. У зв'язку з цим можна припустити, що звичай принесень богам якорів міг бути пов'язаний з кінцевими пунктами подорожі, а у транзитних пунктах для цього використовувались інші предмети.

** Автор висловлює подяку К. К. Шиліку за консультацію з приводу питання про гавань Березанського поселення.

Підводними археологічними дослідженнями, які протягом двох років здійснювались нами поблизу Березані, її слідів поки що не виявлено. Але обстежена лише відносно невелика площа акваторії в районі, де вірогідна наявність гавані. Під час огляду поверхні дна тут були знайдені уламки античної кераміки²⁰. Залишається сподіватись на те, що у майбутньому ця проблема буде успішно вирішена.

Роль порту не була остаточно втрачена Борисфеном і після заснування Ольвії, про що свідчать знахідки фрагментів якорів. Борисфен міг бути зовнішнім портом полісу, своєрідним «нижньобузьким Піреем», куди заходили судна, що йшли каботажним маршрутом вздовж узбережжя. Заходження до Ольвії потребувало додаткових витрат часу *, Борисфен же був зручним перевалочним пунктом, звідки пролягав практично прямий шлях на Херсонес. У цьому зв'язку має сенс навести гіпотези Ю. Г. Виноградова про перетворення Березанського поселення на зовнішній емпорій полісу після заснування Ольвії²¹ та М. Ф. Болтенка про існування на Березані контрольного пункту, щоб стежити за рухом суден до лиману²². У принципі, за умови наявності тут флоту і укріплення, Борисфен міг відігравати роль форпосту Ольвійського полісу та контролювати вхід до його внутрішніх вод, що становили Дніпровський, Березанський та Бузький лимани.

Заснування колоній у Північному Причорномор'ї, у тому числі Нижньому Побужжі, стало результатом успішних морських експедицій **. Вже в архаїчну епоху морські комунікації в чорноморському регіоні були досить поживавленими. Велика кількість імпоротної кераміки в ранніх шарах Березані та невеликих поселень регіону красномовно свідчить про інтенсивну морську торгівлю. Відомо, що мореплавство було пов'язане з небезпекою стати здобиччю піратів, тому купецькі судна (вірніше, їх команди) так чи інакше були озброєні.

Безумовно, що об'єктивна необхідність у військовому флоті виникла разом з остаточно оформленням Ольвійського полісу, що мав досить значні морські кордони. Оскільки основна загроза з боку варварів йшла з степів, то Гіпаніс для ольвіополітів становив надзвичайно важливу оборонну комунікацію при наявності в Ольвії великої кількості суден.

Щодо транспортних кораблів ми не маємо будь-яких прямих свідчень, раніших за декрет на честь Протогена. Тому можна висловити досить обережне припущення про те, що поява їх в Ольвії безпосередньо пов'язана з вивезенням лісу з Гілеї та спорудженням кам'яних оборонних стін міста. Ці роботи потребували великої кількості каміння, яке зручно було доставляти по воді. Потрєба в цих суднах виникала періодично під час чергових перебувань та ремонтів.

Деякий натяк на здійснення морських перевезень відносно великої кількості людей під час військової небезпеки міститься в декреті на честь Нікерата, сина Папія (IOSPE, I², № 34). Нікерат забезпечував охорону громадян, що прибули до Гілеї для участі у змаганнях. Під час нападу ворогів він переправив їх до міста, а сам залишився, щоб відбити напад. Відіслати людей до Ольвії з Гілеї можна тільки на кораблях чи човнах через лиман, що і було, ймовірно, зроблено.

У конструктивному відношенні це, можливо, були вітрильники. Їх обладнання включало канати та парусину, які через властиву їм нестійкість вимагали періодичного поновлення.

Згадка про одну успішну морську експедицію ольвіополітів є у написі останньої третини IV ст. до н. е. (IOSPE, I², № 325), накресленого на базі, ймовірно, кінної статуї, знайденої 1841 р. Н. І. Мурзакевичем на о. Зміїний. Нині вона зберігається у Національному музеї м. Бухарест²³. Тут йдеться про ольвіополіта, який звільнив священний о. Левку від піратів, які захопили його «для пограбування еллінів», та, як вважає Ю. Г. Виноградов, з метою перетворення його на опорну базу для піратських нападів. Громадянин, на

* Сучасний шестивесельний ял проходить цю відстань під парусом за 5—6 годин. Спостереження автора.

** Власне, ці експедиції були ще не «ольвійські», а «мілетські».

честь якого встановлено статую, вибив піратів з острова, частково знищив їх, а тих, «що були з ними», вигнав. Ми приєднуємося до думки Ю. Г. Виноградова про те, що напередодні цих подій, під час війни з Зопіріоном, ольвійський флот був змушений постійно пересувати в Ольвії, щоб відбити можливу атаку з боку Гіпаніса. Тому піратам вдалося захопити острів. Тільки після відступу македонської армії ольвіополіти змогли звільнити його²⁴.

Це не єдине свідчення про боротьбу ольвійського полісу проти піратів. Немає сумніву, що ця акція була не одиничною, бо піратство в античному суспільстві набуло значного поширення. Майже аналогічну подію фіксує знайдений в Неаполі Скіфському напис, що є присвятою Посідея, сина Посідея, Ахіллу, володарю острова Левка з приводу його перемоги над «піратствующими сатархеями» (IOSPE, I², № 672). На думку І. І. Толстого, у цьому документі йдеться саме про захист від піратів священного острова, що не раз наражався на небезпеку нападу з боку варварів²⁵. Напис зберігся частково, тому неможливо запропонувати єдиний варіант перекладу. Зміст його змінюється залежно від того, якими словами заповнюються в тексті лакуни. Так, якщо І. І. Толстой пропонує після *πειρατευσανταξ* ставити слово *την ιησον*, то у перекладі, наведеному в корпусі В. В. Латишева, у цьому місці стоїть слово *ἀνεψην*. У свою чергу Е. І. Соломоник пропонує доповнення *την ἄκην*²⁶. Незалежно від того, якому варіанту реконструкції надати перевагу, цей епіграфічний документ можна трактувати як свідчення про перемогу ольвіополіти над піратами. На відміну від О. М. Щеглова, який припускає, що у написі йдеться про сухопутну операцію²⁷, ми слідом за Ю. Г. Виноградовим вважаємо, що Посідей розбив сатархів, якщо і не у морській баталії, то принаймні за допомогою флоту (то міг бути десант, засідка тощо). У цьому переконує вживання у написі епітету «які піратствующь» щодо сатархів, а також те, що дістатися Північно-Західного Криму, де вони мешкали²⁸, чи о-ва Левка з Ольвії зручніше морським шляхом.

Напис Посідея було знайдено в Неаполі. Це спрямувало дослідників на розгляд відображеної в ньому події в контексті скіфської історії. Так виникла гіпотеза про скіфський флот на чолі з Посідеєм²⁹. Ю. Г. Виноградов, не виключаючи можливості побудови скіфами власного флоту, схилився до думки про використання ними ольвійських чи боспорських (!?) кораблів у боротьбі за вихід до моря³⁰.

Водночас Посідей міг керуватися не лише волею Скілура, але й ольвіополітів, і навіть власним бажанням. Нові дані, здобуті при розкопках Неаполя, свідчать про наявність у ньому постійно існуючої в цей період грецької факторії, населення якої займалося транзитною торгівлею та, ймовірно, очолювалося Посідеєм, сином Посідея³¹.

Лаконізм напису та його фрагментарність наводять на різні варіанти трактування події, але незалежно від того виступав Посідей від імені полісу чи як навклер Скілура, захищав священний острів чи своє майно, об'єктивно він діяв на користь ольвіополітів. Його успішну акцію проти морських розбійників можна «занести до активу» боротьби Ольвії за морські шляхи.

Коротко торкнемось також питання про можливість застосування ольвіополітами практики каперства. На це наштовхує вже згадувана клаузула проксенічних декретів, що гарантує проксену право входу та виходу з гавані без пограбування. Звісно, ніяка держава не може дати гарантії від злочинців, отже тут маються на увазі грабіжники, що діють у межах закону, тобто капери. Додамо також, що термін *ασιλε*, що вживається в проксенічних декретах (див. напр.: IOSPE, I², № 20) створено від дієслова *ασιλω* (грабувати). Звідси ж походить вживане Демосфеном та Лісієм слово *ασιλαι*, що одночасно означає такі поняття, як право захоплення майна та арешт судна купця-чужинця, ворожих кораблів на період війни, тобто каперство, та звичайне пограбування³². Останнє значення суперечить змісту декрету, натомість, два перші є цілком вірогідними. Можливо навіть, що, враховуючи лаконізм формули декрету, тут недоречно було вжито термін, що має подвійне значення. Останнє залежало від того, в який час судно опинилося поблизу Ольвії — у воєнний (*εν πολεμοι*) чи мирний (*εν ειρηνη*).

Можна припустити, що спроба заснування в IV ст. до н. е. колонії на уз-

бережжі Північно-Західного Криму, що знайшло відображення в заснуванні укріпленого поселення Панське-І³³, теж не могла обійтись без участі флоту. До речі, поселення розташоване на березі зручної бухти. На нашу думку, ця акція була спрямована на те, щоб встановити контроль над морськими шляхами у Північно-Західному Причорномор'ї³⁴.

Таким чином, об'єктивні труднощі, що заважають повному розкриттю питання про полісний флот Ольвії, полягають в обмеженій кількості джерел — як писемних, так і археологічних. Але наведені нами матеріали свідчать про те, що ольвійський флот складався з транспортних та бойових кораблів та зацікавленість у розвитку морської справи з боку полісної адміністрації. Факт розташування поселень по берегах лиманів, а також сильна залежність їх від метрополії вказують на важливу роль водних комунікацій у той період. Це передбачає досить високий рівень розвитку морської справи.

Примітки

¹ Петерс Б. Г. Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1982. — С. 208; Петерс Б. Г. Военное дело // Античные государства Северного Причерноморья. — Археология СССР. — М., 1984. — С. 193—197, 274, 275.

² Таскаев В. Н. Торговый и военный флот античных государств Северного Причерноморья. — Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1993. — 17 с.

³ Русяева А. С. Культурні предмети з поселення Бейкуш поблизу острова Березань // Археологія. — № 2. — 1971. — С. 22—29.

⁴ Русяева А. С. Эпиграфические памятники // Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время. — К., 1987. — С. 147; Русяева А. С., Виноградов Ю. Г. Лист жерця з Гілеї // Золото степу. Археологія України. — Шлезвиг. — 1991. — С. 201, 202; Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989. — С. 65, 66.

⁵ Русяева А. С., Виноградов Ю. Г. Вказ. праця. — С. 201.

⁶ Петерс Б. Г. Морское дело... — С. 44—48; Русяева А. С. Земледельческие культы в Ольвии допетровского времени. — К., 1979. — С. 74.

⁷ Буйских С. Б. Исследования Бейкушского поселения // АО 1985. — М., 1986. — С. 313; Буйских С. Б. Новые эпиграфические находки с Бейкушского поселения // Древнее Причерноморье. II чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского. Тез. докл. юбилейной конф. 9—11 марта 1991 г. — Одесса, 1991. — С. 6—12.

⁸ Горбунова К. С. Чернофигурные аттические вазы в Эрмитаже. Каталог. — Л., 1983. — № 60.

⁹ Виноградов Ю. Г. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // ВДИ. — 1984. — № 1. — С. 54, 57; Виноградов Ю. Г. Политическая история... — С. 180, 192, 193.

¹⁰ Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887. — С. 100.

¹¹ Буйских С. Б. Исследования на хоре Ольвии // АО 1986. — М., 1988. — С. 259.

¹² Охотников С. Б. Святилище Ахилла на острове Левке (Змеиный) и античные памятники Нижнего Поднестровья // Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского археологического общества. — Одесса, 1993. — С. 104, 105; Охотников С. Б., Островерхов А. С. Остров Левка (Змеиный). Итоги и задачи исследований // Проблемы истории та археології давнього населення Української РСР. Тези доп. XX республіканської конференції. Одеса, 1989. — К., 1989. — С. 164. З приводу типології та датування античних якорів див. також: Dimitrov B. Underwater research along the South Bulgarian Black Sea coast in 1976 and 1977 // The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration, 1979, vol. 8, № 1, p. 70—79; Орчев А., Орчева И. Реконструкции на камени и оловни котви от Шабленската музейна сбирка // Археологія. — 1988. — № 1. — С. 18—29.

¹³ Мазарати С. Н. Исследования на о. Березань // АО 1984. — М., 1986. — С. 265.

¹⁴ Gianfrotta P. A. First elements for the dating of stone anchor stocks // The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration, 1977, vol. 6, № 4. — P. 285—292.

¹⁵ Русяева А. С. Исследование Западного теменоса в Ольвии // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р. — Препринт. — К., 1991. — С. 11; Русяева А. С., Диатроптов П. Д. Два культових комплекси Западного теменоса в Ольвии // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. — Луцьк, 1993. — С. 106, 107, 168. — Рис. 11.

¹⁶ Крыжицкий С. Д. Основные итоги изучения затопленной части Ольвии // Античная культура Северного Причерноморья. — К., 1984. — С. 61, 62.

¹⁷ Там же. — С. 58, 59. — Рис. 14.

- ¹⁸ Шилик К. К. История с географией Березани // Природа.— 1988.— № 11.— С. 90.
- ¹⁹ Щеглов А. Н. Заметки по древней географии и топографии Сарматии и Тавриды. I. Остров Березань // ВДИ.— № 2.— 1965.— С. 109.
- ²⁰ Назаров В. В. Подводные исследования на о. Березань // IV Респ. наук. конф. з історичного краєзнавства. Тези доп. і повідомлень.— К., 1989.— С. 639, 640.
- ²¹ Виноградов Ю. Г. О политическом единстве Березани и Ольвии // Художественная культура и археология античного края.— М., 1976.— С. 82.
- ²² Болтенко М. Ф. До питання про час виникнення та назву давньої іонійської оселі над Борисленом (з Березансько-Ольвійських студій) // Вісник одеської комісії краєзнавства при Українській Академії наук.— Ч. 4—5. Секція археологічна.— Одеса, 1930.— С. 39.
- ²³ Виноградов Ю. Г. Политическая история...— С. 164—168.
- ²⁴ Там же.— С. 167, 168.
- ²⁵ Толстой И. И. Остров Белый и Таврика на Эвксинском Понте.— Пг., 1918.— С. 41—43.
- ²⁶ Комментарии см.: Виноградов Ю. Г. Политическая история...— С. 246.
- ²⁷ Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху.— Л., 1978.— С. 132.
- ²⁸ Латышев В. В. Указ. соч.— С. 132.
- ²⁹ Граков Б. Н. Термин ΣΚΥΘΑΙ и его производные в надписях Северного Причерноморья // КСИИМК.— 1947.— Вып. 16.— С. 87.
- ³⁰ Виноградов Ю. Г. Политическая история...— С. 244.
- ³¹ Зайцев Ю. П. До питання про грецьке населення Неаполя Скіфського // Археологія.— № 1.— 1991.— С. 83—94.
- ³² Снисаренко А. Б. Властители античных морей.— М., 1986.— С. 224.
- ³³ Щеглов А. Н. Ольвия и Херсонес: новые материалы и аспекты проблемы // Проблемы исследования Ольвии. Тез. докл. и сообщ. семинара.— Парутино, 1985.— С. 84—86.
- ³⁴ Назаров В. В. К вопросу об ольвийско-херсонесском конфликте в IV в. до н. э. // Україна—Греція: Історія та сучасність. Тези міжнар. наук. конф. (м. Київ, 29—30 вересня).— К., 1993.— С. 95, 96.

В. В. Назаров

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ МОРСКОГО ДЕЛА ОЛЬВИОПОЛИТОВ

Будучи основанной «морским народом» и располагаясь на побережье, Ольвия не могла обойтись без собственного флота. Несмотря на скудость источников, мы все же можем составить о нем определенные представления.

VI в. до н. э. датируются наиболее ранние изображения боевых кораблей, происходящие с территории Нижнего Побужья. Вероятно, к этому времени можно отнести и создание полисного флота, о котором упоминают эпиграфические документы эллинистической эпохи. В состав этого флота входили боевые корабли и транспортные суда. Нужда в последних появилась, вероятно, тогда, когда в Ольвии приступили к широкомасштабному строительству жилищ, каменных оборонительных сооружений и общественных зданий. В декрете в честь Протогена упоминается и о практике найма полисом кораблей частных владельцев.

Основной базой флота была гавань Ольвии, существование которой в эпиграфических документах фиксируется, начиная с конца V в. до н. э. Есть основания предполагать, что гаванью обладало и Березанское поселение (Борисфен).

Анализ некоторых эпиграфических и, отчасти, археологических данных позволяет допустить участие флота Ольвии в ряде военных предприятий: попытке закрепиться на побережье Северо-Западного Крыма, отражении нашествия Зопириона, борьбе с пиратами, перевозке в город из Гилси застигнутых внезапным нападением граждан и др.

SOME PROBLEMS OF SEA BUSINESS IN OLBIAPOLITES

Being founded by the «sea people» and situated on the sea coast, Olbia could not do without its own navy. Despite the scarcity of information, we, nevertheless, may imagine what it was.

The earliest pictures of fighting ships found in the territory of the Lower Bug reaches are dated from the 6th cent. B.C. Most likely, it was that very period when the polis navy mentioned in epigraphic documents of the Hellenistic epoch was formed. That navy embraced both fighting ships and transport vessels. The latter became necessary, apparently, when Olbia initiated wide-scale erection of dwellings, stone defensive constructions and social buildings. Decree in the honor of Protogenus refers to the practice of leasing of ships belonging to private owners by the polis. The harbour of Olbia which existence is confirmed by epigraphic documents beginning with the late 5th cent. B.C. was the main base of the navy. There are grounds to suppose that the Berezanian settlement (Borysphen) had its harbor as well.

An analysis of some epigraphic and, partially, archaeological data, permits assuming participation of the Olbian navy in some military events: an attempt to secure the North-Western coast of the Crimea, a repulse of Sopyrion invasion, struggle against pirates, transport of dwellers taken unawares by sudden invasion from Hilea to the town and so on.

ДО МЕТОДИКИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ПРО МЕТОДИКУ КОНСЕРВАЦІЇ І РЕСТАВРАЦІЇ КАМ'ЯНИХ БУДІВЕЛЬНИХ ЗАЛИШКІВ

О. С. Беляєв, А. І. Кудренко

У статті розглядаються нові методи, технологія консервації і реставрації будівельних залишків Ольвії.

У результаті дослідження великих античних міст, зокрема Ольвії, відкривається значна кількість будівельних залишків — головним чином, кладок мурованих стін, частина яких потребує спеціальних заходів по збереженню і музеєфікації.

Для цього, перш за все, треба визначити, які саме залишки треба експонувати. Звичайно це робить керівник розкопу або тимчасова вчена рада експедиції, виходячи із наукових планів дослідження об'єкту, ступеня збереженості, наукового та культурного значення. Треба відзначити, що з цим справа стоїть задовільно. За час систематичного археологічного дослідження Ольвії ми практично не маємо жодного випадку знесення дослідниками науково і культурно значущих будівельних залишків (виняток становлять лише роботи 1921 р., які провадилися С. А. Семеновим-Зусером).

Наступним заходом є консервація, тобто зміцнення відкритих залишків, їх гідрофобізація, влаштування пристроїв для відводу атмосферних опадів за межі об'єкту або розкопу взагалі. Такі роботи розпочалися в Ольвії після другої світової війни, але у досить незначних обсягах і з незадовільним зовнішнім виглядом споруд. Це звичайно були цементні стяжки фасадів та поверхонь кладок мурованих стін або встановлення кам'яних контрфорсів, покриття цементним розчином з метою запобігання руйнування кладок, що похилилися.

Нарешті третім рівнем є консервація з частковою реставрацією. Цей процес поділяється на три основні стадії: наукове обґрунтування реставрації споруди; розробка методик консервації; безпосереднє виконання цих робіт. Такі роботи були розпочаті у заповіднику в 70-ті роки й тривають донині. Слід відзначити, що поєднання консервації з частковою реставрацією є найнадійнішим засобом зберігання пам'ятки. Основною проблемою при цих роботах є вибір методів консервації і реставрації, які б найбільш відповідали меті збереження і експонування пам'ятки. Це потребує врахування навколишнього середовища, кліматичних умов, характеру будівельного матеріалу, особливостей архітектури, хронологічних аспектів того чи іншого об'єкту. В цілому консерваційні засоби та технології залежать від виду споруди, збереженості та характеру кладки, а також обраного методу експонування¹. У зв'язку з цим наведемо кілька найпоширеніших у археології прийомів збереження пам'яток.

Один з них, і, мабуть, найпростіший, це елементарна консервація з наступним засипанням землею розкопаного об'єкту. Треба відзначити, що на перший погляд земля дійсно є непоганим консервантом. Але тут є суттєвий

© О. С. БЕЛЯЄВ, А. І. КУДРЕНКО, 1994

недолік, який виявляється не відразу. Засипка на всю товщу засмічується насінням, зокрема багаторічних рослин, які корінням густо облупують кладки, навіть проходячи крізь них та руйнуючи каміння. Крім того, коріння виділяють згубну для вапняку соляну кислоту².

Другий прийом — побудова павільйону над спорудою. Цей метод використовується досить широко (Херсонес, Мірмекій, Аквінкум, Горсіум та ін.), але лише для невеликих унікальних об'єктів. Крім того, будівництво такого павільйону на ділянці, насиченій архітектурно-будівельними залишками, естетично спотворює її вигляд.

Третій прийом — макетування у натуральну величину (Ольвія). Його застосування доцільне, коли реставрація зруйнованих вщент будівельних залишків, наприклад, шарових підвалів, є недоцільною. Але макетування об'єкту повинно робитися лише у плані з матеріалів різко відмінних від первинних, бо об'ємний макет не може органічно увійти в оточуюче середовище руїн.

Нарешті четвертий прийом передбачає зберігання відкритих залишків просто неба. З точки зору естетики, зберігання оточуючого археологічного середовища, аутентичності об'єктів — це найбільш прийнятний варіант. Але при цьому виникає проблема збереження відкритих залишків від подальшого руйнування.

Для його запобігання існують три методи — закріплення без порушення зовнішнього вигляду об'єкту; імітування, коли на об'єкті, значною мірою зруйнованому, відновлюються якісь частини або робиться перекладка, та метод «футляру», тобто закарбування швів з потрібним гідрофобним покриттям розчином цементу, вапняку, метеля та морського піску (Херсонес)³. Однак при цьому сама пам'ятка, її кладка приховані, а цементна обмазка через певний час відшаровується.

Звичайно найперспективнішими є методи закріплення без порушення зовнішнього вигляду об'єкту та імітування, тобто консервація з частковою реставрацією. Саме до такого висновку привели нас роботи в Ольвії, де тією або іншою мірою застосовувалися усі перелічені прийоми та методи збереження архітектурно-будівельних залишків.

У 70 — на початку 90-х років роботи по консервації будівельних залишків в Ольвії проводились головним чином у Верхньому місті на таких ділянках: теменосі — храм Аполлона Дельфінія елліністичної доби (макетування у натуральну величину за реконструкцією О. М. Карасьова); житлові будинки елліністичного часу в Центральному кварталі поблизу агори, на ділянці АГД та на околицях міста — на ділянці І (імітування за планувальними реконструкціями С. Д. Крижицького та конкретним обґрунтуванням висотних габаритів А. В. Буракова та О. С. Беляєва); гідросистема IV ст. до н. е. біля дікастерія (імітування за А. І. Кудренком), південна башта західної міської брами (імітування за С. Д. Крижицьким, А. І. Кудренком); вівтар III ст. до н. е. та культова споруда IV ст. до н. е. на другому теменосі, залишки стін житлових будинків кінця III ст. н. е. на терені колишньої цитаделі (закріплення без порушення зовнішнього вигляду за технологією МХТІ). Закріплення без порушення зовнішнього вигляду провадилося також у Нижньому місті на ділянці НГС (житлові будинки IV—II ст. до н. е.) та у терасній частині на ділянці Т-3. Проведено також реставраційні роботи по дромосах Зевсова кургану та склепу Євресівія та Арети — досить потворні арки, зроблені колись з метою зберегти дромоси і захистити їх від опадів, замінено на горизонтальні перскриття на рівні оточуючої поверхні. Тобто рельєфу місцевості поблизу курганів повернуто стародавній вигляд.

Спробуємо коротко охарактеризувати методики, якими ми користувалися при закріпленні без порушення зовнішнього вигляду або при імітуванні мурованих конструкцій. При цьому слід зауважити, що оскільки ольвійські кладки стін звичайно робилися на глиняному або так званому земляному чи грязевому розчині, ідеальним було б і надалі після розкриття будівельних залишків один раз у 2—3 роки закарбовувати шви тим же розчином. Але це потребує величезних трудових витрат і зрештою все ж таки призводить до загибелі конструкцій. Тому перед заповідником постало завдання: знайти

такі розчини, які були б досить довговічними та міцними, але не міцніше за власне каміння стін, і близькими до них за іншими характеристиками.

Під час цих робіт нами перш за все, були випробувані силіконові закріплювачі. З метою докладнішого вивчення їх дії на глиняний розчин, вони були випробувані для захисту шарових підвалин Західної брами міста. Результат був невтішний. При надзвичайних трудових витратах (фахівець обробляв протягом місяця 4—5 м²) і обробці вертикальної поверхні шарової підвалини методом ін'єктування ця конструкція протрималася лише близько п'яти років, після чого відшарувався весь проін'єктований матеріал. У кам'яній кладці це відбулося б ще швидше. Тобто якщо цей засіб себе добре зарекомендував у посушливих кліматичних умовах, то для Ольвії він неприйнятний. Надалі був випробуваний на ділянці І вапняково-цементний розчин, рекомендований Всесоюзними реставраційними майстернями. Проте на археологічних об'єктах Ольвії він виявився не досить ефективним. Через кілька років з'явилася розтріскування стяжок. Крім того, вигляд цього розчину з естетичної точки зору не відповідає вимогам імітації⁴.

Для укріплення зруйнованих кладок ми використовували цементний колоїдний клей, розроблений Миколаївською філією Центрального науково-дослідного інституту технології суднобудівництва. Він був застосований для однієї з стін будинку Е-6 в Центральному кварталі. При цій методиці для заповнення великих порожнин у середині кладки використовувався важкий бетон і спеціальний цементний розчин з гранітним щебнем та піском з подальшим ущільненням бетонної суміші за допомогою вібраторів. Після затвердіння ця маса має високу щільність і низьку паропровідність. Проте наявність тільки окремих подібних вставок може призвести до неоднорідності і паропровідності кам'яної кладки в цілому, оскільки власний матеріал пам'ятки менш щільний, і таким чином мас відносно підвищену вологосмість. Це в свою чергу веде до накопичення вологи у масиві кладки, внаслідок підсмоктування ґрунтових вод та дії атмосферних опадів. Більш того гідрофобізація поверхні каменя кладки може посилити цей процес і привести далі до відшарування обробленого матеріалу під час випаровування вологи. Різниця в коефіцієнтах теплопровідності і температурного розширення бетонних вставок та власного матеріалу кладки буде в умовах перепаду температур приводити до руйнування останнього. Загалом ця методика хоча і вимагає набагато менше трудових витрат, має ті ж самі недоліки, що й описана вище з використанням силіконів. Вона не придатна для закріплення без порушення зовнішнього вигляду об'єкта, але може застосовуватися при частковій реставрації, зокрема, при перебиранні кам'яних стін, де збереження основного матеріалу не має такого важливого значення. Звичайно за цією методикою можна робити підпорні стіни, а також ті конструкції, які містяться у землі і не експонуються.

У зв'язку з цим ми дійшли висновку, що потрібна розробка спеціальної, саме для Ольвії, методики та технології проведення закріплення залишків кам'яних стін з урахуванням особливостей місцевого каменя, характеру конструкцій, кліматичних умов, тощо.

Проведені за нашим замовленням Миколаївською філією Центрального науково-дослідного інституту технології суднобудівництва та Московським хіміко-технологічним інститутом ім. Д. І. Менделєєва дослідження свідчать, що під час будівництва житлових та інших споруд в Ольвії використовувались три типи каменю-вапняку: плитчастий, черепашково-дестритусовий та плитчастий перекристалізований. До їх хімічного складу входять: глинозем — 2,03%, кремнезем — 7,7%, окис заліза — 1,02—1,32%, окис кальцію — 44,98%—46,01%, окис магнію — 2,08—2,91%, сірий ангідрид — 0,2—0,3%⁵. Встановлено, що «старий», з якого були побудовані будинки в Ольвії, і «новий» вапняк місцевого походження, який видобувається сьогодні, належать до однієї локальної групи, а тому при реставрації можна використовувати як перший так і другий.

За петрографічними спостереженнями більша частина кладок стародавніх споруд в Ольвії виконана з вапняку, до складу якого входять залишки фауни розміром до 2 см. Він нещільноспрямований, скріплений агрегатами схвано-

кристалічного кальциту, який має сліди озалізнєння. Цей тип вапняку-черепашнику інтенсивно-жовтого кольору легко руйнується в процесі вивітрювання. У ньому велика кількість каверн (іноді довжиною до 7—8 см і глибиною кілька сантиметрів) оскільки на поверхні ростуть мхи та лишайники. Згодом поверхня каменя цього типу стає ніздрюватою і не відповідає його первинному вигляду, внаслідок чого цілісність сприйняття споруди порушується.

У другому типі черепашнику залишки фауни спресовані щільніше. Він має біло-кремовий колір і схильний до повного заростання лишайниками чорного кольору — відмерлі, жовто-сірого — новоутворені⁶. Наявність у стародавніх кладках різних видів вапняку-черепашнику призвела до неоднорідності вивітрювання і заростання рослинністю поверхні каміння. На основі цих аналізів у МХТІ були розроблені спеціальна методика та консерванти для закріплення і реставрації будівельних залишків Ольвії, каміння та розчину.

Для запобігання руйнування каміння внаслідок вивітрювання необхідне загальне ущільнення і вирівнювання поверхні шляхом забивання тріщин, вибоїн, каверн. Для захисту від біопшкоджень потрібна біоцидна обробка його поверхні з наступною консервацією, яка дозволяє зберегти біостійкість і зменшити вологоємність поверхні.

Для повнішого проникнення консерваційного розчину необхідно ретельне очищення поверхні каменя і швів кладки від бруду, продуктів корозії і біопшкоджень (мхів, лишайників і т. ін.). Вона провадиться металевою щіткою, вибоїни і каверни зачищаються скальпелем або ножом. Після цього необхідно промити поверхню каменя 5% мильним розчином і чистою водою з наступним просушуванням. Перед консервацією поверхню каменя необхідно обробити спеціальною речовиною для запобігання появи мхів, лишайників, іншої рослинності. Для цього використовуються органофосфатні сполуки. Готовий розчин за допомогою щітки наноситься на поверхню каменя, заповнюючи шви, тріщини, відколи, каверни, вибоїни. Консерванти, які застосовувались в Ольвії, дають гідрофобний ефект і захищають оброблену поверхню від впливу температурно-вологісних факторів. Найперспективнішим матеріалом для антикорозійного захисту і гідрофобізації каменю є кремнійорганічні сполуки. Як основний компонент використовується тетраетоксисілан етилсилікату-40. Для регулювання процесу гідролізу етилсилікату-40 і поліпшення фізико-механічних властивостей полімерного матеріалу застосовується дифенілсіландіол, а тетробоуксїтан дозволяє додатково поліпшити експлуатаційні характеристики матеріалу (твердість, термостабільність, пластичність, біостійкість)⁷.

Для конструктивного укріплення кам'яної кладки і запобігання усадки провадиться регулювання фізико-механічних та інших властивостей її розчину шляхом введення протиусадкового і пластифікуючого додатку. Це дозволяє забезпечити існування комплексу камінь-розчин як єдиного цілого і таким чином збільшити термін існування конструкції. Наповнювачами в цих розчинах-консервантах є молоті вапняк-черепашник, випалена цегла (або керамічний бій), пісок, цемент. Наявність черепашника і цегляного бою дає можливість підібрати колір, аналогічний стародавньому розчину. Завдяки цим заходам досягається міцність, яка значно більша вапнякових розчинів, але менша міцності каменів стародавніх кладок. Розчином-консервантом заповнюються лише шви, тріщини, невеликі відколи, каверни, вибоїни. Великі порожнини між камінням, що утворилися внаслідок вивітрювання, заповнюються маленькими камінцями, які попередньо мийуться і біоцидно оброблюються, а потім укладаються на розчині-консерванті. Даний розчин-консервант у різних модифікаціях застосовується і під час перекладки будівель.

Цінність описаної методики полягає у тому, що її застосування по-перше, не потребує перекладки стін, якщо вони не мають загрозливих деформацій, а, по-друге, дозволяє виготовляти докомпановочні маси для заміни втрачених фрагментів пам'яток. Ці консерванти мають мінімальні деформації усадки в процесі затвердіння і поліпшені фізико-механічні властивості.

Ця технологія була використана при закріпленні без порушення

зовнішнього вигляду об'єкту або при імітуванні будівельних залишків Верхнього і Нижнього міста Ольвії. Залежно від стану збереженості будівлі здійснювалось або тільки закріплення, або імітування, коли доводилося робити перекладку стіни, а інколи й відтворювати зруйновані частини будівлі. В останньому випадку ми виходили з того, що при наявності досить численних фрагментів якоїсь споруди, за допомогою яких можливо з науковою достовірністю відтворити давній вигляд цієї будівлі, можлива їх фрагментарна (так звана аналітична) реставрація. В основі такої реставрації лежить максимальне розкриття давніх форм з обмеженими реконструкціями-доповненнями деяких відсутніх частин, документованих матеріалами самої споруди або незаперечними аналогіями⁸.

Із застосуванням технології, розробленої МХТІ, було проведено закріплення та імітування ряду споруд, зокрема житлових будинків елліністичної доби Е-5, Е-6, Е-12, Е-18, розкритих у Центральному кварталі в районі агори.

Як типовий приклад наведемо роботи по будинку Е-5, дослідженому у 1965-1968 рр. Л. М. Славиним. Східний фасад його виходить на Північний провулок. На заході межує з будинками Е-6 і Е-12; на півдні з Е-20 і Е-4; на півночі з Е-18. Будинок Е-5 було обрано для консерваційно-реставраційних робіт тому, що тут під час розкопок були виявлені унікальні стрільчасті ніші в одній із стін підвалу, які вірогідно, мали культове призначення⁹.

Стосовно реконструкції внутрішнього планування будинку, зважаючи на характер розташування, відкритих Л. М. Славиним¹⁰ і пізніше Н. О. Лейпунською¹¹, залишків, будинок Е-5 мав П-подібне однорядне розміщення кімнат з північного, східного і західного боків прямокутного двору¹², замощеного кам'яними плитами. Вхід був зі сходу проти Західного провулку. Навколо двору розташовувались сім приміщень, п'ять з них мали підвали, стіни яких за минулі роки піддалися значному руйнуванню. Від стін наземних приміщень у деяких місцях відкриті шарові підвалини¹³ та збереглися зовсім незначні залишки, які не підлягають консервації. Тому об'єктом консервації з частковою реставрацією стали підвальні приміщення III—IV, V, VI.

У підвальному приміщенні III—IV усі стіни складені у однорядній орфостатній системі з добре обтесаних плит. Збереженість стін була різна: північна — не потребувала навіть консервації, а в східній, яка збереглася гірше, були захищені шви та зроблена біоцидна обробка поверхні, після чого шви було заповнено консервантом. Західна стіна потребувала не тільки консервації, але й часткової реставрації, оскільки від неї зберігся тільки нижній ряд кладки і її треба було підняти до такого рівня, щоб захистити від подальшого руйнування. Тому нижній ряд каменю було знято і покладено поруч в тому порядку, в якому вони знаходились у кладці. Після цього був виведений фундамент, на який, дотримуючись стародавнього порядку кладки, було викладено нижній ряд. Виходячи з того, що усі стіни даного приміщення, що збереглися, складені з каменів за формою і розмірами аналогічних каменям нижнього ряду, тільки у різному співвідношенні, західну стіну було відреставровано шляхом докладання рядів на висоту 0,7 м. Під час кладки застосовувалася суміш з цементу, молотого черепашнику, цегляного бою, прісіяного піску, протиусадкового та пластифікуючого додатку, а також стародавні камені. У південній стіні було зруйновано центральну і західну частини. Саме в цій стіні були три згадані вище ніші стрільчастої форми. Східна ніша (ширина — 1, глибина — 1,22, висота — 1,63 м) збереглася частково: в західній стіні — шість рядів кладки, в східній — чотири, у тильній — дві нижні плити. Центральну нішу було поруйновано у другому будівельному періоді, коли в даному приміщенні була побудована перегородка по осі північ-південь, яка поділила підвал на два приміщення. Від центральної ніші збереглися тільки два нижні ряди каменів, які дозволили встановити, що форма у плані була П-подібною (ширина — 0,8, глибина — 1,2 м). Західна ніша збереглася повністю (висота — 1,18, ширина — 1,05, глибина — 1,2 м). Тут збереглися навіть три неповних ряди плит, які її перекривають. Проте шви в ніші розійшлися, камені східної стіни зсунулися.

У східній ніші було розібрано східну та південну стіни до нижнього ряду.

Камені знімалися і складалися поруч у тій же послідовності, в якій вони були покладені в стіні. Кілька їх через погану збереженість довелося замінити. Після цього була проведена в зворотньому порядку кладка каменів на спеціальному розчині і таким чином відновлена первинна форма. У центральній ніші стіни довелося викладати з нового каменю на всю висоту. Кладка велася із застосуванням консерванту. Під час реставрації західної ніші її стіни були розібрані, бо частина каменів була поруйнована, деякі відсутні. Розбирання велося за описаною вище схемою. Тут також довелося замінити деякі зруйновані камені. Відновлення первинної форми було проведено за тією ж технологією із застосуванням вказаних консервантів. Після реставрації ніш були відбудовані поруйновані частини південної стіни з спеціально підібраних каменів, які за формою і природою відповідали каменям стіни. Для закріплення відреставрованих об'єктів треба було також відновити тильний фасад південної стіни. Тому була зроблена кладка по лінії південних стін ніш, а простір між північним і південним фасадами стін в проміжках між нішами було забутовано і зверху покладено плити на рівні верхнього ряду збереженого стародавнього перекриття. У результаті південна стіна здобула закінченого оформлення, яке відтворює цю частину античної будівлі.

Значні роботи за методом імітації було проведено і в підвалах V, VI. У пізньому періоді підвал V було перегороджено стіною з каменя-кулачника, складеного в «ялинку», північна половина була засипана. З такого ж каменю збудовано і східну стіну. Південна стіна складалася з каменів прямокутної і неправильної форми. На момент реставрації північна стіна була значно поруйнована. У такому ж стані перебували східна і південна стіни. Але їх залишки дозволяли встановити загальні розміри. Під усі три стіни було підведено неглибокий фундамент. При перекладці північної стіни, складеної в античний час з дрібного каміння в «ялинку», довелося обмежитись тільки дотриманням її розмірів і приблизно тією ж формою каменів. Перекладка східної і південної стін зроблена з каменів прямокутної форми. Усі стіни було виведено на висоту 1 м, що відповідало висоті залишків, які збереглися. У підвальному приміщенні VI залишилися північна, південна частини східної та дуже фрагментарно частина східної стін. Північна стіна суміжна з підвалом V, була дволицьова. Фасад, звернений до приміщення VI, був складений з тесаних плит прямокутної форми. Збереглися тільки два нижніх ряди. Східна стіна була складена з каменю неправильної форми. Південна — не збереглася.

Північна стіна була викладена на висоту 1 м обтесаними плитами, аналогічними за формою плитам нижніх рядів, що збереглися. Східна та західна стіни, під які було підведено фундамент, викладені каменями неправильної форми також на висоту 1 м. Реставрація західної і східної стін дозволила відбудувати і південну стіну, яка не збереглася. Вона була виведена на фундамент. Кладка зроблена з каменів прямокутної форми на висоту 1 м.

Після закінчення робіт було здійснено біоцидну обробку та гідрофобізацію стін.

Як ми вже відзначали аналогічні консерваційно-реставраційні роботи було проведено і на інших ділянках Ольвії.

Загалом можна сказати, що описана методика себе поки що виправдовує. Споруди, на яких її застосовано, витримують умови Ольвії вже протягом двох-трьох років. Але звичайно, для надійного випробування цієї методики потрібен більший термін — не менше 10—15 років.

На підставі досвіду робіт в Ольвії можна висловити деякі міркування щодо консервації та реставрації будівельних залишків античних пам'яток. Перш за все наша практика показала, що ці роботи необхідно провадити відразу ж після дослідження пам'ятки археологами. Це дає найбільший ефект, бо інакше неминучі значні втрати. Лише надійна консервація, проведена відразу ж після закінчення розкопок, гарантує майже повну автентичність відкритих залишків.

Але в Ольвії, яка систематично розкопується вже майже сторіччя і є заповідником, містяться численні залишки, відкриті раніше. Їх консервація вже неможлива без втрат та часткової реставрації, бо значна частина їх була

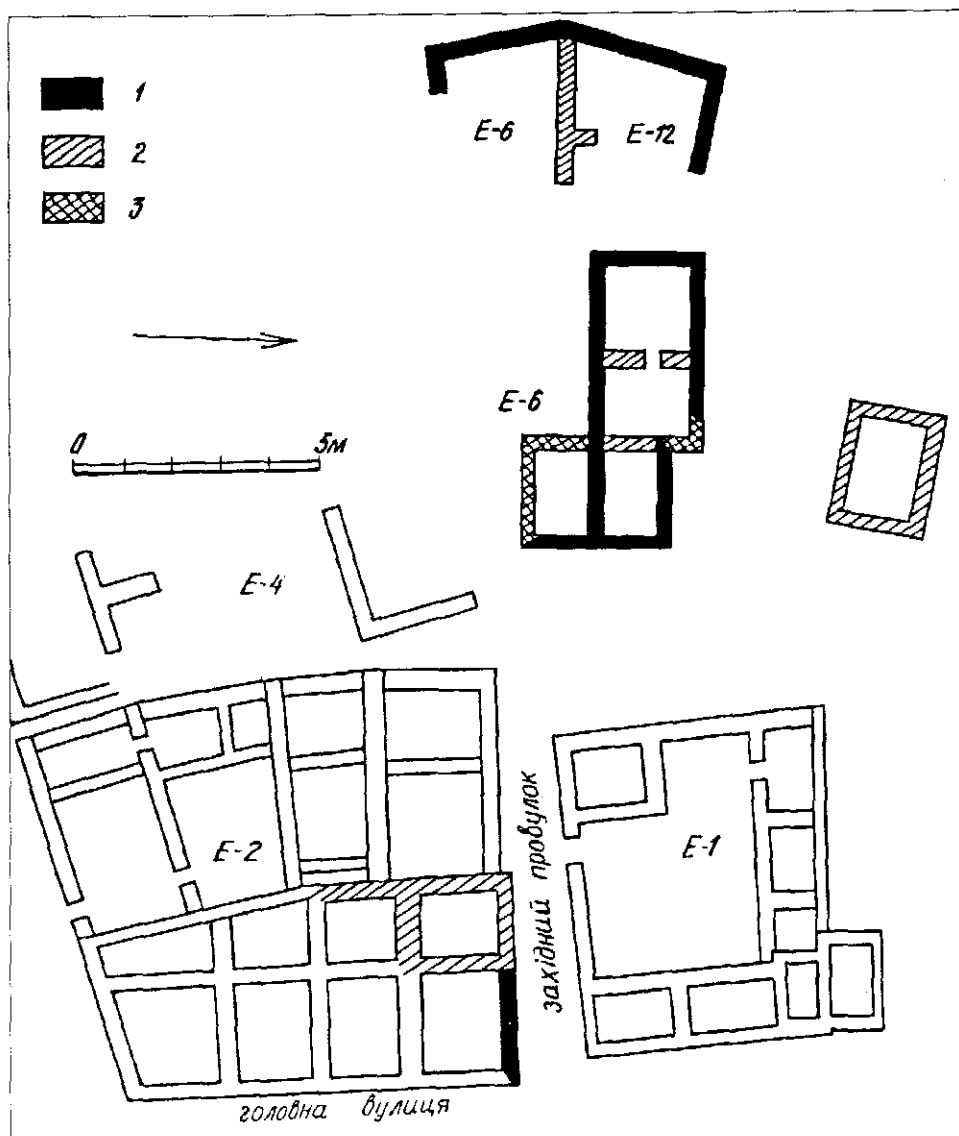

Рис. 1. Схема центрального кварталу.
Ділянка «1»
Схематичний план будинку E-5.

зруйнована, а в п'ятидесяти роки реставрована без урахування відповідної документації. Внаслідок хибної саморобної консервації та від природних сил значно постраждали архітектурно-будівельні залишки, розкриті в Ольвії в 50—60 роки. Тому робота на цих ділянках повинна провадитися не тільки в плані їх збереження, але й музсфікації. У цьому випадку можлива відбудова тих частин споруди, які не збереглися, не тільки з метою консервації об'єкту, але й його експонування, звичайно, якщо про втрачені частини є переконливі дані: фотографії, креслення, звіти авторів розкопок і, зроблені на базі всього цього, наукові обґрунтування. При розробці останніх слід мати на увазі, що ольвійські споруди протягом існування неодноразово перебудовувалися, змінювалось їх планування. Тому, якщо будівельні залишки одного періоду надзвичайно фрагментарні і не дають уявлення про споруду, а залишки іншого періоду збереглися краще, то перші доцільно зняти з метою створення цілісного сприйняття об'єкту. З цього приводу є досить значна література стосовно пам'яток архітектури. Але єдності в думках нема.

Рис. 2. Будинок Е-5. Східна ніша після реставрації

Рис. 3. Будинок Е-5. Підвали V, VI після реставрації

Методика, яку ми використовуємо, безперечно, потребує подальшого удосконалення, проте на сучасному рівні розвитку консервації і реставрації будівельних залишків вона, очевидно, найперспективніша.

Примітки

¹ Альтшуллер Б. Л., Постникова О. Н. Методические проблемы долговременного сохранения каменных архитектурно-археологических памятников // Методические основы охраны и использования памятников археологии. — М., 1987. — С. 30.

² Сергеева О. И. Консервация строительных остатков архитектурно-археологических памятников в Крыму // Методические основы охраны и использования памятников археологии. — М., 1987. — С. 62.

³ Там же. — С. 64.

⁴ Крапивина В. В. Консервация и музеефикация античных памятников Нижнего Побужья.

Состояние и проблемы // Материалы заседаний координационного совета «Ольвия и ее сельская округа». — Николаев, 1992. — С. 15.

⁵ Гребенников Б. С. Заключение о свойствах камня-известняка в архитектурно-строительных остатках заповедника Ольвия // Архів заповідника «Ольвія».

⁶ Аннотационный отчет по теме «Проведение консервационно-реставрационных работ на памятниках и разработка новых материалов и технологий» Московского химико-технологического института им. Д. И. Менделеева. // Архів заповідника «Ольвія». — С. 5.

⁷ Там же. — С. 2.

⁸ Альтшуллер Б. Л., Постникова О. Н. Указ. соч. — С. 29.

⁹ Славин Л. М. Ольвийская экспедиция 1965—1966 гг. // АНУ, 1965—1966 гг. — К., 1967. — Вып. 1. — С. 121—126.

¹⁰ Славин Л. М. Кварталы в районе Ольвийской агоры (раскопки 1961—1970 гг.) // Ольвия. — К., 1975. — С. 30.

¹¹ Отчет Ольвийской экспедиции 1975 г. // НА ИА АНУ, № 1975/21а. — С. 40—41, черт. 1.

¹² Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историко-графическое исследование архитектурно-строительных комплексов. — К., 1985. — С. 107. — Рис. 41, 4.

А. С. Беляев, А. И. Кудренко

О МЕТОДИКЕ КОНСЕРВАЦИИ И РЕСТАВРАЦИИ КАМЕННЫХ СТРОИТЕЛЬНЫХ ОСТАТКОВ ОЛЬВИИ.

В статье приводится краткий анализ различных методик и свойств консервирующих материалов, которые использовались при реставрации каменных строительных остатков античного города Ольвии. Подробно описываются технология и консерванты, разработанные специально для Ольвии на основе изучения ее природы, климатических условий, особенностей строительного камня. Авторы приходят к выводу о необходимости проведения консервации памятника сразу же после его открытия археологами. Обосновывается необходимость сочетания различных приемов консервации и реставрации даже на одном объекте, исходя из его состояния.

A. S. Belyaev, A. I. Kudrenko

ON THE PROCEDURE OF PRESERVATION AND RESTORATION OF OLBIAN STONE BUILDINGS

The paper presents a short analysis of various procedures and perties of preserving materials which were used in restoration of stone building remains of antique town of Olbia. The procedure and preserving materials developed purposefully for Olbia with allowance for its nature, climatic conditions, properties of building stone are described in detail. The authors come to the conclusion that the relic discovered by archaeologists should be subjected to the preservation procedure immediately after its discovery. Proceeding from the state of the object in question, it may be necessary to combine different ways of preservation and restoration even for the same object.

ПРО ОСНОВИ ЕКОНОМІКИ БЕРЕЗАНСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ

В. М. Отрешко

У статті розглядаються наукові погляди щодо характеру економіки архайчного Березанського поселення, проблеми інтерпретації археологічних джерел.

Теоретичні розробки багатьох проблем грецької колонізації Північного Причорномор'я нерозривно пов'язані з вивченням архайчної Березані. Особливу увагу кількох поколінь вчених привертало і досі привертає питання про основи березанської економіки, що має надзвичайне значення для історичного осмислення першого етапу грецької колонізації північного узбережжя Чорного моря. Найпоширеніша точка зору, що бере початок у роботах Е. Р. Штерна¹, практично несподільно панувала в науці аж до 60-х рр. нашого століття². Суть її зводиться до того, що Березань — це так званий емпорій — мілетська факторія, економіка якої базувалася на посередницькій торгівлі між полісами метрополії та варварськими племенами.

У 1960-х рр. В. В. Лапін висунув нову концепцію³. На його думку, архайчна Березань була поселенням переважно аграрно-ремісничим. Він спирався як на загальні міркування про суть і характер грецької колонізації, так і на конкретні археологічні матеріали. Концепція В. В. Лапіна була піддана серйозній критиці — не завжди справедливій⁴. Тепер питання залишається дискусійним. Одні дослідники вважають Березань за «емпорій», інші — вбачають у ньому поселення переважно аграрно-ремісничого характеру.

Завданням нашої статті є аналіз аргументів та фактів щодо господарської діяльності березанців — грецьких першопоселенців у Північному Причорномор'ї.

Спочатку проаналізуємо аргументацію Л. В. Копейкіної та К. К. Марченка.

1. На думку Л. В. Копейкіної, у VII ст. до н. е. виселення мілетців у Північне Причорномор'я спричинили збройні напади лідійців на Іонію. Цілковите спустошення сільського господарства іонійських міст викликало потребу вивезення великої кількості продуктів споживання. За цієї ситуації й було, мабуть, засновано Березань — для вивезення готової сировини й продуктів, причому самостійне вирощування хліба у завдання поселенців не входило⁵.

Еміграція частини населення вже сама по собі зменшувала земельний голод і знижувала гостроту продовольчої проблеми. Щодо емігрантів, які покинули свою батьківщину, абсолютно незрозуміло, чому нестача землі й підвищений попит на хліб в Іонії заважали їм освоювати родючі землі й вирощувати хліб у Нижньому Побужжі. До того ж, у світлі палеоботанічних досліджень імпорту хліба з Лісостепу видається маловірогідним⁶.

2. На думку Л. В. Копейкіної, про вирішальну роль торгівлі в економіці Березані свідчить вибір місця для поселення. По-перше, це острів чи півострів, де найлегше підійти до моря; по-друге, тут є гирла великих судноплавних річок, якими грецькі купці легко могли потрапити на материк, а аборигени — спустатися до моря⁷. Проте традиція засновувати нові поселен-

ня на півостровах або набережних островах склалася ще відтоді, як елліни заселяли узбережжя Малої Азії, коли про торговельну експансію не могло бути й мови. Переселенці просто стереглися від можливої воєнної загрози⁸. Як пише І. Р. Пічікян: «Такий вибір захищав поселенців від вторгнення з материка й залишав за ними можливість вийти в море»⁹.

Геродот (IV, 53) так оцінював позитивні якості пониззів Дніпра й Буга. Борисфен «надає найрозкішніші й найбагатші пасовиська для домашньої худоби. Тут водиться сила-силенна чудової риби. Вода на смак дуже присмна... Врожай на його берегах буває пречудовий, а там, де землю не засівають, росте дуже густа трава. У гирлі його самі собою відкладаються великі запаси солі. Тут водяться великі безкості риби, що їх звуть антакаями; їх уживають для засолювання. Є й багато іншого, теж гідного подиву». Ми повинні згадати також дрімучі ліси Гілеї, здатні задовольнити будь-які потреби в деревині й деревному вугіллі; озера з високим вмістом соди, необхідної для склоробства; гематитові піски, придатні для виплавки високоякісного заліза¹⁰. Таким чином, вибране для поселення місце дозволяло березанцям займатися далеко не тільки посередницькою торгівлею.

З. На думку Л. В. Копейкіної¹¹ та К. К. Марченка¹² про торговельну спрямованість «свідчить цілковитий брак даних про хоч будь-яку сільсько-господарську територію Березанського поселення в перші десятиріччя існування».

Дослідників бентежить відсутність сільськогосподарських поселень на хорі, що виникли одночасно з Березанню. Але чому, власне, невеликий колектив першопоселенців, опинившись у Нижньому Побужжі, мусив поділятися на ще менші групи, аби розселитися зразу по кількох місцях? Загальногрецька колонізаційна практика припускала забезпечення всіх повноправних переселенців земельними володіннями¹³. У такому разі до сільського господарства виявлялися причетними всі члени нової громади, що передусім прагнули поділити між собою довколишні землі. Сучасний острів Березань в античні часи був кінцевою частиною півострова¹⁴. Стародавні земельні наділи березанців повинні були міститись або на цьому півострові, або на прилеглому узбережжі материка. Пізніше рівень моря піднявся, давнього півострова не стало. Що ж стосується стрічки узбережжя, то дану ділянку через забудову нового часу дослідити не вдалось.

У даній ситуації ми маємо право судити про березанське сільське господарство тільки за матеріалами безпосередньо поселення — знахідками сільськогосподарських знарядь праці, палеоботанічними даними тощо. Дуже показово, що прихильники торговельної економіки не зовсім упевнені в цій теорії. Так К. К. Марченко не виключає можливості, що між поселенцями були «навіть землероби»¹⁵. За Л. В. Копейкіною, Березань з часом «набуває рис поселення сільського типу»¹⁶. Ю. Г. Виноградов вважає, що «поза сумнівом» землеробська територія (щоправда, дуже невелика) у першопоселенців мала бути, адже навіть за суто торговельної спрямованості економіки мешканці апоїкії мали бути гарантовані від випадковостей у постачанні продовольством¹⁷.

Повернемося, проте, до сільських поселень. Ю. В. Андреев так описує поширений варіант розвитку території архаїчного полісу: кома (село) «з'являється як продукт розростання і спонтанного поділу первинного полісу. Звичайно коми розташовуються на периферії полісної території («на краю поля», вживаючи гомерівський вислів), займаючи перше вільні землі»¹⁸. На наш погляд, дещо подібне мало діятися і в Нижньому Побужжі. Сільські поселення могли ґрунтуватися вихідці з Березані чи, швидше, заново прибулі колоністи — але за межами території, зайнятої наділами першопоселенців. Якщо розвиток хори проходив за накресленою схемою, то периферійних аграрних поселень, що виникли б одночасно з Березанню, не було й бути не могло. Тут треба звернути увагу на методичну помилку Л. В. Копейкіної та К. К. Марченка, що пов'язували початок товарного виробництва сільськогосподарської продукції з появою невеликих аграрних населених пунктів¹⁹. За їхньою логікою, якщо на ранньому етапі ми не маємо периферійних сільських поселень, то, виходить, не було на той час і товарного виробництва сільськогосподарської продукції. Таким чином, характер виробництва і рівень

розвитку господарства змішується тут з обсягом продукції регіону. Якщо березанці займалися сільським господарством, то в міру свого соціально-економічного розвитку вони могли виробляти товарну продукцію анітрохи не гірше за мешканців периферії чи лісостепу. Інша справа, що поява все нових і нових периферійних поселень може свідчити про збільшення чисельності населення, зростання кількості робочих рук, зайнятих в аграрному виробництві, розширення оброблюваних земель і, відповідно, про збільшення загального обсягу зернової продукції, в тому числі, й товарної.

4. На підтримку торговельної теорії Л. В. Колейкіна та К. К. Марченко залучають відкриття на Березані великої кількості господарських ям, частина яких могла правити за місце зберігання товарного зерна²⁰. Можливість цього сумнівів не викликає. Але хто виробив це зерно — лісостепові скіфи чи нижньобузькі греки? Якщо визнати існування березанського сільського господарства, то зернові ями слід вважати призначеними для зберігання перш за все місцевої продукції.

5. Як відзначає К. К. Марченко, серед березанського керамічного комплексу дуже висока питома вага відносно дорогого посуду, що належав, мабуть, «матеріально забезпеченим категоріям людей, до яких, без сумніву, треба залучити і купців»²¹.

Ми не знаємо, наскільки дорого чи порівняно дешево обходилися березанцям розписні глиняні посудини. У будь-якому разі, не слід надто високо оцінювати життєвий рівень людей, що десятиліттями тулилися в невеликих недовговічних напівземлянках. В архаїчний час займатися торгівлею могли не лише купці, але й ремісники, і, якщо вірити Гесіоду ("Труди й дні", 630, 664) — землероби. Головне в іншому — який характер носила торгівля. Чи вона була переважно посередницька (реекспортна), чи в її основі лежав продаж власної продукції? Відповіді на ці питання знахідки на Березані імпорتنної кераміки теж не дають.

6. На Березані знайдено скарб золотих іонійських монет останньої чверті VII — початку VI ст. до н. е., які використовувались за К. К. Марченко «перш за все в інтерлокальній торгівлі греків як загальний еквівалент вартості»²². Крім чотирьох монет — одного статера й трьох тріт, до складу скарбу входили фрагменти малих ювелірних виробів: дві порожнисті сережки з відламаними дужками, дві розплющені підвіски й деформована намистина²³, що говорить про його приналежність, швидше за все, реміснику. Нумізматичні знахідки можуть свідчити про розвиток на поселенні товарно-грошових відносин, але не дають жодних відомостей про те, який вид господарської діяльності тоді персважав.

7. Слідом за багатьма іншими дослідниками К. К. Марченко відзначає, що на території осілих землеробських племен Середнього Побужжя і Подніпров'я відомі знахідки ранньої грецької кераміки, що можуть правити за доказ зацікавленості перших грецьких переселенців у сільськогосподарських продуктах варварів²⁴. Можливо, що їх цікавили й інші товари — раби чи мінеральна сировина. Наприклад, за свідченням Вітрувія (VII, 7, 5; VII, 31), верхів'я Гіпаніса в районі Ексампея були багаті на крашу в світі сандарак (інша назва — реальгар — руда миш'яку), яка звичайно трапляється разом з антимонітом (руда сурми), а також із олов'яними, срібними та золотими рудами. У світлі сучасних уявлень про метал як дуже важливу статтю імпорту полісів метрополії, не можна недооцінювати доцільність експлуатації відповідних ресурсів Північного Причорномор'я. Однак, про ступінь зацікавленості греків у експорті певних товарів ми можемо судити за обсягом грецького імпорту у місцевих племен. При цьому, про рівень саме посередницької торгівлі можуть свідчити лише предмети імпорту з полісів Середземномор'я. Як відомо, подібні знахідки, що належать до раннього часу, у Скіфії вкрай нечисленні²⁵. Відповідно, і значення посередницької торгівлі в господарській діяльності перших еллінських поселенців було зовсім незначним.

8. К. К. Марченко акцентує увагу на матеріалах Ягорлицького поселення, де в першій половині VI ст. до н. е. існувало налагоджене виробництво предметів із заліза, бронзи, олова й скла, призначених здебільшого для продажу скіфам. «...Складається враження, що насправді ранній грецький імпорт

включав в себе не тільки, чи, точніше не стільки високовартісні й мистецькі вироби керамістів метрополії, скільки, перш за все, продукцію ремісників самої Березані, орієнтовану на задоволення нагальних потреб аборигенів у предметах із металів»²⁶.

Економіка поселення виглядає тепер, перш за все, як виробнича: її основу в даному варіанті становить ремісничє виробництво, а не посередницька торгівля. Якщо ж не погодитися з цим висновком, торгівлю можна вважати основою економіки будь-якого суспільства. Дозволимо собі трохи відірватися від Березані. Відомо, що такі сучасні країни як Кувейт чи Саудівська Аравія одержують свої основні прибутки від продажу нафти і нафтопродуктів. Однак, не торгівля вважається основою економіки даних країн, а нафтодобувна, газова й нафтопереробна промисловість²⁷. Інша картина спостерігається в Сингапурі, де головну роль відіграє реекспортна торгівля, тобто перепродаж імпортованих товарів²⁸. Як бачимо, три згадані країни активно беруть участь у міжнародній торгівлі, але характер цієї участі різний, різні й основи економіки. В антикознавстві, на жаль, в аналогічних випадках спостерігається змішування понять.

9. На думку Л. В. Копейкіної та К. К. Марченка, на торговельну спрямованість березанської економіки одночасно вказують епіграфічні пам'ятки — графіто на стінці кіліка VI ст. до н. е. й лист на свинцевій платівці рубежу VI—V ст. до н. е.²⁹

Принагідно зазначимо, що дуже фрагментарний напис на стінці кіліка — це за реконструкцією Ю. Г. Виноградова³⁰, реєстр якогось купця, який підраховував прибутки: від кількох осіб він одержав невеликі гроші, а від одного купця трохи зерна. Ю. Г. Виноградов робить висновок: «Наш напис, певна річ, не говорить, чию пшеницю придбав приїжджий емпор — березанську чи «скіфську». Однак вона, по-перше, ще раз нагадує про поживлені зв'язки поселення, а по-друге, прямо вказує на вивіз зерна з о. Березань (як на мене, досить-таки значний)»³¹. Згодом, при реконструкції тексту, автор та його опоненти зрозуміли³², що слово *αβτοζ* означає не зерно, а печений хліб, отже в цьому випадку про торгівлю з лісостепом не може бути й мови.

Щодо листа Ахіллодора, то безпосередньо в тексті про торгівлю немає жодного слова. Щоправда, видавець листа стверджував, що Ахіллодор перебував на Березані в комерційних справах, але жодних аргументів на користь даного припущення наведено не було³³. В іншій роботі Ю. Г. Виноградов припустив, що Ахіллодору могла належати на Березані нерухомість — згадувані в листі будинки (нібито цей факт може підтвердити приналежність березанського емпорія Ольвійській державі вже в VI ст. до н. е.)³⁴. На жаль, це припущення залишилося неаргументованим — автор обмежився посиланням на свою публікацію листа Ахіллодора, де доводить протилежне: що згадані в листі будинки стояли не на Березані, а виключно в Ольвії, і належали вони не Ахіллодору, а якомусь Матасієві.

Важко зрозуміти, як ці написи «можуть правити за одну з вихідних, що характеризують економіку ранньої грецької алоїї Нижнього Побужжя»³⁵.

10. На думку Л. В. Копейкіної й К. К. Марченка, інтенсивність економічних зв'язків греків з місцевим населенням підкреслює присутність серед мешканців Березані варварів, що простежується за знахідками ліпної кераміки³⁶.

На наш погляд, присутність варварів може пояснюватися різними причинами. Якщо серед переселенців переважали чоловіки, як це часто буває під час міграцій, вони могли одружуватися з місцевими жінками, могли осідати на Березані втікачі та ізгої, що за тих чи інших обставин змушені були порвати зі своїм родом-племенем. Переселенці могли, нарешті, купувати рабів для забезпечення свого господарства робочою силою. В будь-якому випадку, питання про основи березанської економіки присутність варварів не пояснює.

На цьому аргументи Л. В. Копейкіної та К. К. Марченка вичерпані. Перейдемо до аналізу міркувань Ю. Г. Виноградова.

Дослідник визнає, що березанці займалися сільським господарством, оскільки навіть за суто «торговельної» орієнтації їхньої економіки, вони повинні бути гарантовані від випадковостей у постачанні продовольством. Далі,

однак, Ю. Г. Виноградов стверджує, що березанці могли володіти «тільки допоміжною хорою»³⁷. Чому березанська хора могла бути лише «допоміжною», нам не ясно. Дослідник явно змішує характер виробництва із загальним обсягом продукції регіону. Справді, коли вже березанці займалися сільським господарством, то чому вони не могли виробляти відповідну товарну продукцію? Чому іонієць чи, навіть, варвар, що оселився на периферії, міг поставляти зерно чи вовну на продаж, а березанець, що займався сільським господарством, зробити це був неспроможний? Треба думати, що з теоретичної точки зору, рівень товарності березанського виробництва абсолютно не обов'язково поступався рівневі товарності будь-якого іншого поселення Нижнього Побужжя. Інша справа, що в міру заселення цих місць та освоєння периферії повинен був зростати й загальний обсяг виробництва регіону.

Ю. Г. Виноградов ставить питання: «...Звідкіля три перших покоління березанських і два — ольвійських поселенців здобували кошти для оплати тієї великої кількості товарів, часом дуже дорогих, що їм привозили з метрополії й інших центрів Егеїди?»³⁸. Він вважає, що «імпорт заморських товарів перші покоління колоністів повинні були компенсувати, перш за все, і головним чином продуктами, які вони отримували внаслідок торговельного обміну з глибинними районами Скіфії, а не витворами власних рук»³⁹.

Нас це мало переконує, адже товарні можливості власне березанського виробництва — сільського господарства, ремесел, промислів — Ю. Г. Виноградов по суті серйозно не розглядає. Його логіка проста: якщо «товарної» хори ще не було, й березанці не могли торгувати сільськогосподарською продукцією населення периферії, то вони повинні були жити за рахунок посередницької торгівлі з глибинними районами Скіфії. Невже у першопоселенців справді не було інших можливостей?

Подивимося, що, на думку Ю. Г. Виноградова, вивозили через Березань зі Скіфії: хліб, худобу, дерево, можливо, рабів. Могла експортуватися також сировина для чорної металургії й скловаріння, відповідна реміснича продукція⁴⁰. Але ж сировину для чорної металургії й скловаріння добували самі березанці в районі Кінбурнського півострова, вони також виробляли й відповідну ремісничу продукцію. Ліс абсолютно не потрібно було сплавити із Лісостепу, необхідну кількість його можна було здобути і в Гілеї. Товарне зерно березанці могли одержувати на родючих цілинних землях Нижнього Побужжя після першого ж врожаю. Для випасу домашньої худоби були, за оцінкою Геродота (IV, 53) «пречудові й дуже багаті пасовиська». По суті, Ю. Г. Виноградов сам відповів на питання, чим могли березанці оплачувати імпорт із Середземномор'я, не вдаючись до допомоги жителів лісостепу і не присвячуючи себе виключно посередницькій торгівлі. Перші три покоління переселенців цілком могли сіяти хліб, розводити худобу, рубати в Гілеї ліс, ловити чудову рибу (й засолювати частину улову), розроблювати залізовмісні гематитові піски, добувати сіль і соду, плавити залізо, варити скло, тощо. Лишається, звісно, нез'ясованим, якою мірою ці можливості було насправді реалізовано, але це питання вирішувється на підставі фактів, і не тільки в загальних міркуваннях. Природно, що одержав якийсь розвиток і товарообмін між греками й варварами. Але чи так уже необхідно вважати посередницьку торгівлю основою березанської економіки?

Проаналізуємо думку Ю. Г. Виноградова про склад еллінського експорту до Скіфії. Визнаючи, що ввезення розписної кераміки через незначну кількість особливого значення не мало, дослідник пише: «Однак не можна не враховувати завезення до Скіфії такої продукції, що не лишає сліду в археології, перш за все вина, яке транспортувалося в бурдюках, що цілком реально, оскільки амфори VII ст. нам практично невідомі»⁴¹.

Однак, якщо амфори кінця VII — початку VI ст. до н. е. майже не зустрічаються у Скіфії, вони у досить великій кількості відомі на Березані, Ягорлику, Боспорі⁴².

Таким чином, якщо наполягати на масовому довозі вина й олій в бурдюках, то не слід писатися на брак амфор як таких. Треба пояснити, чому березанці, закупаючи продукти у керамічній тарі, перепродували їх у

міхах, і чому з часом перейшли все ж таки на продаж скіфам вина й олії в амфорах.

Необхідно особливо відзначити, що теза про вивіз лісостепового хліба в обмін на вино й олію дуже сумнівна. Судячи за результатами палеоботанічних досліджень у Лісостепу вирощувалися плівчасті пшениці, які, на відміну від голозерних, за своїми характерними особливостями, ніяк не могли бути предметом експорту⁴³.

Зрештою, система припущень Ю. Г. Виноградова виглядає недостатньо переконливо для визнання реекспорту середземноморського вина й лісостепового хліба основою економіки ранньої Березані. Основний недолік його аргументації — примат загальних, інколи непослідовних розмірковувань над фактами. Але цей недолік, притаманний роботам й інших дослідників, значною мірою викликаний об'єктивними причинами, оскільки матеріали Березані, що відбивали б господарську діяльність населення, опубліковано далеко не повністю.

Не маючи змоги заповнити наявну інформаційну прогалину, у рамках даної роботи ми вважаємо за необхідне спробувати систематизувати відомі нам дані, зібрані за багато десятиріч вивчення пам'ятки. Здебільшого ми спираємося на результати розкопок В. В. Лапіна у 1960—1980 рр.

Про розвиток землеробства на Березані архаїчного часу дуже недвозначно говорять знахідки відповідних знарядь праці, кількість яких у міру активізації польових досліджень неухильно зростає. Колись В. В. Лапін зміг вказати тільки на леміш плуга, що за умовами знахідки не піддавався точному датуванню, а також на фрагмент архаїчної мотики⁴⁴. Невдовзі інший фрагментований леміш виявлено в безумовно ранньому шарі⁴⁵. Мабуть, ще одному лемішу належить фрагмент великого втулкового залізного знаряддя, знайденого 1972 р.⁴⁶ Серед матеріалів з розкопок В. В. Лапіна нам відомі також два цілі серпи доброго збереження і великий виразний фрагмент третього⁴⁷. Маючи на увазі наявність вказаних виробів, можна думати, що не тільки ножем, але й серпам належала частина уламків зігнутих залізних лез, що не піддаються точній ідентифікації через їхні невеликі розміри.

Гадасмо, що перелічених вище знарядь праці з розкопок В. В. Лапіна (ми не маємо, на жаль, неопублікованих матеріалів Е. Р. Штерна, М. Ф. Болтенка, К. С. Горбунової, Л. В. Конськіної) цілком досить, щоб говорити про березанське землеробство як про факт, а не більш-менш ймовірне припущення. У цьому контексті й численні зернові ями, відкриті на поселенні, призначалися для зберігання швидше власного зерна, аніж довізного.

Про розвиток березанського тваринництва можна робити висновок на підставі масових кісткових залишків і за знахідками таких виробів як кістяні псалії⁴⁸.

Результати остеологічних визначень, за висновками О. П. Журавльова⁴⁹, говорять про те, що на Березані, як і взагалі в архаїчному Нижньому Побужжі, розводились якись свої породи овець та кіз. Популяція домашнього бика складалася з різних порід — велика рогата і дрібніша комола. Як вважає дослідник, велику рогату худобу переселенці, мабуть, привезли з собою, а дрібну комолу купували у місцевих племен.

Серед продуктивної отари домінували вівці й кози, яким належали кісткові залишки 78,42% особин у шарах VII—VI ст. до н. е. і 61,97% у шарах VI—V ст. до н. е. Велика рогата худоба становила 9,78% особин у шарах VII—VI ст. до н. е. і 20,42% у шарах VI—V ст. до н. е. Свині становили відповідно 9,44% і 12,68%, а коні — 2,36% і 4,93% особин. У шарах VI—V ст. до н. е. зафіксовано також кістки віслюка.

Тенденція до зменшення кількості дрібної рогатої худоби і збільшення великої пов'язана, мабуть, з розвитком землеробства. У даному варіанті цілком можливо, що перші переселенці були недостатньо забезпечені робочими тягловими тваринами і частіше зверталися до розведення овець і кіз, поступово збільшуючи поголів'я домашнього бика й розширюючи площу оранки. Відповідь на запитання про виробництво товарного хліба при певних господарських можливостях не слід, на нашу думку, вирішувати без проведення спеціальних досліджень — адже лімітована нестачею робочої худоби площа

оранки повністю і навіть з надлишком могла компенсуватися високими врожаєми на цілинних степових чорноземах.

Існувало на Березані й птахівництво, про що, крім знахідок кісток домашніх курей, качок і гусей, свідчать неодноразові знахідки качиних яєць⁵⁰.

На нашу думку продукція саме місцевого тваринництва використовувалася у вовноткацькому ремеслі, поширеному у жіночого населення Березані. Крім численних прядок, намоток і бронзових голок, на поселенні знайдені чесала для вовни з рогів благородного оленя⁵¹ і навіть унікальні фрагменти чорнофігурних аттичних епінетронів⁵².

Активне освоєння рибних запасів Дніпро-Бузького лиману й надбережних вод Чорного моря фіксується за масовими знахідками кам'яних, керамічних та олов'яних грузил для сітей, бронзових гачків, а також риб'ячих кісток і луски. Е. Р. Штерн вважав, що мілетські рибпромисловці приїздили в наші краї для сезонного лову риби ще до того, як на Березані з'явився контингент постійних мешканців⁵³. На думку Д. І. Нудельмана, Л. М. Славина й М. Ф. Болтенка, експорт риби міг бути провідною галуззю березанського господарства⁵⁴.

Численні дані свідчать про розвиток металургії й металообробки. У 1960 р. В. В. Лапін дослідив залізоробний комплекс останньої чверті VII — першої половини VI ст. до н. е., що складався з двох з'єднаних каналом круглих басейнів, на дні одного з яких залягав шар залізної іржі⁵⁵. Згодом було виявлено залишки напівземлянки першої половини VI ст. до н. е., пов'язаної з виробництвом чи обробкою заліза⁵⁶. Третій залізоробний комплекс VI ст. до н. е., що складається з круглого в плані басейну й приєднаного до нього майданчика, вкритого щільним облицюванням, розкопано 1966 р.⁵⁷. Четвертий комплекс кінця VII — початку VI ст. до н. е. вивчався у 1974 р.⁵⁸. І, нарешті, п'ятий комплекс VI ст. до н. е. відкрив Я. В. Доманський у 1983 р. Це була напівземлянка, діаметром до 6 м (із сходиною для входу), в центрі дна якої містилось частково обнесене канавкою та ямками округле заглиблення, діаметром 2,8 м, заповнене щільним шаром залізистої іржі зі шматками кричного заліза⁵⁹. Слід відзначити, що серед матеріалів В. В. Лапіна є дві пари пінцетоподібних залізних обцежків, що добре збереглися й застосовувалися, мабуть, у ковальській справі⁶⁰.

Залишки бронзоливарного виробництва представлені численними знахідками бракованих наконечників стріл, бронзових шлаків і ливарних форм⁶¹. До певної міри показово, що тільки в сезон 1975 р. виявлено 5 ливарних форм⁶².

Сьогодні вивчення березанського ремісничого виробництва неможливе без залучення матеріалів Ягорлицького ремісничого поселення, розташованого на березі одноіменної затоки Чорного моря поблизу с. Іванівки Голопристанського р-ну Херсонської обл. За переконливим датуванням В. В. Рубана, пам'ятка існувала в останній чверті VII — першій половині VI ст. до н. е.⁶³. Як уже відзначалось у літературі, Ягорлик не можна розглядати як самостійний пункт з постійним населенням — тут на площі в кілька десятків гектарів містилися сезонні майстерні, що належали, мабуть, березанцям⁶⁴. На цьому місці, поблизу джерел різної сировини, березанські ремісники виробляли залізо, відливали різні вироби з бронзи й олова, варили скло й робили з нього прикраси⁶⁵. Можна вважати за доведене, що для забезпечення ремісничого виробництва розробляли гематитові піски, рубали ліс, випалювали вугілля, в невеликих озерах Кінбурнського півострова добували сіль та соду⁶⁶. Частина ремісничої продукції призначалась, безперечно, для експорту до Скіфії.

Великого розвитку дістав товарообмін. Імпорт із Середземномор'я фіксується, передусім, за масовими знахідками на поселенні фрагментів амфор і розписної кераміки⁶⁷. Натомість могли надходити такі товари як хліб, риба, худоба, ліс, сода чи скло, метали, раби — однак упевнено визначити структуру березанського експорту до метрополії ми не можемо. Із Карпато-Дунайського басейну надходила мідь і, напевне, олово, але що йшло взамін — сказати важко.

У Скіфії, поза сумнівом, купували худобу, можливо рабів, не виключе-

но — ту чи іншу мінеральну сировину. Частково ці товари оплачувано реекспортом середземноморського вина, олії й кераміки, частково — продукцією березанського ремісничого виробництва: речами з заліза, бронзи, олова й скла. При цьому, як вже відзначалося, складається враження, що традиційні товари грецької метрополії спочатку не користувалися великим попитом у місцевих племен. Тому розвиток колоніального ремісничого виробництва, зорієнтованого на тубільний ринок, який виходить із потреб і смаків варварів, був ефективніший за спроби налагодити посередницьку торгівлю⁶⁸. Такого ж висновку дійшов і К. К. Марченко: «...складається враження, що насправді ранній грецький імпорт охоплював не лише, чи, певніше, не стільки дорогі, високохудожні вироби керамістів метрополії, скільки, перш за все, продукцію ремісників самої Березані, орієнтовану на задоволення нагальних потреб аборигенів у предметах з металів»⁶⁹.

Для наших цілей дуже важливим є питання про ступінь розподілу праці, відокремлення ремесла й торгівлі від сільського господарства. Стосовно класичних Афін, як стверджує Г. О. Кошеленко, «можна говорити не тільки про відокремлення ремесла від землеволодіння, але й про глибоку спеціалізацію самої ремісничої діяльності»⁷⁰. Однак у часи заснування Березанського поселення цей процес в Елладі взагалі тільки починався. Цікавий для нас і факт, відзначений у праці Г. О. Кошеленка, що «уже в давнині усвідомлювали залежність ступеню розподілу праці від розміру міста»⁷¹. У цьому відношенні Березань не можна порівнювати не тільки з Афінами, але і з Ольвією V ст. до н. е. Із цього випливає, що навряд чи буде доцільно шукати сліди відокремлення ремесла й промислів від сільського господарства на ранній Березані. Швидше ті ж самі люди, що виробляли залізо й варили скло, тією чи іншою мірою брали участь у обробці землі, розведенні тварин чи рибній ловлі (із чого не випливає, природно, зворотне — що кожний, хто обробляв землю чи розводив худобу, міг займатися і займався металообробкою чи скловарінням).

Сучасні методи дослідження не дозволяють адекватно визначити кількість праці, витраченої в тій чи іншій сфері діяльності, обсяг і вартість продукції і, відповідно, з'ясувати питому вагу різних галузей господарства. Проте, досить впевнено можна сказати, що вже на першому етапі свого існування Березань виглядає як напівміське поселення, економіка якого була багатогалузевною й не орієнтувалася на однобічний розвиток будь-якої конкретної сфери господарської діяльності. Переселенці займалися і землеробством, і тваринництвом, і ремеслами, і риболовством, і торгівлею. Припущення про те, що основу економіки становила посередницька торгівля, можна відкинути — про це свідчить хоча б і те, що переважна частина археологічно зафіксованого імпорту з метрополії осідала безпосередньо на Березані, а істотну (коли не основну) частку експорту до Скіфії становили власне березанські товари. Треба сказати, що невеличке й зовсім ізольоване від зовнішнього світу еллінське селище навряд чи було спроможне, не деградуючи, цілком забезпечувати себе необхідною сировиною й продуктами. Саме це, можливо, і спричиняло його торговельну активність. Судячи з усього, імпорт із Скіфії й Середземномор'я компенсував, перш за все, вивезення власної продукції, а реекспорт чужих товарів приносив якийсь додатковий прибуток. Таким чином, напереконливішою уявляється нам зараз точка зору, згідно якої основу березанської економіки становили продуктивні галузі господарства. Виробництву був притаманний досить високий рівень товарності. Необхідна, але і не головна галузь економічної діяльності, полягала в доволі активній торгівлі, зокрема, й посередницькій.

Примітки

¹ Штерн Э. Значение керамических находок на Юге России для выяснения культурной истории черноморской колонизации // ЗООИД. — 1899. — т. XXII. — С. 1-27; Stern E. Die griechischen Kolonization am Nordgestade des Schwarzen Meeres im Lichte archäologischer Forschung // Klio. — 1909. — Bd. IX. — S. 139-152.

² Основна історіографія до початку 60-х рр. розглянута В. В. Лапіним. Див.: Лапін В. В.

Греческая колонизация Северного Причерноморья (критический очерк отечественных теорий колонизации).— К., 1966.— С. 86—147.

³ Лапин В. В. Экономическая характеристика Березанского поселения // Античный город.— М., 1963.— С. 31—39; Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— С. 86—147.

⁴ Захарук Ю. Н. Рец. на кн.: Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— К., 1966 // СА.— 1969.— № 4.— С. 287—290; Тереножкин А. И. Рец. на кн.: Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— К., 1966 // СА.— 1968.— № 4.— С. 290—297; Шелов Д. Б., Брашинский И. Б. Рец. на кн.: Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— К., 1966 // ВДИ.— 1969.— № 3.— С. 161—171.

⁵ Копейкина Л. В. Особенности развития Березанского поселения в связи с ходом колониационного процесса // Материалы I Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья.— Тбилиси, 1979.— С. 108.

⁶ Шрамко Б. А., Янушевич З. В. Культурные растения Скифии // СА.— 1985.— № 2.— С. 60—62; Щеглов А. Н. Северопоптийская торговля хлебом во второй половине VII—V вв. до н. э.: письменные источники и археология // Причерноморье в VII—V вв. до н. э.— Тбилиси, 1990.— С. 99—121.

⁷ Копейкина Л. В. Особенности развития...— С. 109.

⁸ Akurgal E. The Early Period and the Golden Age of Ionia // AJA.— 1962.— V. 66.— № 4.— P. 371.

⁹ Пичикян И. Р. Малая Азия — Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния.— М., 1984.— С. 16.

¹⁰ Островерхов А. С. К вопросу о сырьевой базе античного ремесленного производства в районе Днепровского и Бугского лиманов // ВДИ.— 1979.— № 3.— С. 118—124; Ісаяєв М. М. Природні умови та господарська діяльність Ольвійської держави у VII—V ст. до н. е. // СВТУ.— 1992.— С. 129—140.

¹¹ Копейкина Л. В. Особенности развития...— С. 108, 109.

¹² Марченко К. К. Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // ВДИ.— 1980.— № 1.— С. 135, 136.

¹³ Яйленко В. П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э.— М., 1982.— С. 242, 243.

¹⁴ Щеглов А. Н. Заметки по древней географии и топографии Сарматии и Тавриды. I. Остров Березань // ВДИ.— 1965.— № 2.— С. 107—110; Лапин В. В. Греческая колонизация...— С. 128—137.

¹⁵ Марченко К. К. Модель греческой колонизации...— С. 136.

¹⁶ Копейкина Л. В. Особенности развития...— С. 111.

¹⁷ Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция.— М., 1983.— Т. 1.— С. 380.

¹⁸ Андреев Ю. В. Раннегреческий полис (гомеровский период).— Л., 1976.— С. 44.

¹⁹ Копейкина Л. В. Особенности развития...— С. 108, 109; Марченко К. К. Модель греческой колонизации...— С. 135, 136.

²⁰ Марченко К. К. Модель греческой колонизации...— С. 134; Копейкина Л. В. Особенности развития...— С. 109.

²¹ Марченко К. К. Модель греческой колонизации...— С. 134.

²² Там же.

²³ Карышковский П. О., Лапин В. В. Денежно-вещевой клад эпохи греческой колонизации, найденный на Березани в 1975 году // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья.— Тбилиси, 1979.— С. 105.

²⁴ Марченко К. К. Модель греческой колонизации...— С. 134, 135.

²⁵ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднестровье и Побужье в VII—V веках до н. э.— М., 1966.— С. 14—16; Щеглов А. Н. Северопоптийская торговля хлебом во второй половине VII—V вв. до н. э.: письменные источники и археология // Причерноморье в VII—V вв. до н. э.— Тбилиси, 1990.— С. 108.

²⁶ Модель греческих колонизаций...— С. 135.

²⁷ СЭС.— М., 1980.— С. 672, 1184.

²⁸ СЭС.— С. 1221.

²⁹ Копейкина Л. В. Особенности развития...— С. 109; Марченко К. К. Модель...— С. 134.

³⁰ Виноградов Ю. Г. Новые материалы по раннегреческой экономике // ВДИ.— 1971.— № 1.— С. 64—67.

³¹ Там же.— С. 65.

³² Виноградов Ю. Г. Прохус Минниды из Пантикапея // ВДИ.— 1974.— № 4.— С. 58.—

Прим. 13; Яйленко В. П. Выступление на дискуссии // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья.— Тбилиси, 1979.— С. 354, 355; Щеглов А. Н. Северопонтийская торговля хлебом...— С. 110.

³³ Виноградов Ю. Г. Древнейшее греческое письмо с острова Березань // ВДИ.— 1971.— № 4.— С. 98.

³⁴ Виноградов Ю. Г. О политическом единстве Березани и Ольвии // Художественная культура и археология античного мира.— М., 1976.— С. 80.

³⁵ Марченко К. К. Модель...— С. 134.

³⁶ Копейкина Л. В. Особенности развития...— С. 109; Марченко К. К. Модель...— С. 135.

³⁷ Виноградов Ю. Г. Полис...— С. 380; Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э.: Историко-эпиграфическое исследование.— М., 1989.— С. 53.

³⁸ Виноградов Ю. Г. Полис...— С. 380; Виноградов Ю. Г. Политическая история...— С. 52, 53.

³⁹ Виноградов Ю. Г. Полис...— С. 380; Виноградов Ю. Г. Политическая история...— С. 53.

⁴⁰ Виноградов Ю. Г. Полис...— С. 383, 384; Виноградов Ю. Г. Политическая история...— С. 54, 55.

⁴¹ Виноградов Ю. Г. Полис...— С. 382; Виноградов Ю. Г. Политическая история...— С. 54, 55.

⁴² Фабрициус И. В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР.— К., 1951.— С. 58; Скудникова В. М. Хиосские кубки из раскопок на острове Березани // СА.— 1957.— № 4.— С. 138; Рубан В. В. О датировке Ягорлыцкого поселения // ИААСП.— 1980.— с. 104—114; Рубан В. В. Керамика Ягорлыцкого поселения из собрания Херсонского музея // СА.— 1983.— № 1.— С. 285—291; Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.— 1960.— № 83.— С. 70.

⁴³ Янушевич З. В. Культурные растения Северного Причерноморья: палеоботанические исследования.— Кишинев, 1986; Щеглов А. Н. Северопонтийская торговля хлебом...— С. 110—113; Шрамко Б. А., Янушевич З. В. Культурные растения Скифии // СА.— 1985.— № 2.— С. 60—62.

⁴⁴ Лапин В. В. Греческая колонизация...— С. 125—127.

⁴⁵ Раскопки древнегреческого поселения на о. Березань в 1966 г. // АИУ.— 1967.— Вып. 1.— С. 148—149.

⁴⁶ Інв.№ АБ/72-220. Археологічний музей ІА НАНУ.

⁴⁷ Інв.№№ АБ/80-559, АБ/80-630. Археологічний музей ІА НАНУ.

⁴⁸ Інв.№№ АБ/71-130, АБ/72-108. Археологічний музей ІА НАНУ.

⁴⁹ Журавлев О. П. Животноводство, охота и ландшафтные особенности античного Ольвийского государства // Морфологические особенности позвоночных животных Украины.— К., 1983.— С. 38—45; Журавлев О. П. Кісткові решітки ссавців в Ольвії та на Березані // Археологія.— 1983.— № 42.— С. 80—84.

⁵⁰ Лапин В. В. Греческая колонизация...— С. 128.

⁵¹ Інв.№№ АБ/72-324, АБ/75-228, ІІІ/75-462, АБ/75-461. Археологічний музей ІА НАНУ.

⁵² Горбунова К. С. Аттическая чернофигурная керамика из раскопок 1962—1971 гг. на участке «Г» о. Березань // Художественные изделия античных мастеров.— Л., 1982.— С. 41—44.

⁵³ Штерн Э. Р. Раскопки на острове Березань // ОАК за 1908 г.— СПб., 1912.— С. 87.

⁵⁴ Нудельман Д. И. Древнегреческое поселение на Северном Причерноморье: Березань // Уч. зап. Моск. обл. пед. ин-та.— 1946.— Т. 37.— Вып. 3.— С. 42; Славин Л. М. Древньогрецьке поселення на острові Березань // Наук. зап. КДУ.— 1956.— Т. 15.— Вып. 6.— № 7.— С. 160, 161; Болтенко М. Ф. Исторические судьбы острова Березани // ЗОАО.— 1960.— Т. 1(34).— С. 42.

⁵⁵ Лапин В. В. Греческая колонизация...— С. 137, 138.

⁵⁶ Лапин В. В. Отчет о раскопках древнегреческого поселения на о. Березань в 1961—1962 гг. // ІА ІА НАНУ.— 1961—1962/6а.— С. 29, 30.

⁵⁷ Лапин В. В. Раскопки древнегреческого поселения на о. Березань в 1966 г. // АИУ.— 1967.— Вып. 1.— С. 148.

⁵⁸ Лапин В. В. Отчет о работе Березанской экспедиции Археологического музея Института зоологии АН УССР в 1974 г. // ІА ІА НАНУ.— 1974/100.— С. 18.

⁵⁹ Доманская Я. В. Работы Березанской экспедиции // АО.— 1983.— М., 1985.— С. 272.

⁶⁰ Інв.№ Б/60-1133. Археологічний музей ІА НАНУ.

⁶¹ Штерн Э. Р. Раскопки на острове Березани // ОАК за 1907 г.— СПб., 1910.— С. 69; Лапин В. В. Греческая колонизация...— С. 137; Лапин В. В. Березань и проблемы генезиса античной северопричерноморской цивилизации // ІА ІА НАНУ.— 1978.— с. 109.

⁶² Лапин В. В. Отчет о раскопках древнегреческого поселения на о. Березань в 1975 г. // НА ИА НАНУ. — 1975/114. — С. 24.

⁶³ Рубан В. В. О датировке Ягорлыцкого поселения... — С. 104—114; Рубан В. В. Керамика Ягорлыцкого поселения... — С. 285—291.

⁶⁴ Марченко К. К. Модель... — С. 135; Яйленко В. П. Архаическая Греция // Античная Греция. — М., 1983. — С. 143.

⁶⁵ Островерхов А. С. Экономические связи Ольвии, Березани и Ягорлыцкого поселения со Скифией (VII — середина V вв. до н. э.). — Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1978.

⁶⁶ Островерхов А. С. К вопросу о сырьевой базе античного ремесленного производства в районе Днепровского и Бугского лиманов // ВДИ. — 1979. — № 3. — С. 118—124.

⁶⁷ Капошина С. И. Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья // МИА. — 1956. — № 50. — С. 211—239; Скудная В. М. Хиосские кубки из раскопок на острове Березани // СА. — 1957. — № 1. — С. 128—139; Скудная В. М. Родосская керамика с о. Березань // СА. — 1960. — № 2. — С. 153—167; Конейкина Л. В. Родосско-ионийская керамика VII в. до н. э. с о. Березань и ее значение для изучения раннего этапа существования поселения // Художественные изделия античных мастеров. — Л., 1982. — С. 6—35.

⁶⁸ Отрешко В. М. К проблеме экономического районирования Нижнего Побужья в архаическую эпоху // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. — Тбилиси, 1979. — С. 153.

⁶⁹ Марченко К. К. Модель... — С. 135.

⁷⁰ Кошеленко Г. А. Греческий полис и проблемы развития экономики // Античная Греция. — М., 1983. — Т. 1. — С. 228.

⁷¹ Кошеленко Г. А. Указ. соч. — С. 232.

В. М. Отрешко

ОБ ОСНОВАХ ЭКОНОМИКИ БЕРЕЗАНСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ

В статье рассматриваются аргументы ряда исследователей, считающих торговлю основой экономики ранней Березани. Анализируемая точка зрения представляется автору малоубедительной. Археологические материалы показывают развитие на Березани различных отраслей производящего хозяйства. Что же касается посреднической (реэкспортной) торговли, то ее доминирующее значение источниками не подтверждается.

V. M. Otrushko

CONCERNING FUNDAMENTALS OF ECONOMY IN BEREZAN SETTLEMENT

The paper deals with arguments of some researchers considering trade to be a fundamental of the early Berezan economy. The standpoint of concern seems to the author to be unconvincing. Archaeological findings show development of various branches of productive economy in Berezan. As to the intermediary (reexport) trade, its prevalence is not confirmed by the findings.

ПРО ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ОЛЬВІЇ В ПЕРШІ СТОЛІТТЯ НОВОЇ ЕРИ

В. В. Крапівіна

Стаття присвячена проблемі етнічного складу населення Ольвії в перші століття нової ери. Автор намагається вирішити питання, переважно скіфи чи сармати дали значну кількість іраномовних імен у ольвійських написах.

Проблемі етнічного складу населення Ольвії присвячена значна кількість наукових праць. Багато дослідників більшою або меншою мірою торкалися цього питання. Однак вказана проблема все ще далека від остаточного вирішення. Існуючі точки зору різноманітні і часто взаємовиключні. Мабуть, це підкреслює складність проблеми та її неоднозначність. В цілому, це окремий випадок загальної проблеми взаємозв'язку археологічних даних з етносом.

Наявність значної кількості іраномовних імен у написах Ольвії I—III ст. н. е., карбування монет варварських царів Фарзоя та Інісмея, знахідки окремих предметів із сарматськими знаками, повідомлення Діона Хрисостома про те, що у відбудовані після гетської навали грецькі міста наринувла маса варварів — все це дало підстави для висновків про наявність варварського елементу у складі громадянської общини Ольвії в перші століття нашої ери. Але на присутність цього варварського елементу та його характер існує кілька точок зору. Перші дослідники історії Ольвії вважали, що він був досить значним і пов'язували його із скіфами. Так В. Ф. Міллер відзначає значний іранський елемент у Ольвії, який пов'язує зі скіфами-орачами Геродота, але при цьому підкреслює, що від предків¹ вони зберегли тільки варварські імена. В. В. Латишев відзначає, що варвари увійшли до складу громадянської общини та повністю розчинилися в ній, але при цьому надали їй «особливого смаку». Це були кілька скіфських еллінізованих сімей, з яких почалося змішування еллініського та варварського елементів². Пізніше думки дослідників розділяються. Одні продовжують додержуватися точки зору, згідно якої зростає скіфський прошарок, найбагатші представники якого одержують політичні права та беруть участь в управлінні державою. Інші пишуть про скіфо-сарматський вплив, не розділяючи ці племена та підкреслюючи при цьому сарматизацію Ольвії⁴, або просто зазначають, що тривале перебування ольвіополітів у варварському осередку на північ від міста залишило свій слід⁵. Частина дослідників пов'язує іраномовні імена з Ольвії із сарматами⁶. Найбільшого розвитку гіпотеза сарматського походження іранських імен з Ольвії набула у працях А. С. Русясової, яка вважає, що на початку II ст. н. е. частина сарматського племені сіраків разом з групою боспорських прихильників роду Мітрідата оселилась в Ольвії та склала єдину громадянську общину з ольвіополітами⁷.

Проте, на наш погляд, появу іранських та греко-іранських імен у ольвіополітів слід пов'язувати перш за все не з включенням сарматів або інших варварів до складу їх общини, а з тривалим процесом еллінізації та асиміляції оточуючих Ольвію скіфів, які тепер вважали себе еллінами. Вони взяли участь у відбудові міста після гетської навали та стали його громадянами. Розглянемо цю тезу докладніше залучаючи всі наявні джерела.

Із літературних джерел ми маємо тільки XXXVI Борисфенітську промову Діона Хрисостома, ритора із Віфінії, який відвідав Ольвію наприкінці I ст. н. е. Крім вищезгаданого повідомлення про масу варварів, що наринувли у відбудовані грецькі міста Північно-Західного Причорномор'я, він описує одяг ольвіополітів, що має скіфський характер: це штани та чорні плащі; відзначає недостатньо чисту грецьку мову мешканців Ольвії. Водночас, Діон вважає ольвіополітів еллінами за характером, у зовнішності яких багато іонічного, усі вони на давній манер мали довге волосся та бороду, шанували грецьких богів Ахілла та Зевса, полюбляли та вивчали Гомера, а деякі і Платона (Ог.,

XXXVI). Немає в Діона жодних згадок про варварів у межах міста, що він неодмінно зробив би, маючи для цього будь-яку основу⁸. Нічого не повідомляє він і про етнічні відмінності мешканців міста. Так само як і Діон у ольвійополітів, деяку нечистоту грецької мови та варварський костюм відзначав Овідій на початку I ст. н. е. у Томах. При цьому епіграфічні пам'ятки цього часу у Томах загалом не дають відхилень від норми грецької мови⁹. Можливо, спостерігається свосередна вимова та деякі фонетичні особливості, які не фіксуються при написанні¹⁰. В. В. Латишев відзначав у ольвійській епіграфіці певні «своєрідні особливості», однак, хоча «вимова ольвійополітів була вже далека від давньоеллінської чистоти, але її особливості були такі ж, які ми спостерігаємо і у інших греків того часу»¹¹. Запозичення ж «варварського» костюму мешканцями античних міст та поселень Північного Причорномор'я пояснюється тим, що він більше відповідав місцевим кліматичним умовам. При цьому вони зробили штани та кафтан вужчими. Проте, як би не зображували вони себе у походах, у сценах загробного пиру померлий завжди одягнений у типове грецьке вбрання¹².

Інша категорія джерел — епіграфічні. В ономастиці Ольвії фіксується значна кількість «варварських» імен. У найвпливовіших її громадян зустрічаються, крім грецьких, іранські, фракійські та змішані імена. Згідно проведених досліджень, з 264 ольвійських імен грецькими є 89, іранськими — 60, фракійськими — 3, греко-іранськими — 64, греко-римсько-іранськими — 17, римсько-іранськими — 3, нез'ясованого походження — 20¹³.

Але в зв'язку з цим відзначимо, що вживання запозичених власних імен безумовно свідчить про вплив іншомовної стихії, але не може тлумачитися як наслідок поєднання різноетнічних елементів в межах одного середовища. Слід відокремлювати мовну приналежність імен та етнічну¹⁴. Власні імена іноді запозичуються одним народом у іншого, тому це джерело не може бути пріоритетним при розв'язанні складних проблем етносу¹⁵. Такий значний відсоток іраномовних імен зустрічається тільки у написах Танаїса та Ольвії, що все ж таки свідчить про наявність тут іраномовного елемента. Проте, це могло бути пов'язане як зі скіфами, так і сарматами, оскільки обидва народи — іраномовні. Розподіл імен на скіфські та сарматські досить умовний. Вони мають спільні фонетичні та словотворчі ознаки¹⁶. Так, наприклад, іраномовні імена Танаїсу В. Ф. Міллер пов'язував із сарматами тільки тому, що, згідно повідомлень давніх авторів, вони мешкали у цьому регіоні. Іранські ж імена того ж типу з Тіри, Ольвії, Пантикапею він пов'язував із іранським походженням скіфів-орачів Геродота¹⁷. Зазначимо також що ці імена належали аристократичній верхівці міста, яка зберегла від предків тільки їх. Посадових відмінностей між громадянами з грецькими, змішаними та «варварськими» іменами не спостерігається. Самі мешканці Ольвії, ймовірно, як з грецькими так і з іранськими або змішаними іменами почували себе еллінами: вони займали посади архонтів, стратегів, агораномів та навіть жерців, шанували грецьких богів Зевса, Гермеса, розмовляли грецькою мовою. Таким чином, ставлення громадян Ольвії до строкатої суміші імен було індиферентним. Не виключено, що громадяни чисто грецького походження могли давати своїм синам негрецькі імена при значному поширенні останніх. Але це стає можливим тільки при одночасному входженні великої кількості «варварів» до складу громадянської общини та їх повному змішанні з громадянами чисто грецького походження, щоб «варварський» елемент розчинився в грецькому, надав йому особливого відтінку¹⁸. Це могло трапитися, на думку В. В. Латишева, при відбудові Ольвії після гетської навали, коли її мешканці для більшого зміцнення уз «могли прийняти до свого середовища кілька скіфських, більш чи менш еллінізованих сімей, які бажали придбати міцну ослість в їх місті, та дарувати їм громадянські права»¹⁹. Але на нашу думку, цей процес був значно тривалішим, ніж це здавалося В. В. Латишеву.

Отже, велику кількість іраномовних імен в ономастиці Ольвії слід пов'язувати з раніше еллінізованим населенням Ольвійської хори. Це первинно іраномовне населення — скіфи — перейняло протягом кількох століть співіснування з греками античну культуру. Ймовірно поступово воно стає однорідним в етнічному плані за рахунок змішаних шлюбів. Має місце процес еллінізації варварів, а не варваризації еллінів, як вважають деякі дослідники. Відображенням цього процесу стає поява нижньодніпровських городищ наприкінці III — початку II ст. до н. е., майже одночасно з припиненням життя на

поселеннях ольвійської периферії. Вони відрізняються від скіфських поселень IV ст. до н. е. сильною еллінізацією. Їх матеріальна культура, структура поселень, домобудівництво, характер господарства дуже схожі з античними. Ймовірно, мешканці Ольвії та поселень її периферії становили основну частину населення цих городищ²⁰. Ймовірно, більшість тих, що залишилися в живих після гетської навали ольвіополітів укрилася саме на нижньодніпровських городищах, сприяючи ще більшій їх еллінізації.

Однак, наприкінці I ст. до н. е. почалося просування на захід сарматських племен, була зруйнована частина нижньодніпровських городищ, на інших були збудовані оборонні мури²¹. При цьому сармати, зачепивши ці городища, пройшли значно північніше спустошеної гетами Ольвії²².

Внаслідок цього наприкінці I ст. до н. е. в районі Ольвії складаються більш сприятливі умови життя, ніж на Нижньому Дніпрі. Починається відродження Ольвії та поселень її хори. Певну роль у поверненні ольвіополітів на старе місце відіграло також усвідомлення ними своєї єдності. Діон підкреслює патріотизм мешканців Ольвії та їх безумовну повагу до всього грецького (Ог., XXXVI). Не ольвіополіти прийняли до свого середовища кілька скіфських, певною мірою еллінізованих сімей та дарували їм громадянські права, як писав В. В. Латишев, а колишні мешканці Ольвії та її округи, а також їх нащадки (бо життя на городищі було перерване десь на 20—30 років!), разом з населенням нижньодніпровських городищ відбудовують місто та створюють спільну громадянську общину.

У зв'язку з цим зазначимо, що невелика кількість «варварських» імен в ономастиці Ольвії VI—I ст. до н. е. свідчить не про відсутність певної кількості спочатку суто варварського, потім еллінізованого населення, а про його низький соціальний стан. Як відомо, епіграфіка в основному вміщує імена аристократичної верхівки міста²³. У догетській Ольвії еллінізовані варвари не входили до складу громадянської общини міста, яка являла собою досить замкнену структуру. Положення, як ми бачимо, змінилося тільки після гетської навали, в результаті якої була значною мірою зруйнована громадянська община Ольвії. Вона формується заново. Права та обов'язки колишніх та нових її членів рівні, тому у написах Ольвії ми не спостерігаємо різниці між особами з грецькими, варварськими або змішаними іменами. При цьому слід підкреслити, що Ольвія повністю зберігає полісну структуру, тут функціонували всі головні органи полісної демократії²⁴. Комплекс її матеріальної культури загалом залишається античним²⁵. Переважає грецька основа і в духовній культурі ольвіополітів. Вплив скіфських, сарматських, фракійських елементів не значний, має епізодичний характер²⁶. Відсутні суттєві зміни і в поховальному обряді, поховальні комплекси свідчать про етнічну однорідність населення²⁷. Як писав В. Ф. Міллер, іранські імена належали грецьким громадянам, які зберегли від предків тільки «варварські» імена²⁸. А. Вонсович дещо ускладнює та невірно трактує картину, коли пише, що в Ольвії цього часу найважливішу роль відіграють маленькі групи землевласників, частково скіфського та сарматського походження²⁹.

Як ми вже відзначали, частина дослідників пов'язує появу іранських імен в ольвійській епіграфії не з раніше еллінізованим осілим скіфським населенням, а з кочовим або напівкочовим сарматським, яке з'являється в цей час у Північно-Західному Причорномор'ї. Ця думка також аргументується тим, що в Ольвії було знайдено окремі предмети з сарматськими знаками: 4 дзеркала, флакон, гривна, кинджал з кільцевим навершям, а також чотири кам'яні плити³⁰. Особливої згадки заслуговують мармурові скульптури левів архайчного часу, вкриті сарматськими знаками та невеликими заглибленнями. Вони були знайдені в кургані римської доби у північній частині Ольвії. Ймовірно, використовувались у релігійно-культових цілях, знаки були нанесені неодноразово та різними особами³¹.

Слід також згадати, що з середини I ст. н. е. у Ольвії карбували свої монети варварські царі Фарзой та Інісмей. Характер їх взаємовідносин із Ольвією трактується по-різному, проте частіше пов'язується з її підкоренням варварам. Цих царів довгий час вважали правителями скіфів³². Однак, за переконливою аргументацією П. Й. Каришковського, вони були царями сарматських племен, а не кримських скіфів. На користь цього свідчить те, що на золотих монетах Фарзоя та срібних Інісмея присутня сарматська тамга, а аналіз топографії знахідок цих монет вказує на локалізацію царства Фарзоя

та Інісмея на північний захід від Ольвії, а не в Криму³³. Питання про ворожість Фарзоя до Ольвії та її насильницьке захоплення викликає сумнів у П. Й. Каришковського, однак, визнання ольвіюполітами верховної влади Фарзоя здається очевидним. Числові диференти на монетах царя та міських він пов'язує з «ерою Фарзоя» в Ольвії, що здається йому цілком переконливим на тлі загальної сарматизації міста³⁴. На думку П. Й. Каришковського, далі розвинуто М. Б. Щукіним, царство Фарзоя, а потім Інісмея протистояло проникненню Риму в регіон³⁵. Цю останню тезу повністю підтримує і розвиває А. С. Русяєва. Вона вважає, що Фарзой був сином сіракського царя Дзорсина, Ольвія перебувала не в політичній, а до деякої міри економічній залежності від нього. На початку II ст. н. е. сіраки з групою боспорських прихильників роду Мітрідата оселилися в Ольвії, де становили єдину громадянську общину з еллінами. Вони залишили сліди свого перебування, на думку А. С. Русяєвої, в антропоміміці та культурі Ольвії³⁶.

Однак матеріали, які вже згадувалися вище, не підтверджують факту сарматизації Ольвії. При цьому під сарматизацією ми розуміємо значні зміни характеру матеріальної та духовної культури населення міста у зв'язку з появою ряду рис, характерних для сарматського суспільства. Наявність окремих елементів та предметів, які пов'язуються із сарматами, свідчить сама по собі тільки про різноманітні контакти між ольвіюполітами та сарматами. Їх важко заперечувати, навіть топографія сарматських пам'яток показує, що з середини I ст. н. е. вони розміщуються навколо Ольвійської держави³⁷. Згідно повідомлення Діона Хрисостома історична ситуація в районі Ольвії була досить складною. Місто постійно зазнає нападів, в його околицях кочують сармати та скіфи. Повідомляючи про мешканця Ольвії Каллістрата Діон підкреслював, що той багато савроматів або убив, або взяв у полон. Потім він описує один з набігів скіфів, які вбили вартових, що загавилися, а інших, можливо, забрали у полон. Ворота були замкнені, на стіні був вивішений військовий прапор. Ольвіюполіти, що зібралися послухати промову Діона, майже всі були озброєні (Ог., XXXVI). Можливо, Діон трохи згущує барви, однак, згідно епіграфічних даних, ольвіюполіти неодноразово відправляли посольства до скіфів та сарматів, щоб за допомогою дарів або данини відвернути набіги на місто³⁸. Це їм, очевидно, вдалось, бо Діон називає гетський розгром міста останнім. Крім того, відвідавши місто невдовзі після тривалого карбування тут монет Фарзоя та Інісмея, він зовсім не згадує про підпорядкування його скіфам або сарматам (Ог., XXXVI). Здається малоімовірним, щоб він не згадав цей важливий факт історії міста, приділивши особливу увагу взаємодіям Ольвії з оточуючими племенами.

Слід також відзначити, що в I ст. н. е. мідні монети Ольвії зберігають характер монет автономного міста. За епіграфічними пам'ятками, вона залишалася самостійною державою із звичайною полісною структурою.

На наш погляд, весь комплекс розглянутих даних свідчить про відсутність насильницького захоплення Ольвії та прямого її підпорядкування правителям сарматів Фарзоя, а потім його сину Інісмею³⁹. Швидше був використаний монетний двір Ольвії⁴⁰. Як ми бачимо, ольвіюполіти та сармати тривалий час співіснують у безпосередній близькості один від одного. Сармати майже постійно з'являються на хорі Ольвії, а також, ймовірно, і в самому місті. Карбування монет царів Фарзоя та Інісмея в Ольвії протягом кількох десятиків років навряд чи було можливе без періодичних візитів їх зі свитою або їхнього найближчого оточення до міста. При цьому, вірогідно, вони залишали супроводжуючих осіб за стінами міста, як це робив колись легендарний Скіл. Не виключено, що саме цим можна пояснити появу сарматських знаків із заглибленнями на грецьких скульптурах левів (див. вище), а також на вапнякових плитах. За таких умов стає зрозумілою поява в Ольвії сарматських імен та окремих предметів з їх знаками.

Однак, це ще не дає підстав вважати, що значна кількість сарматів могла входити до складу ольвійської громадянської общини. Цьому суперечить навіть характер сарматського суспільства. Для описуваного часу існування сарматської культури в Північному Причорномор'ї військні поховання становлять 1/4—1/5 всього масиву, 86% чоловічих поховань містять зброю, що свідчить про те, що — це кочовики ранньокласового суспільства, а не скіфи⁴¹. Не слід абсолютно заперечувати можливість осідання з часом у Ольвії незначної кількості сарматів. Однак воно не було провідним у житті міста, ці

сармати не могли дати таку кількість іраномовних імен в ономастиці Ольвії, створивши верхівку місцевої влади.

Дослідження показали, що загалом антропологічний тип мешканців Ольвії слід пов'язувати з понтійським варіантом середземноморської раси. При цьому спостерігається близькість за рядом диференціюючих ознак із грецькими та скіфськими черепами та значні відмінності від римських та сарматських⁴².

Крім того, в останні роки з'явилися нові переконливі дані про те, що Фарзой та Інісмей були правителями аорсів, які пересувалися у Північно-Західне Причорномор'я з районів Подоння — Нижнього Поволжя. Інісмей був похований у верхів'ях Дністра⁴³. Відома також знахідка під Мангуном фрагменту ольвійського декрету, в якому згадуються посольства до гегемонів Мезії, до якихось союзників та великих царів Аорсії⁴⁴. Все це спростовує точку зору А. С. Русаєвої, що Фарзой та Інісмей були правителями сіраків, які оселилися в Ольвії разом з боспорцями, прихильниками Мітрідату⁴⁵.

Як відомо, аорси взяли участь у римсько-боспорській війні на боці Риму, а сіраки — на боці Мітрідата. Не виключено, що аорси після перемоги Риму були переселені ближче до Дунайського кордону з метою його зміцнення. Можливо, на них була також покладена функція охорони та захисту Ольвії. Вона здійснила карбування золотих монет Фарзою, право на яке дарував йому Рим.

При такому розгляді історичної ситуації стає очевидним, що взаємовідносини Ольвії з сарматами мали складний характер. Контакти їх були досить тісними, але не настільки, щоб останні могли увійти до складу громадянської общини Ольвії і за досить короткий проміжок часу стати натуралізованими громадянами. На наш погляд, це значно зрозуміліше стосовно давніх сусідів Ольвії — скіфів.

Примітки

¹ Миллер В. Ф. Эпиграфические следы иранства на юге России // ЖМНП. — СПб., 1886. — № 247. — С. 232—282.

² Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887. — С. 115—120, 172—182, 186—189.

³ Славин Л. М. Ольвия. Место // Археология УРСР. — К., 1971. — Т. II. — С. 284.

⁴ Гайдукевич В. Ф. История античных городов Северного Причерноморья (краткий очерк) // АГСП. — 1955. — С. 57, 63; Wasowicz A. Olbia Pontique et son territoire. — L'aménagement de l'espace. — Paris, 1975. — P. 116, 117.

⁵ Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — К., 1989. — С. 57, 58.

⁶ Книпович Т. Н. Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников // МИА. — 1956. — № 50. — С. 134, 135; Карышковский П. О. О монетах царя Фарзоа // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. — К., 1982. — С. 74.

⁷ Русаева А. С. До історії взаємовідносин Ольвії з сарматами // Проблеми історії та археології давнього населення УРСР. Тези доп. Одеса, жовтень 1989. — К., 1989. — С. 192, 193.

⁸ Латышев В. В. Указ. соч. — С. 188; Подосинов А. В. Овидий и Причерноморье: опыт историко-лингвистического анализа поэтического текста // Древнейшие государства на территории СССР. — М., 1984. — С. 145.

⁹ Подосинов А. В. Указ. соч. — С. 153.

¹⁰ Корпус боспорских надписей. — Л., 1965. — С. 797.

¹¹ Латышев В. В. Указ. соч. — С. 177.

¹² Цветаева Г. А. Одежда и украшения // Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья. — М., 1985. — С. 236.

¹³ Латышев В. В. Указ. соч. — С. 173—176; Книпович Т. Н. Указ. соч. — С. 134, 135; Трещев Ю. Н. Просопография должностных лиц Ольвии I—III вв. н. э. // ВДИ. — 1977. — 4. — С. 156—182.

¹⁴ Білецький А. О. Про власні імена з ольвійських написів // Археологія. — 1957. — XI. — С. 21, 25.

¹⁵ Миллер В. Ф. Указ. соч. — С. 236.

¹⁶ Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор. — М.-Л., 1949. — Ч. I. — С. 149.

¹⁷ Миллер В. Ф. Указ. соч. — С. 280.

- 18 Латышев В. В. Указ. соч.— С. 173, 174.
- 19 Там же.— С. 188.
- 20 Вязьмитина М. І. Золота Балка.— К., 1962.— С. 112, 113; Wasowicz A. Op. cit.— P. 116, 117; Гаврилюк Н. А., Абикулова М. Й. Позднескифские памятники Нижнего Поднепровья.— К., 1991.— препринт.— С. 30.
- 21 Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре // МИА.— 1958.— № 64.— С. 236; Вязьмитина М. І. Вказ. праця.— С. 113.
- 22 Симоненко А. В. Ольвия и сарматы // Проблемы исследования Ольвии. Тез. докл. и сообщ. семинара.— Парутино, 1985.— С. 74.
- 23 Книпович Т. Н. Указ. соч.— С. 119—131.
- 24 Карышковский П. О. Ольвия и Рим в I в. н. э. // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье.— К., 1982.— С. 6 и сл.
- 25 Крапивина В. В. Ольвия в первые века нашей эры (по данным археологии) // Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1988.— 18 с.
- 26 Русяева А. С. Негрецькі елементи в релігії Ольвії римського часу // Археологія.— 1982.— № 37.— С. 5, 6; Русяева А. С. О культурной жизни Ольвии послегетского времени // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры.— К., 1986.— С. 19—23.
- 27 Козуб Ю. И. История развития западной окрестности Ольвии (Предградье и некрополь: конец VI в. до н. э.— середина III в. н. э.) // Проблемы исследования Ольвии. Тез. докл. и сообщ. семинара.— Парутино, 1985.— С. 38; Герцигер Д. С. Материалы из римского некрополя Ольвии в Эрмитаже // Там же.— С. 17.
- 28 Миллер В. Ф. Указ. соч.— С. 236.
- 29 Wasowicz A. Op. cit.— P. 117.
- 30 Соломоник Э. И. Сарматские знаки Северного Причерноморья.— К., 1959.— С. 17, 30, 31, 36, 42, 120—123, 126, 127, 130, 131, 143—146; Денисова В. И. Памятник с сарматскими знаками из Ольвии // Проблемы античной культуры. Тез. докл. Крымской науч. конф.— Симферополь, 1988.— Ч. III.— С. 237; Симоненко А. В., Лобай Б. И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э.— К., 1991.— С. 86.
- 31 Соломоник Э. И. Указ. соч.— С. 29, 87—97.
- 32 Латышев В. В. Указ. соч.— С. 160, 161; Зограф А. Н. Римские монеты из Ольвии // ИГАИМК.— 1930.— VI.— Вып. 4.— С. 137; Гайдукевич В. Ф. Указ. соч.— С. 61 та ін.
- 33 Карышковский П. О. 3 історії греко-скіфських відносин у Північно-Західному Причорномор'ї // АП УРСР.— 1962.— Т. II.— С. 117—120; Карышковский П. О. О монетах царя Фарзоя // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья.— 1982.— С. 73—79.
- 34 Карышковский П. О. О монетах...— С. 73—79; Карышковский П. О. 3 історії...— С. 117—119; Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— К., 1988.— С. 108.
- 35 Карышковский П. О. О монетах...— С. 73—75; Щукин М. Б. Царство Фарзоя. Эпизод из истории Северного Причерноморья // Сообщения Государственного Эрмитажа — 1982.— XXVII.— С. 35—37.
- 36 Русяева А. С. До історії взаємовідносин Ольвії з сарматами // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доп. Одеса, жовтень, 1989.— К., 1989.— С. 192, 193.
- 37 Симоненко А. В., Лобай Б. И. Указ. соч.— С. 86.
- 38 Латышев В. В. Указ. соч.— С. 190.
- 39 Крапивина В. В. Указ. соч.— С. 15; Симоненко А. В., Лобай Б. И. Указ. соч.— С. 86.
- 40 Анохин В. А. К вопросу об ольвийской эре // ИС.— 1971.— 4.— С. 91.
- 41 Симоненко А. В. Военное дело населения Степного Причерноморья в III в. до н. э.— III в. н. э. // Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1987.— С. 11—13.
- 42 Покас П. М. К антропологии населения Ольвии в первых веках н. э. // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. Тез. докл. Респ. конф. молодых ученых.— К., 1981.— С. 87. Дякую Т. О. Назаровій за інформацію з ще неопублікованої статті «До антропологічної характеристики населення Ольвії та Березані», в якій вона простежує наявність населення з близькими ознаками в перші ст. н. е. на широкому терені Північного Причорномор'я. Особливо близькі ознаки спостерігаються у населення Ольвії та Нижнього Дніпра.
- 43 Симоненко А. В., Лобай Б. И. Указ. соч.— С. 71—75, 84—86.
- 44 Сидоренко В. А. Фрагмент декрета раннеримского времени из раскопок под Мангуном // Проблемы античной культуры.— Тез. докл. Крымской науч. конф.— Симферополь, 1988.— Ч. I.— С. 86, 87. Виноградов Ю. Г. Ольвия и Траян // Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения.— Тез. докл.— М., 1990.— С. 27—32.
- 45 Русяева А. С. До історії...— С. 192.

ОБ ЭТНИЧЕСКОМ СОСТАВЕ НАСЕЛЕНИЯ ОЛЬВИИ В ПЕРВЫЕ ВЕКА НОВОЙ ЭРЫ

Наличие значительного количества иранских имен в эпиграфике Ольвии I—III вв. н. э., чеканка монет варварскими царями Фарзоем и Инисмеем, находки отдельных предметов с сарматскими знаками, а также сообщение Диона Хрисостома о нахлынувшей в греческие города массе варваров — все это дало основание для выводов о наличии варварского элемента в составе гражданской общины Ольвии. Однако, его степень и характер определяются по-разному.

Автор считает, что появление иранских и греко-иранских имен у ольвийских граждан следует связывать с достаточно длительным процессом эллинизации окружавших Ольвию скифов. После гетского разгрома, вероятно, именно в их среде нашли пристанище оставшиеся в живых ольвиополиты. В конце I в. до н. э. они вместе восстанавливают город и заново создают его гражданскую общину. Ольвия по своей сути является обычным античным полисом, комплексе материальной и духовной культуры которого в основном остается эллинским. Данные некрополя свидетельствуют об этнической однородности населения. Согласно антропологическим данным в Ольвии представлен понтийский вариант средиземноморской расы, обнаруживающий сходство по дифференцирующим признакам со скифами и отличия — от сарматов.

Контакты с сарматами, безусловно, существовали, однако они носили достаточно сложный характер. Маловероятно, чтобы последние могли войти в состав гражданской общины Ольвии и за достаточно короткий срок стать ее натурализованными гражданами. Это гораздо более понятно относительно давних соседей Ольвии — скифов.

V. V. Krapivina

ABOUT THE ETHNIC COMPOSITION OF THE POPULATION IN OLBIA IN THE FIRST CENTURIES A. D.

A considerable amount of Iranian names in epigraphy of Olbia in the 1st-3d cent. A.D., coinage by barbarian tsars Pharzoi and Inismei, findings of certain things with Sarmatian symbols, as well as evidence of Dio Chrysostom about the masses of the Barbarians rushed into Greek towns, gave grounds for conclusion about the presence of the Barbarian element in the composition of the civil community of Olbia. But its level and type are determined differently.

The author considers that the appearance of Iranian and Greek-Iranian names of Olbian citizens is to be associated with a rather long-time process of Hellenization of the Scythians surrounding Olbia. It was, probably, that surroundings, where the Olbiopolites who survived the defeat caused by Getae found their refuge. At the end of the 1st cent. B.C. they all restore the town and renew its civil community. Olbia, in its essence, remains a conventional antique polis with Hellenic material and spiritual culture. Data obtained from the necropolis show ethnic homogeneity of the population. Anthropological data show that in Olbia there was a Pontian variant of the Mediterranean race showing similarity of differentiating indications with the Scythians and differences from the Sarmatians.

Contacts with the Sarmatians, undoubtedly, existed, but they were rather intricate. It is unlikely that the Sarmatians were enrolled into the civil community of Olbia and became its naturalized citizens for rather a short period. It is much more probable as related to the Scythians, old neighbours of Olbia.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА З ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

ОЛЬВІЯ В ДАВНЬОГРЕЦЬКИХ І ЛАТИНСЬКИХ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛАХ

М. В. Скржинська

Ольвія поряд із Пантикапесом частіше інших давньогрецьких колоній Північного Причорномор'я згадується в античній літературі. Ці відомості досі не перекладено на українську мову за винятком розділів з «Історії» Геродота¹. Більше того, записи античних авторів про Ольвію всі разом ніколи не видавалися. Найповніше вони зібрані й витлумачені в книжці В. В. Латишева, що вийшла понад сто років тому². Ми доповнили зведення В. В. Латишева витягами з промови псевдо-Демосфена «Проти Лакріта» й «Риторики» Філодема.

За давньою традицією переклади уривків творів античних письменників подаються у хронологічному порядку відповідно до часу життя автора. При цьому порушується історична хронологія, тому що записи в багатьох творах походять з давніх джерел, що не збереглися. Наприклад, автори перших століть нашої ери мовлять про давно минулі події: Макробій згадує про звільнення рабів під час облоги Ольвії Зопіріоном, полководцем Олександра Македонського, а Діоген Ласертський і Плутарх пишуть про діяльність уродженців Ольвії Біона й Сфера, філософів елліністичної доби.

Перша згадка про Ольвію, що збереглась в античній літературі, належить «батькові історії» Геродоту. Він повідомив про заснування цієї колонії мілетянами й описав події, що відбувались у місті в першій третині V ст. до н. е. Час виникнення Ольвії зазначено в набагато пізнішому творі. Скориставшись втраченими нині джерелами, невідомий автор II ст. до н. е. склав «Землеопис», своєрідний віршований шкільний підручник з географії ойкумени.

У XVII ст. при публікації цього тексту вчені помилково приписали його Скімну Хіоському, тому тепер твір видається під найменням псевдо-Скімна. У ньому йдеться про те, що Ольвію було засновано під час «мідійського володарювання» і вона називалась також Борисфеном. Обидва ці повідомлення потребують певного коментаря.

Під «мідійським володарюванням» мається на увазі не період розквіту Мідійського царства наприкінці VII — початку VI ст. до н. е., а друга половина VI ст. до н. е., коли після підкорення Кіром Мідії вона увійшла до складу Персії. З тієї пори історію персів стали розглядати як продовження історії Мідії, а тому в давньогрецькій літературі персів постійно називали також мідянами, а греко-перські війни іменували мідійськими.

Для адекватного розуміння текстів давніх авторів слід пам'ятати про дві різні приналежності топоніма Борисфен і етноніма борисфеніт. Всі вони, певна річ, походять від гідроніма Борисфен, античної назви Дніпра. Спочатку топонім Борисфен виник як назва найдавнішої грецької північнопри-

чорноморської колонії на острові Березань, заснованої в другій половині VII ст. до н. е. Дніпро-Бузький лиман вважався в давнину гирлом Борисфена, і греки називали своє поселення так само, як і ряд інших колоній на Понті в гирлах великих річок (Істрія, Тіра, Фасис). Через кілька десятиріч на березі Гіпаніса (Південного Бугу) поблизу його злиття з Борисфеном було закладено нове місто Ольвію³, в найменні якого відбилась побажання щастя й процвітання новій колонії. Подібну назву греки дали й іншим своїм колоніям, що з'явилися приблизно в той самий час на о-ві Сардинія і на південному узбережжі сучасної Франції.

Як свідчать знайдені при розкопках монети й написи, Ольвія була єдиним офіційним найменням грецької колонії на Гіпанісі; проте у літературних пам'ятках це місто постійно називається Борисфеном. Лише у «Землеописі» Мели збереглась заснована на якомусь давньому джерелі вірна вказівка на два різних міста в Нижньому Побужжі — Борисфен та Ольвія.

Борисфен, що увійшов до складу Ольвійського поліса, швидко втратив значення самостійної колонії, та в усній практиці приїжджих з інших еллінських держав, а далі й у літературі центральне місто Нижнього Побужжя продовжувало називатися Борисфеном. Це була набагато виразніша назва, бо Ольвія існувало кілька в різних частинах грецької ойкумени. У словнику Стефана Візантійського перелічено дев'ять міст з такою назвою, причому автор відзначає, що частина з них була перейменована, напевне, для того, щоб мати оригінальнішу назву.

Все це пояснює, чому навіть Геродот та Діон Хрисостом, які відвідали Ольвію й чули, що її мешканці називали себе ольвіополітами, все ж таки пишуть про місто Борисфен та його жителів — борисфенітів, розраховуючи на слухачів і читачів, яким була відомішою остання назва міста. Через це у творах більшості давніх авторів помилково написано, що Ольвія лежить на Борисфені. Але навіть свідчення очевидців, таких як Геродот і Діон, не давали відповіді на питання про точне місцезнаходження міста на Гіпанісі. Й лише академік Паллас, який добре знався на античній літературі, у 1794 р. під час подорожі нещодавно присланими до Російської імперії землями, знайшов і описав руїни Ольвії поблизу с. Парутино на правому березі Південного Бугу.

Інше значення етноніма борисфеніт запропоноване Геродотом (IV, 18). Історик повідомив, що ольвіополіти називали так скіфське плем'я, що мешкало на берегах Дніпра. Таким чином, у Північному Причорномор'ї і в інших грецьких містах етнонім борисфеніт мав різний смисл.

Майже всі свідчення про грецькі колонії на узбережжі Скіфії збереглися у авторів, які ніколи там не бували й запозичили свої відомості, часом у перекрученому вигляді, з втрачених нині джерел. Лише двічі Ольвія описана очима очевидців, при тому видатних письменників. Перший, «батько історії» Геродот, у середині V ст. до н. е. вибрав це місто опорним пунктом для ознайомлення зі Скіфією. Другий — знаменитий оратор Діон Хрисостом (Златоуст), побував тут наприкінці I ст. н. е., коли задумав написати працю про гетів і збирався з Ольвії помандрувати до їхньої країни.

У своїй «Історії» Геродот не мав наміру описувати будь-яку з грецьких колоній на Понті, а називав ці добре відомі еллінам міста як географічні орієнтири. Такими є його згадки про Ольвію, використані для характеристики місцезнаходження й розмірів Скіфії, якій історик присвятив головну частину IV книжки своєї праці. Для ілюстрації негативного ставлення скіфів до чужих релігій Геродот записав новелу про скіфського царя Скіла; її дія розгортається в Ольвії, й сама оповідь створена мешканцями міста. Таким чином, історик зберіг рідкісний зразок фольклору ольвіополітів.

У новелі відбилась деякі риси зовнішнього вигляду міста та його мешканців. Ми дізнаємось, що на початку V ст. Ольвію оточували стіни з баштами, а через міську браму пропускали лише тих, кого хотіли мешканці міста. Як і в будь-якому іншому грецькому полісі, у центрі містилась площа (агора), де зосереджувалось торговельне й суспільне життя. Сюди постійно приходили всі ольвіополіти, і в цій юрбі любив бувати Скіл, який добре засвоїв мову та звичаї еллінів. Тут всі розмовляли грецькою, одягались в еллін-

ський одяг, шанували грецьких богів. Зокрема, вулицями міста проходили вакхічні процесії, в яких побажав взяти участь Скіл.

Важливо відзначити, що Геродот засвідчив не лише спілкування ольвіополітів зі скіфами взагалі, а й з їх конкретними царями Аріапіфом і Скілом, які правили у першій третині V ст. до н. е. Історик відзначив не зовсім нам ясну функцію посередника, якого скіфські царі вибирали з середовища ольвіополітів. Збереглося ім'я Тімна, що служив у цій якості Аріапіфу.

Після Геродота згадки про Ольвію в античній літературі зустрічаються досить часто, але всі письменники, за винятком Діона Хрисостома, приділяють місту незначну увагу. Місцезнаходження його описують майже всі автори, що характеризують Понт Евксінський. Побіжні зауваження про Ольвію зустрічаються у творах таких енциклопедично освічених людей як Арістотель, Філодем, Діоген Лаертський, Макробій.

Арістотель пише про любов нероб дивитись на вистави фокусників і слухати дивовижні оповіді приїжджих із Борисфена й Фасиса. Це свідчить, що в IV ст. до н. е. звідти досить часто приходили кораблі до Афін. Для афінян це були міста на краю ойкумени, звідки доходили свідчення про маловідомі екзотичні народи і країни. У розповідях моряків було багато фантастичних вигадок, поєднаних з вірою, що у землях, які лежать за Понтом, мешкають, наприклад, міфічні амазонки й гіперборей.

Інше свідцтво IV ст. до н. е. — промова псевдо-Демосфена «Проти Лакріта» вказує на торговельні зв'язки Афін та Ольвії. Корабель, що йшов з Афін, повинен був привезти до Північного Причорномор'я вино з Менди. Знахідки амфор Менди в Ольвії підтверджують це рідкісне писемне повідомлення.

В елліністичну добу Ольвія була великим портом. Про це пише Страбон (VII, 3, 17), але не відзначає, що в його час це не відповідало дійсності. Адже на початку нашої ери місто лежало в руїнах після розгрому, заподіяного військом гетів. Колишня слава ольвіополітів, що вважались прекрасними мореплавцями, відбилась у віршах Філодема, який подібно до Страбона, знав про Ольвію з невідомих нам елліністичних джерел.

Жалюгідне становище міста через півтора століття після гетського розгрому описане в «Борисфенітській промові» Діона Хрисостома. Він відвідав Ольвію у 95 р. н. е., а через кілька років розповів про місто й бесіди з його мешканцями своїм співвітчизникам в малоазійському місті Прусі. Як було заведено в ораторів того часу, промова починалась з ефектного опису або цікавого оповідання, за яким йшли роздуми. Борисфенітська промова, подібно до Евбейської, однієї з найвідоміших промов Діона, починається автобіографічним вступом.

Оратор яскраво оповідає, як він відвідав далеку грецьку колонію. Опис Ольвії та її мешканців передус двома філософським частинам промови. Спочатку Діон за бажанням ольвіополітів розповідає про влаштування й управління різних полісів (розд. 18—23), а в другій частині — про божественне світовлаштування, на прохання ольвійського шанувальника Платона Іерононта.

Діон пояснив, що він прибув до Ольвії на кораблі, маючи намір звіти «пробитися через Скіфію до гетів, щоб побачити на власні очі, що там робиться». Історія Ольвії також становила інтерес для Діона, тому що її минуле було пов'язане з навалою гетів. Про гетський розгром міста, що стався приблизно за 150 років до відвідин оратора, він сам згадав у «Борисфенітській промові» (розд. 4) і, ймовірно, зі слів ольвіополітів докладніше описав про подію у своєму втраченому історичному дослідженні про гетів. Тепер про нього відомо лише за посиланнями в «Гетіці» Іордана. Й донині «Борисфенітська промова» є єдиним джерелом про спустошення Ольвії гетами, а також про відбудову міста за бажанням сусідів-варварів, які терпіли через те, що в цьому районі через відсутність грецької гавані припинилась морська торгівля з Грецією, в якій вони мали потребу.

Діон Хрисостом точніше за інших античних авторів, серед яких було чимало географів, оповідаючи про місцезнаходження Ольвії, пояснив своїм слухачам, що, хоча місто називають Борисфеном, воно лежить на Гіпанісі трохи

вище мису Гіпполая на протилежному березі. Цей гострокутний і кам'янистий мис вклинюється немов корабельний ніс поміж гирлами Борисфена й Гіпаніса. Це порівняння Гіпполаєвого мису відзначене ще Геродотом (IV, 53), і, напевне, протягом століть побутувало в мові ольвіополітів.

Унікальними є відомості Діона про заболоченість Дніпро-Бузького лиману в перші століття нашої ери. Вчені пов'язують це явище з понтійською трансгресією, що почалася в той час, внаслідок якої опинились під водою береги в нижній течії Гіпаніса й Борисфена. Повідомлення ж Діона про солеварні поблизу Ольвії перегукується із записами Геродота про відкладення солі в гирлі Дніпра (IV, 53). Продаж солі, ймовірно, був одним з важливих предметів торгівлі Ольвії, оскільки Діон відзначив, що її купує «більшість варварів, а також греки й скіфи, що мешкають у Херсонесі Таврійському».

Ольвія наприкінці I ст. займала, за словами оратора, невеликий обшир порівняно з тим, що колись посідало місто, так що деякі оборонні башти опинились далеко за ним. Недбало споруджені будинки тіснились поміж баштами старої міської стіни; їх оточувала невисока й неміцна стіна з воротами, що замикались під час майже щоденних нападів варварів. При наближенні варварів над стінами піднісвся бойовий знак, що сповіщав мешканців про небезпеку. З цього повідомлення можна зробити висновок, що ольвіополіти організували на одній з башт постійний пункт спостереження за навколишніми степами. Все чоловіче населення перебувало в постійній готовності до битви. Про бідність міста свідчили не лише його малі розміри та скромні житла, а й пошкоджені, так і не відновлені статуї богів у храмах і надгробки на некрополі. Те ж саме стосувалось і торгівлі. Сюди привозили погане вино й неякісні товари, та й вивезти звідти, за словами ольвіополітів, не можна було нічого доброго.

Такі збіднілі й зменшені в розмірах еллінські міста Діон зустрічав не лише на окраїні грецької ойкумени. Оратор згадує, що у Фівах після їх зруйнування була заселеною лише невелика частина міста, і серед руїн стояла єдина відновлена статуя Гермеса, якого особливо шанували місцеві жителі (VII, 121). У місті на острові Евбей частина землі всередині міських стін була зайнята посівами й пасовиськами; мешканці влаштували в гімнасії орне поле й пасли худобу на ринковій площі біля будинку міської ради та інших державних будівель (VII, 38).

Діон зобразив у своїй промові двох ольвіополітів: гарного молодого воїна Каллістрата й мудрого старця Ієросонта. Вигляд красеня Каллістрата з рисами обличчя іонійського типу вписується до міркувань про прекрасних філософів, громадян, юнаків, що постійно зустрічаються у Хрисостомі. Зображення ольвіополітів має певні риси ідеалізації, характерні для оратора, що любив перебільшувати принади простого життя на зразок предків. Однак Діон зробив це, відштовхуючись від реальних фактів. Йому приносить задоволення вигляд бородатих і довговолосих ольвіополітів, які нагадували героїв Гомера. З ольвійських рельєфів римського часу видно, що ольвіополіти дійсно носили довге волосся та бороди. Милуючись Каллістратом, оратор відзначає риси саме іонійського типу, що могли зберегтись у ольвіополітів від предків. У той же час, в іншій промові (№ 21) він славить найбільш визнаний беотійський тип краси.

Імена ольвіополітів відповідають їхньому виглядові і можуть видатися навмисне вигаданими оратором: Каллістрат — «прекрасний воїн», а Ієросонт — складене з прикметників «священний» і «здоровий». Та археологічні матеріали підтверджують достовірність слів Діона. Перше ім'я було поширене в Греції, а друге — рідкісне. Проте в написах Ольвії ім'я Ієросонт (IOSPE I², № 32, 76, 63, 201; HO № 87) трапляється частіше, ніж Каллістрат (IOSPE I², № 201).

Вигляд Каллістрата на коні в скіфських шароварах, короткому плащі, з довгим мечем відповідає зображенням вершників на ольвійських надгробних рельєфах; але про чорний колір одягу можна дізнатись лише з цієї промови. Інші ж риси зовнішнього вигляду деяких ольвіополітів засвідчені лише Діоном. Таким був громадянин, який голив вуса й бороду, бажаючи сподобатись римлянам і викликаючи презирство співгромадян, що не визнавали

цієї моди. Поряд з деякими пам'ятками матеріальної культури це свідoctво Діона відбиває перші кроки проникнення Риму до Ольвії. В усьому іншому Діон змальовує суто грецьку культуру міста. Воно управлялось радою, що збиралась біля храму Зевса, жителі розмовляли грецькою мовою, хоча й з провінційним акцентом. Ольвійські поети складали вірші на зразок давньої елліністичної поезії, а деякі громадяни читали Платона.

Спеціально відзначена Діоном виключна любов ольвіополітів до Гомера, який оспівав подвиги Ахілла, а також подав відомості про два храми цього героя, цілком узгоджується з археологічними джерелами, що підтверджують значно поширене в Ольвії шанування Ахілла. Водночас, виключне шанування Гомера ольвіополітами надміру імпонувало ораторові, який схилився перед поетом. Відома промова Діона, повністю присвячена Гомерові (№ 53), а героями іншої (№ 55) він обрав Гомера й Сократа як зразки, гідні наслідування.

Загалом відомості про Ольвію посідають досить скромне місце в античній літературі. Адже інтерес до невеликого провінційного міста на півночі ойкумени, природно, був невеликим, а твори місцевих письменників, якщо такі й існували, безповоротно втрачені. Більшість давніх авторів мовить хіба що про географічне становище Ольвії, і в цьому плані серед міст Північного Причорномор'я її роль є винятковою.

З кінця VI ст. до н. е. греки наносили Ольвію на географічні мапи й згадували у практичних керівництвах з мореплавства. Ще іонійські географи вважали її центром узбережжя Скіфії, а потім протягом усієї античності географи у Північному Причорномор'ї брали саме Ольвію як пункт, через який робились виміри ойкумени. Меридіан проводили через Ольвію Ератосфен і Гіппарх, що заклали підвалини географії, як науки, слідом за ними в цій якості Ольвію згадували такі авторитетні письменники як Страбон і Птолемей. Не випадково Ольвію включено до так званих довідкових видань — «Природнича історія» Плінія, що стала першою античною енциклопедією, і до одного з найдавніших відомих нам словників Стефана Візантійського.

Геродот, Страбон, Пліній, Птолемей входили до досить вузького кола давніх авторів, яких завжди читали освічені європейці, навіть у темні століття середньовіччя. Тому пам'ять про Ольвію після її зникнення в IV ст. н. е. безперервно зберігалась до нового часу. Користуючись вказівками античних письменників, вчені знайшли давнє городище й уже тривалий час проводять на ньому розкопки. Відомості античних авторів у поєднанні з багатими археологічними матеріалами надають можливість відтворити історію й культуру одного з найдавніших міст на території України.

Примітки

¹ Переклад А. О. Білецького опубліковано в журналі «Археологія» № 3-4 за 1991 р.

² Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887. Див. також відповідні уривки у зведенні В. В. Латишева «Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе». — СПб., 1893—1894.

³ Це прикметник «щаслива» або «багата», узгоджений із словом місто (поліс), що в грецькій мові належить до жіночого роду.

Витяги з творів античних письменників із згадками Ольвії та ольвіополітів

ГЕРОДОТ (480—425 рр. до н. е.). ІСТОРИЯ.

IV, 17. Від гавані борисфенітів, — адже вона знаходиться в самій середині узбережжя всієї Скіфії, — від неї першими живуть калліпіді, які є елліно-скіфами.

IV, 18. Скіфів-землеробів елліни, які мешкають поблизу річки Гіпаніс, називають борисфенітами, а себе ольвіополітами.

IV, 24. Про цих плішивих (аргіппеїв) і про племена, що живуть перед ними, є ясні відомості, тому що до них добирається дехто із скіфів, у яких

неважко довідатися, а також у еллінів, як із гавані Борисфена, так і з інших понтійських гаваней.

IV, 53. Там, де Борисфен тече недалеко від моря, з ним зливається Гіпаніс, впадаючи в той самий лиман. Земля, що знаходиться між ними, має форму корабельного носа¹ й називається мисом Гіпполая; на ньому збудовано святилище Деметри, а напроти святилища живуть борисфеніти².

IV, 76. Як я чув від Тімна³, довіреної особи Аріапіфа, Анахарсис⁴ був з батьківського боку дядьком Ідантірса⁵, царя скіфів.

IV, 78. У Аріапіфа, царя скіфів, серед інших синів був Скіл⁶... Будучи царем скіфів, Скіл зовсім не був задоволений скіфським способом життя, але набагато більше був схильний до еллінських звичаїв унаслідок виховання, яке він одержав. Робив він таке: кожного разу, як приводив військо скіфів до міста борисфенітів (борисфеніти ці говорять, що вони мілетяни) і приходив до них, Скіл залишав військо у передмісті, а сам входив у середину за міську стіну і зачиняв браму. Знявши з себе вбрання, він надягав еллінський одяг. У ньому він ішов на центральну міську площу без охоронців та іншого супроводу. Браму ж охороняли, щоб ніхто із скіфів не побачив його в тому одязі. І у всьому іншому він вів еллінський спосіб життя й приносив жертви богам за еллінським звичаєм. Провівши так місяць або більше часу, він ішов геть, одягнувши скіфське вбрання. Так він робив часто; він збудував будинок у Борисфені й одружився там з місцевою жінкою.

IV, 79. Коли ж судилось трапитися з ним нещастю, воно сталося з такої причини. Він побажав бути посвяченим у таїнства Діоніса Вакхічного. Коли він збирався приймати посвячення, було йому найбільше знамення.

Як я згадував трохи раніше, був у нього в місті борисфенітів будинок, розкішний, великий, навколо якого стояли сфінкси й грифи з білого каменю. У цей дім бог кинув блискавку, і дім повністю згорів. Скіл же, не зважаючи на це, здійснив обряд посвячення.

Скіфи зневажають еллінів за вакхічну несамовитість. Вони говорять, що не личить вигадувати бога, який приводить людей у безумство. Коли Скіла було присвячено Вакхові, якийсь борисфеніт став глузувати над скіфами, говорячи: «Ви, скіфи, осміюєте нас за те, що ми приходимо у вакхічну несамовитість і в нас вселяється бог. Тепер це божество вселилося й у вашого царя, і він у вакхічному шаленстві безумствує під впливом бога. Якщо ви мені не вірите, слідуйте за мною, і я вам покажу». Послідували за ним старійшини скіфів, і борисфеніт, провівши їх таємно, помістив на башті. Коли Скіл прийшов із священною процесією, і скіфи побачили його у вакхічній несамовитості, вони вважали це великим нещастям. Зійшовши з башти, вони повідомили всьому військові про побачене.

АРИСТОТЕЛЬ (384—322 рр. до н. е.). Фрагмент із утраченого твору, цитата з якого збереглась у творі Афінєя (fr. 83 Rose).

(Афінські) оратори-демагоги весь день проводять у марних заняттях, відвідуючи вистави фокусників або терсвенячи з прибулими на кораблях із Фасиса⁷ або Борисфена.

ДЕМОСФЕН. ПРОМОВА «ПРОТИ ЛАКРІТА»⁸. Написана між 351—349 рр. до н. е. XXXV, 10.

Андрокл із дема Сфетт і Навсікрат із дема Каріст⁹ надають позику в 3.000 драхм сріблом фаселіотам¹⁰ Артемідору й Аполлодору для торговельної поїздки з Афін у Менду або Скіону¹¹ й звідти на Боспор, якщо побажають, лівим боком Понта до Борисфена і назад до Афін.

ПСЕВДО-СКІМН (II ст. до н. е.). ЗЕМЛЕОПИС

Вірші 804—811. При злитті рік Гіпаніса й Борисфена збудовано місто, яке раніше називалось Ольвією, а потім знову назване еллінами Борисфеном. Це місто заснували мілетяни під час мідійського володарювання¹². Воно відстоїть від моря на 240 стадій угору течією ріки Борисфен.

ФІЛОДЕМ (I ст. до н. е.). РИТОРИКА

II, 55. Що було більш ганебним, чи мовчати, якщо говорить Ісократ... чи проводити час на суші, коли фінікієць і борисфеніт плывуть хвилями, чи прожити у безпеці приватною особою, якщо воює Фемістокл?¹³

СТРАБОН (63 р. до н. е.— 23 р. н. е.). ГЕОГРАФІЯ

І, 4, 1. Коли Гіппарх¹⁴ складає карту небесних явищ для окремих населених пунктів, то він користується тими відстанями, які одержав Ератосфен¹⁵ внаслідок вимірів на меридіані між Мерос¹⁶, Александрією й Борисфеном.

І, 4, 3—4. Яка ж розумна людина може прийняти за істину його (Ератосфена) відстань від Борисфена до паралелі Фулі¹⁷ ... на підставі чого Ератосфен виводить, що відстань від паралелі, що проходить через Фулу, до паралелі через Борисфен дорівнює 11500 стадій, я не бачу.

ІІ, 1, 12—13. Якщо паралель, що перетинає Візантію¹⁸, є тією самою, що перетинає Массілію¹⁹ (як встановив Гіппарх на підставі свідчення Піфея²⁰), і якщо меридіан через Візантію той самий, що проходить через Борисфен (що Гіппарх також приймає), якщо він також приймає твердження про те, що відстань від Візантії до Борисфена дорівнює 3700 стадіям, тоді це число стадій буде й числом стадій від Массілії до паралелі, що перетинає Борисфен... Оскільки паралель, що перетинає Борисфен, за словами Гіппарха, відстоїть від екватора на 34000 стадій, то залишиться 25200 стадій на відстань від паралелі, яка відділяє жаркий пояс від помірнього, до паралелі, що перетинає Борисфен і океанський берег Кельтіки.

VII, 3, 17. Якщо пропливти угору Борисфеном 200 стадій, то буде однойменне з рікою місто; це місто називається також Ольвією, є великим портом і засноване мілетянами.

МЕЛА (І ст. н. е.). ЗЕМЛЕОПИС

ІІ, 6. Борисфен впадає до моря поблизу грецьких міст Борисфеніда й Ольвії.

ПЛІНІЙ СТАРШИЙ (23—79 рр.). ПРИРОДНИЧА ІСТОРІЯ

ІV, 82-83. У 120 милях від Тіри — ріка Борисфен, а також озеро²¹, плем'я²² і місто, що мають ту саму назву; місто відстоїть від моря на 15 миль, з давнини носить ім'я Ольвіополіс²³ і Мілітополіс²⁴... Деякі автори переказують, що Пантікап зливається з Борисфеном нижче від Ольвії, точніші ж твердять, що з Борисфеном зливається Гіпаніс.

ДІОН ХРИСОСТОМ (середина I — початок II ст.). БОРИСФЕНІТСЬКА ПРОМОВА. XXXVI.

І. Мені довелося відвідати місто Борисфен улітку²⁵; я приїхав туди морем після мосі втечі з батьківщини²⁶, маючи намір, якщо буде можливо, пробратися через Скіфію до гетів²⁷, щоб побачити на власні очі, як там живуть люди. І ось одного разу близько полудня я бродив берегом Гіпаніса: адже саме місто одержало свою назву від ріки Борисфен, тому що вона гарна й широка, але лежить воно на Гіпанісі (там же, де знаходиться нинішнє місто, було засноване й перше поселення) — трохи вище мису, що називається мисом Гіпполая, лише на протилежному березі; (2) цей мис, гострокутний і кам'янистий, вклинюється, наче корабельний ніс²⁸; поміж гірлами обох рік; ріки, починаючи від цього місця, утворюють лиман, що тягнеться до самого моря приблизно на 200 стадій; ширина обох рік, разом узятих тут теж не менша цього. Більша частина лиману заболочена, і при відсутності вітру в ній панує повне затишшя, наче в стоячих водах... (3). Весь навколишній берег болотистий і поріс густим очеретом і деревами; навіть і в самому лимані росте багато дерев; вони схожі на шогли суден, і недосвідчені корабельники часом збивались зі шляху, приймаючи їх за кораблі й тримаючи на них курс. Тут же знаходиться безліч солеварень, де закуповує сіль більшість варварів, а також греки й скіфи, що живуть у Херсонесі Таврійському.

4. Місто борисфенітів за своєю величиною вже не відповідає своїй колишній славі, виною тому постійні війни та руйнування. Адже це місто, збудоване дуже давно, у самій гушавині варварських племен і при тому, мабуть, найбільш войовничих, постійно зазнає нападів і не раз було захоплене ворогами. Останнє і найстрашніше зруйнування воно пережило близько ста п'ятидесяти років тому. У ту пору гети захопили і це місто, і багато інших по лівому берегові Понта до самої Аполлонії... (5)...

Однак борисфеніти після зруйнування свого міста знову, зібравшись разом, заселили його, напевне, за бажанням скіфів, які хотіли вести торгівлю з греками, що приїздили до цієї гавані; коли місто стало безлюдним, греки перестали заїздити до нього, тому що у них не стало земляків, у яких вони

б могли зупинитись; а самі скіфи не вважали за можливе, та й не змогли побудувати торговельну пристань за грецьким зразком.

6. Про те, що місто довелось відбудовувати після зруйнування, свідчить погана побудова будинків, а також і те, що все місто тісниться на невеликому обширі. Воно прибудоване до частини старої міської стіни, на якій уціліло ще кілька башт, але ні величі, ні могутності вони місту не надають. Уся ділянка поміж баштами заповнена будинками, так щільно притиснутими один до одного, що між ними навіть проходів не залишається. Їх оточує невисока стіна, ненадійна і неміцна.

Ще кілька башт стоять дуже далеко від нинішнього поселення, так що навіть важко уявити собі, що вони належали до цього самого міста. Такими є явні сліди руйнувань, а також і те, що в храмах немає жодної цілої статуї богів — всі вони пошкоджені, як і зображення на надгробках.

7. Так ось, як уже я сказав, у той день я здійснював прогулянку, і мене догнали, вийшовши з міста, кілька мешканців Борисфена, — вони робили це нечасто. Потім повз нас промчав верхи Каллістрат, що прискакав звідкись із-за міста; але, від'їхавши недалеко, він зійшов з коня, доручив його своєму супутникові й підійшов до мене досить благопристойно, тримаючи руки під плащем; на поясі у нього висів довгий меч — звичайна зброя вершників, він носив шаровари, взагалі був одягнений по-скіфському, а на плечі в нього був накинутий короткий легкий чорний плащ, як прийнято у борисфенітів; вони воліють одягатися у все чорне, ймовірно, слідуючи прикладові одного скіфського племені — «меланхленів» ("чорних плащів"), які, на мою думку, одержали цю назву від греків.

8. Каллістратові було близько вісімнадцяти років, він був дуже гарний, високий на зріст і мав у собі багато рис іонійського типу. Про нього говорили, що він хоробрий у бою, і що він переміг уже багатьох сарматів, одних убив, інших узяв у полон. Він живо цікавився й ораторським мистецтвом, і філософією, так що навіть хотів пуститися у плавання разом зі мною. За все це він користувався великою повагою серед своїх співгромадян, — утім, почасти й за свою красу: шанувальників у нього було багато. Цей звичай — любов до юнаків — борисфеніти успадкували від корінних уродженців своєї грецької метрополії...

9. Знаючи, що Каллістрат дуже любить Гомера, я завів з ним бесіду про цього поета. Щоправда, всі борисфеніти мають до нього особливу пристрасть, напевне тому, що вони самі і в наш час є войовничими, а, можливо, й завдяки їхній глибокій повазі до Ахілла; вони шанують його надзвичайно і збудували йому храми — один на острові, названому його ім'ям, інший у місті. Тому вони ні про кого іншого, крім Гомера, нічого й слухати не хочуть. І хоча самі вони розмовляють по-грецькому не зовсім вірно, оскільки вони живуть серед варварів, але «Іліаду» майже всі знають напам'ять.

10. І ось я жартома спитав Каллістрата: «Який поет, на твою думку, кращий, Гомер чи Фокілід²⁹?» — Він відповів із сміхом: «Цього другого поета я не знаю навіть на ім'я, та й ніхто із тутешніх жителів, я думаю, про нього нічого не знає. Нікого іншого, крім Гомера, ми й за поета не вважасмо; але проте вже немає тут людини, яка б його не знала. Про нього одного згадують наші поети в своїх творах, вони виголошують його вірші на будь-який випадок і завжди, коли ми готуємось до бою, надихають ними військо; кажуть, у таких випадках у Лакедемоні співали пісень Тиртея. Всі ці співаки є сліпими і, на їх думку, неможливо стати поетом, не будучи сліпим...»

(15) Але зараз давай розглянемо те, що сказав Фокілід: мені здається, що він чудово висловився стосовно влаштування міста. — «Будь ласка, зроби це, — мовив Каллістрат, — адже всі, кого ти тут бачиш, дуже хотіли б послухати тебе; для того вони й зібрались тут біля ріки, хоча на душі у них не дуже спокійно; адже ти, напевне, знаєш, що вчора опівдні скіфи вчинили набіг, кількох стражів, що загавилися, вбили, а інших, як видно, захопили у полон. Ми ще нічого точно не дізналися, тому що скіфи вже встигли умчати досить далеко від міста і при тому в протилежному напрямку».

16. Справа дійсно стояла саме так: міська брама була вже дуже міцно зачинена і на стіні було піднято бойовий знак. Однак всі присутні були та-

кими любителями послухати промови, настільки греками до самих кісток, що майже всі мешканці міста, вже озброєні, збіглись сюди й хотіли послухати те, що я буду говорити.

І я, замилуваний їхнім завзяттям, сказав:— «Якщо хочете, може, ми підемо до міста й сядемо де-небудь? Адже на ходу не всі зможуть почути те, про що ми будемо бесідувати: тим, хто знаходиться позаду, слухати незручно, адже вони, проштовхуючись ближче, заважають і тим, хто стоїть попереду». (17) Ледве я мовив це, як всі кинулись до храму Зевса, де вони звичайно збирались на раду. Найстаріші й найбільш шановані громадяни сіли в коло на сходах, а вся юрба стояла біля храму — перед ним був великий відкритий майдан. Будь тут філософ, це видовище надало б йому величезного задоволення; всі вони виглядали точнісінько як ті давні греки, яких описує Гомер, довговолосі й бородаті; серед них був лише один голений, і за це всі його засуджували й ненавиділи; казали, що він додержується цього звичаю неспроста, а щоб підлеститися до римлян і показати, що він їм друг; таким чином, кожний міг бачити, наскільки таке обличчя с ганебним і ні в якому разі не личить чоловікам.

18. Коли всі затихли, я сказав, що вони, мешканці давнього грецького міста, вірно чинять, бажаючи послухати про влаштування й управління міст...

24. Я хотів розвивати далі мою основну думку, коли один із присутніх перервав мене гучним вигуком. Він був найстарішим серед них усіх і користувався величезною повагою, але слова його були дуже скромними: «Не вважай, чужоземець,— мовив він,— грубим і варварським вчинком те, що я перервав тебе і завадив тобі продовжувати твою промову. У нашому краю це, звичайно, не прийнято, тому що в нас бракує філософських бесід, і кожний може слухати промови багатьох ораторів про будь-яку річ; але для нас прямо таки можна вважати чудом те, що до нас приїхав ти; (25) адже звичайно до нас приїжджають люди, які тільки за назвою греки, а справді ще більші варвари, ніж ми самі; це — купці й дрібні торгаші; привозять вони нам різне ганчір'я і погане вино, та й від нас не вивозять нічого путнього. Але тебе, напевне, сам Ахілл прислав до нас із свого острова³⁰; ми дуже раді слухати все, про що б ти не говорив. Однак ми думаємо, що ти недовго пробудеш із нами, та й не бажаємо цього,— ми хочемо, щоб ти якомога скоріше у доброму здоров'ї повернувся до себе додому! (26). Але оскільки ти в своїй промові торкнувся божественного світопорядку, то я відчуваю, наче мене підносить угору якась божественна сила, і бачу, що й всі присутні тут пориваються почути мову саме про цей предмет; бо все, що ти сказав, здалося нам прекрасним і цілком достойним цієї теми, це якраз те, про що ми більше від усього хотіли б почути. Що ж стосується глибокого знання філософії, то ми, певна річ, ним не володіємо, але, як ти знаєш, ми — любителі Гомера, а дехто з нас — шоправда, нечисленні,— і Платона; до них можеш зарахувати й мене: я часто читаю його твори, наскільки мені це приступно».

ПЛУТАРХ (46—120 рр.). ПОРІВНЯЛЬНІ ЖИТТЄПИСИ. КЛЕОМЕН

23 (2). Повіdomляють, що Клеомен 31 ще юнаком познайомився з вченням філософів завдяки борисфеніту Сферу³², що приїхав до Лакедемона і багато часу приділяв бесідам з хлопчиками та юнаками. Цей Сфер був одним з найздібніших учнів Зенона³³ китийця; він, напсвнс, полюбив Клеомсена за його природну мужність і розпалив у ньому честолюбство.

32 (11). Потім Клеомен звернувся до виховання молоді при найдіяльнішій допомозі й підтримці Сфера.

АРРІАН (II ст.). ПЕРІПЛ ПОНТА ЕВКСІНСЬКОГО.

31. Еллінське місто під назвою Ольвія збудоване вище гирла Борисфена. ПТОЛЕМЕЙ (II ст.). ГЕОГРАФІЯ

III, 5, 4. Всередині країни в річкових долинах лежать міста: по річці Борисфену Ольвія або Борисфен — 57° — 49°.

ДІОГЕН ЛАЕРТСЬКИЙ (кінець II — початок III ст.). ПРО ЖИТТЯ, ВЧЕННЯ Й ВИСЛОВИ ЗНАМЕНИТИХ ФІЛОСОФІВ

IV, 7. Біон був родом борисфеніт; хто були його батьки і чим він займався, поки не звернувся до філософії,— про це він сам розповів Антигону³⁴:

... "Батько мій — вільновідпущеник, з тих, хто ліктем носа витирає (це означало, що він був торговцем солоною рибою), родом борисфеніт. І було у нього не обличчя, а розпис по обличчю, — знак хазяйської жорстокості. Мати моя під стать такій людині: взяв він її за дружину прямо з блудилища. Батько мій одного разу прокрався і був проданий в рабство разом із нами. Мене, молодого й гоного, купив один ритор. Потім він помер і залишив мені все майно. Насамперед я спалив всі його твори, а потім нашкобав грошей, приїхав до Афіні і зайнявся філософією.

ЮЛІЙ КАЛІТОНІЙ (III ст.). АНТОНІН ПІЙ

9. Антонін Пій³⁵ послав до Понта допомогу ольвіюполітам проти тавроскіфів, і так переміг тавроскіфів, що вони змушені були дати заложників ольвіюполітам.

АММІАН МАРЦЕЛЛІН (IV ст.). ІСТОРІЯ

XXII, 8, 40. На лісистих берегах Борисфена лежить місто Борисфен.

МАКРОБІЙ (кінець IV — початок V ст.). САТУРНАЛІЙ

I, 11, 33. Під час облоги Зопіріона³⁶ борисфеніти змогли витримати облогу ворога тому, що звільнили рабів, дали права громадянства іноземцям і змінили боргові зобов'язання.

СТЕФАН ВІЗАНТІЙСЬКИЙ (V ст.). СЛОВНИК ОПИСУ ПЛЕМЕН

Борисфен — місто й річка Понта в області Мсотійського озера і ріки Та-наїса... на захід (від них) є еллінське місто, колонія мілетян, яку інші називають Борисфеном, а самі мешканці — Ольвією (вона лежить проти Гіпполаєвого мису), що його утворюють Борисфен і Гіпаніс. Громадянин-борисфеніт, жіночий рід *borysthenitis* утворюється не від назви міста, а річки. Ольвія ... друге місто з такою назвою в Понті³⁷.

Примітки

¹ Описуючи Гіпполаїв мис, Діон Хрисостом (XXXVI, 2) також вдається до порівняння з корабельним носом. Напевне, це порівняння народилось і продовжувало існувати у середовищі ольвіюполітів багато століть. Внаслідок змін, що трапились за останні 2000 років, сучасний мис Станіславський вже не нагадує високий ніс античного судна.

² Тут і далі у Геродота й інших авторів маються на увазі мешканці Ольвії. Лише у 18 розділі IV книги «Історії» Геродота у «Природничій історії» Плінія (IV, 82) під борисфенітами розуміється скіфське плем'я.

³ Ольвіюполіт Тімн мав не грецьке, а карійське ім'я. Це пояснюється тим, що Мілет, метрополія Ольвії, лежав у малоазійській області Карії.

⁴ Анахарсис, скіф царського роду, жив у середині VI ст. до н. е. Він відвідав Елладу й став героєм численних грецьких новел про мудрого, не зіпсованого цивілізацією, варяра.

⁵ Ідантире очолював військо скіфів, яке в 512 р. до н. е. вигнало з своєї країни персидського царя Дарія.

⁶ Аріатіф і Скіл правили в першій третині V ст. до н. е.

⁷ Фасис — місто в гирлі річки Ріоні в Східному Причорномор'ї.

⁸ Ця промова, включена до рукопису промов Демосфена, на одностайну думку сучасних дослідників, належить не знаменитому ораторові, а комусь з його сучасників.

⁹ Сфетти і Каріст — назви демів (округ), на які поділялись Афіни.

¹⁰ Фаселіда — місто на узбережжі Малої Азії.

¹¹ Менда й Скіона — міста на півострові Халкідіка, що славились виробництвом вина.

¹² Це єдине, що збереглося, писемне свідцтво про час заснування Ольвії в другій половині VI ст. до н. е.

¹³ У цій частині «Ригориків» філософ сперечається з думкою Арістотеля, котрий вважав, що треба самому братися до справ, які інші використовують для досягнення власних цілей. Арістотель почав удосконалювати форму своїх творів, розуміючи, яке велике враження справляють майстерно складені промови Ісократів. Поряд із знаменитим полководцем Фемістоклом Філодем знайде тут фінікійця й борисфеніта як видатних мореплавців.

¹⁴ Гиппарх — астроном і математик середини III ст. до н. е.

¹⁵ Ератосфен (276—196 рр. до н. е.) — автор знаменитих у давнину географічних праць.

¹⁶ Мероє — область у Ефіопії.

¹⁷ Фула — острів у Північному морі, що вважався крайньою північною точкою Землі.

¹⁸ *Візантій* — грецька колонія на території сучасного Стамбула.

¹⁹ *Массилія* — грецька колонія на території сучасного Марселя.

²⁰ *Пифей* — мореплавець і географ IV ст. до н. е.

²¹ *Йдеться* про Дніпро-Бузький лиман.

²² *Пор.* Геродот IV, 18.

²³ *Назва* Ольвіополіс підтверджується написом на уламку амфори VI ст. до н. е., на пізніших лапідарних написах і монетах читається Ольвія, що стала загальноживиною скороченою назвою міста.

²⁴ *Буквально* «мілетське місто». Напевне, це ніколи не була офіційна назва, а в такому найменні відбився факт заснування міста мілетцями. За свідченням Геродота, у середині V ст. ольвіополіти ще відчували себе мілетцями.

²⁵ *Літо* 95 р. н. е.

²⁶ *Імператор* Доміціан у 82 р. вигнав Діона з Італії й позбавив його права жити у рідному місті Прусі. Імператор Нерва відмінив розпорядження Доміціана й Діон повернувся до Пруси. Там близько 100 р. він виступив з «Борнісфенітською промовою».

²⁷ *Гети* — північнофракійські племена, що мешкали поблизу Дунаю. В античній літературі відомі, починаючи з «Історії» Геродота (IV, 93—96, 118).

²⁸ *Пор.* прим. 4.

²⁹ *Фокілід* — поет другої половини VI ст. до н. е.

³⁰ *Ахіллів* острів або Левка — сучасний о. Зміїний. Греки вірили, що душа героя жила на цьому острові. З VI ст. на острові знаходився широко відомий храм Ахілла.

³¹ *Діоген* Лаертський, який докладніше за інших авторів охарактеризував філософські твори Сфери, називає його боспорянцем. За існуючими даними неможливо вирішити, хто правий — Плутарх чи Діоген.

³² *Зенон* — засновник стоїчної філософської школи в III ст. до н. е.

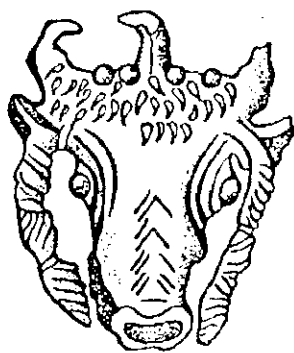
³³ *Антигон* Гонат, македонський цар, правив з 283 до 239 р. до н. е. Він був покровителем філософа Біона.

³⁴ *Римський* імператор Антонін Пій правив з 138 до 161 р.

³⁵ *Облога* Ольвії Зопірієм, полководцем Олександра Македонського, відбувалася в 331/330 р. до н. е.

³⁶ *Словник* Стефана належить вже до ранньовізантійської доби. Його відомості, як і записи інших авторів V—VI ст. (анонімний автор «Землеопису», Іордан «Істника»), не містять вже нічого нового про Ольвію, що на той час вже перестала існувати.

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

НОВИЙ КРАТЕР ЛІДОСА З ОЛЬВІЇ

А. С. Русясва, П. Д. Діатроптов

Під час розкопок Західного теменосу Ольвії у 1993 р. знайдено уламки чорнофігурного кратера. На жаль, вони належать до різних частин цієї посудини, тому повній реставрації вона не підлягає. Але навіть ті фрагменти, що збереглися, — від верхньої частини горла, ручок, тулуба, підставки, — вражають своєю неординарністю і дають підстави для встановлення його типу, хронології і майстра. Крім того, на цьому кратері є графіто.

Судячи за формою ручок та метоною над однією з них, це був колошійний кратер (Kolonnepeten — або Columnkrater)¹. Діаметр верхньої частини близько 44, товщина стінок — 0,07—1,1 см. Ще в давнину кратер був дуже пошкоджений. Після того, як він розбився, його відремонтували за допомогою свинцевих скріпок. На знайдених стінках, ручках і вінцях є просвердлені отвори або залишки в них свинцю. Повністю свинева скріпка чотирикутної форми (2,8×1,6 см) збереглась на одному з фрагментів кратера. Оскільки його рештки знайдені серед культового інвентаря другої половини V — першої половини IV ст. до н. е., то цілком можливо, що ця посудина досить тривалий час застосовувалась в ритуалах на теменосі. Розпис в ній в багатьох місцях витертий, на поверхні чимало подряпин, тріщин і сколів.

Як і всі Kolonnepeten — кратери він мав ручки кулястої форми у вигляді колонок, що нібито підтримували широкі пластинчасті виступи, які прилягали до вінців. Часто їх називають метопами. Майже повністю збереглась одна з них з зображенням чоловічої голови (рис. 1). Відбита її верхня частина, витерті око, частково ніс, значні подряпини і сколи по всій поверхні малюнка.

Обличчя чоловіка показано в профіль, клиноподібна борода з баками та лийна зачіска з хвилястого довгого (нижче плечей) волосся передане пурпуром, з боків окреслене різцем тонкими лініями. Цим інструментом підкреслено верхню частину плечей, вушну раковину, ключиці з роз'єднаними кінцями, губи і, певно, око. Малюнок в цілому, незважаючи на те, що він пошкоджений, а у верхній частині не зберігся, справляє враження довершеності і монументальності, свідчить про майстерність художника, знання пропорцій голови, вміння користуватись різцем і фарбами.

Від інших частин кратера збереглися лише окремі невеликі фрагменти. Згідно з ними широкій гудуб майже кулястої форми зужувався донизу, біля невисокого підносу з простими обрисами був прикрашений променевим орнаментом.

Невисоке горло завершувалось широкими горизонтальними вінцями, оздобленими темною-коричневими зигзагами. Між горлом і тулубом містилась смуга, орнаментована чорними і пурпуровими язичками. Одразу ж під нею на тлі рожевуватої глини йшов основний чорнофігурний розпис. Судячи за невеликими уламками, це була багатофігурна композиція, можливо відтворення міфологічної сцени (рис. 2). На деяких з них видно чоловічі і жіночі обличчя, середню частину жіночої фігури в довгому вузькому хітоні, оздобленому орнаментом, простягнуті вгору руки, ноги коня, тощо. У деяких випадках вони заходять за смугу з язичковим орнаментом. Обличчя людей, їх зачіски і прикраси детально прорисовані і підфарбовані пурпуром. Ціх фрагментів недостатньо для того, щоб мати повне уявлення про сюжет і композицію. Судячи за окремими деталями людських постатей, вони були значних розмірів, що може вказувати на один фриз зображення і його відносну монументальність.

Загальний характер малюнків свідчить про те, що вони виконані неабияким майстром. Перш за все привертає увагу зображення бородатої чоловічої голови на метопі. Стилістичні риси обличчя, його профіль, зачіска, велика кількість пурпуру, вкленені прорисовки різцем притаманні одному з відомих афінських вазоністів — Лідосу (560—550 рр. до н. е.)². У манері цього май-

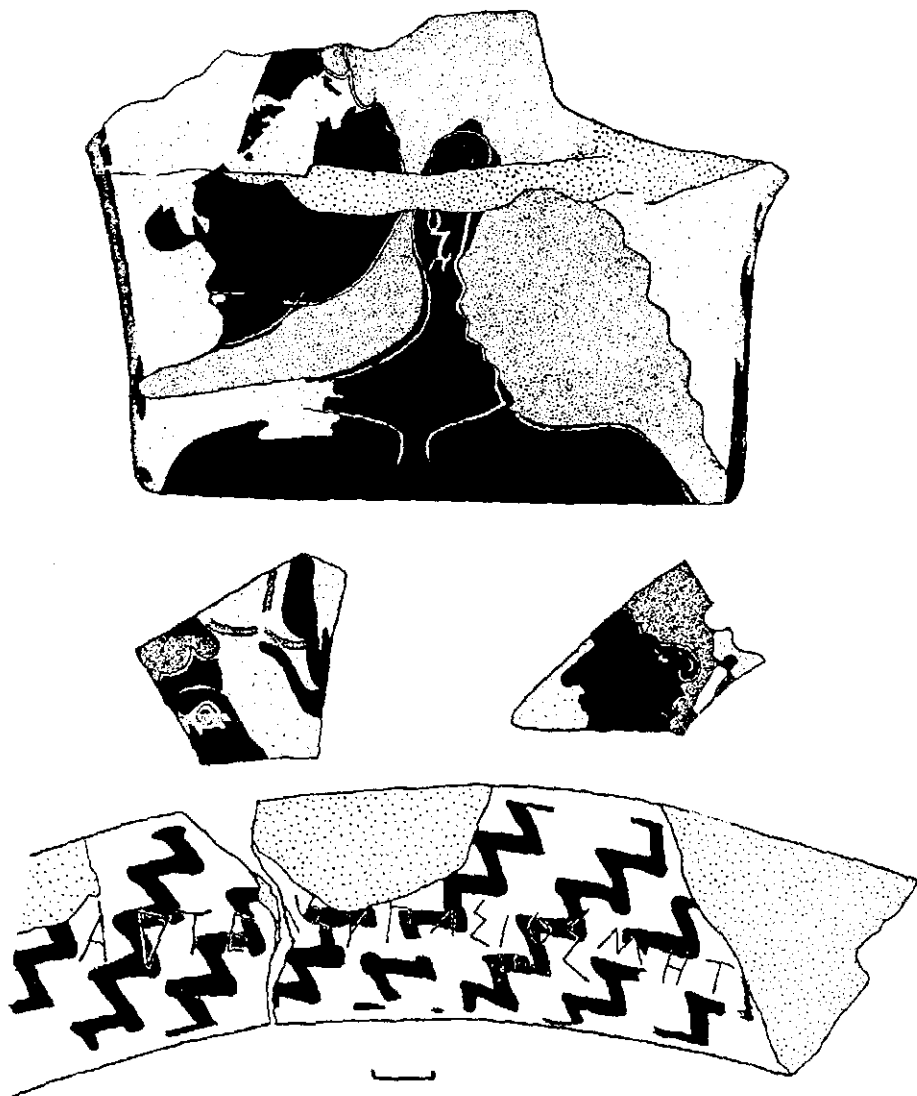

Рис. 1. Фрагменти чорнофігурного кратера з графіто.

стра подано і орнамент, розпису якого він надавав меншого значення ніж основним сюжетам. Трактівання голів, пнів, одягу, зачісок, розподіл гравірування і пурпуру на інших зображеннях, монументальність всієї композиції також характерні для Лідоса. Крім того, відомо кілька аналогічних чоловічих голів на метопах кратерів, які дослідники аттичного чорнофігурного розпису приписують цьому вазописцю³. Перш за все їх споріднюють форма голови, профіль і розворот плечей, обриси носа, губ, очей, вух, ключиць, зачіски з пишними довгими пасмами.

Певною аналогією малюнку на метопі кратера з Західного теменосу є уламок такої ж платівки з цієї культової ділянки, яку було знайдено в 1986 р. (рис. 1). Її поверхня також сильно пошкоджена, але на ній все одно видно ті ж обриси пурпурових бороди і зачіски з характерними лініями різцем та розворот плечей чоловіка. Йшломо можливо, що платівка теж належить до розглянутого вище кратера.

За стилістичними ознаками, якістю виконання і розмірами найближчі до нашого кратера і уламки подібної посудини з розкопок ольвійської агори 1962 р., які були опубліковані К. С. Горбуновою⁴. Тут збігаються не лише малюнки чоловічих голів, але й орнаментация у вигляді язичків. Тільки незначні деталі в трактуванні обличчя розрізняють його з малюнком голови на нещодавно знайденій метопі. Перш за все, це наявність вус, які мають своєрідну прорисовку, дещо інші лінії ключиць та прямий ніс. У всьому іншому малюнки повністю ідентичні, безперечно виконані одним майстром.

Різноманітні вази, розписані Лідосом або майстрами, які йому наслідували, завозились і в

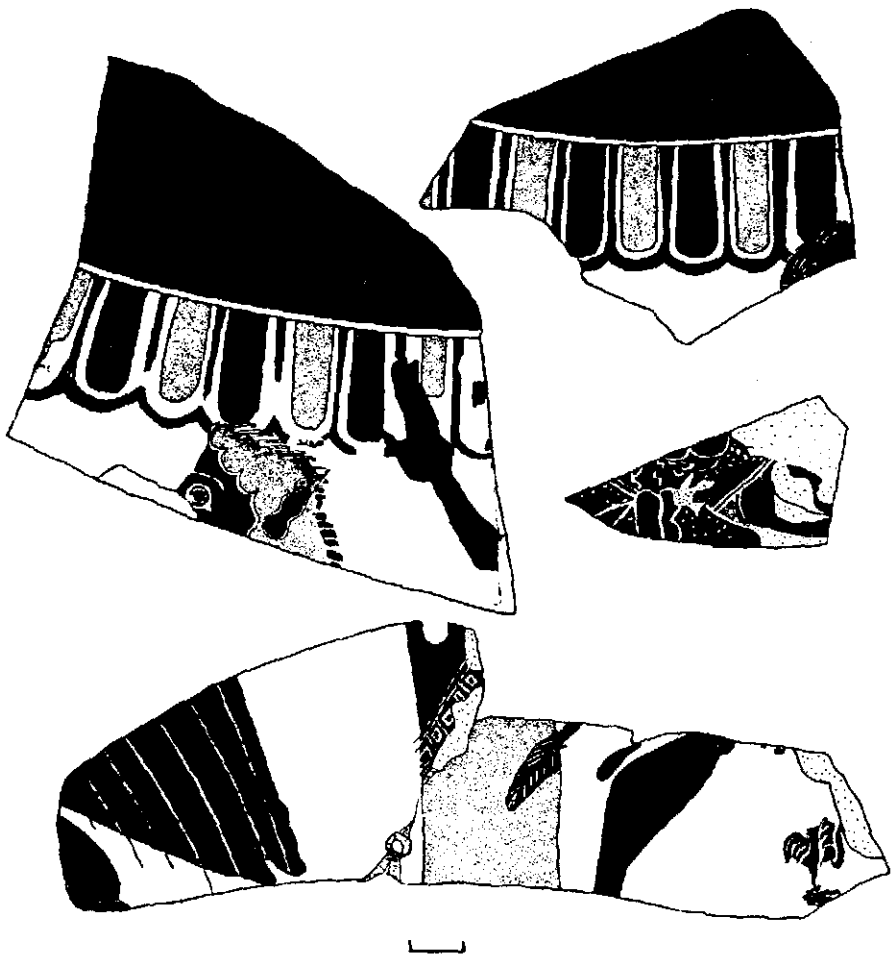

Рис. 2. Фрагменти стінок чорнофігурного кратера.

інші міста Північного Причорномор'я⁵. Зокрема, пантикалейський зразок зображення чоловічої голови на платівці від кратера має відміни в тому, що тут передано три чоловічих бородатих голови в профіль, одна на тлі іншої. Характерний рисунок бороди, виступаючі губи, розімкнута лінія, що обмежує ключиці, трактування зачіски мають багато спільного з розписами Лідоса, але водночас і розрізняються з ним розмірами, недбалістю, іншим застосуванням пурпуру, що може вказувати на те, що пантикалейські кратери належать до кола Лідоса, тобто тих майстрів, які йому наслідували. Отже, Ольвія є поки що єдиним причорноморським полісом, куди надійшло два великих кратери славнозвісного вазописця Лідоса. Вони поповнюють колекцію вже знайдених різноманітних посудин цього майстра (понад 85) і ще раз нагадують, наскільки талановитим був цей художник.

Крім того на широкій горизонтальній поверхні вінець кратера з Західного теменосу було зроблено напис безпосередньо на тлі орнаменту з зигзагів. Літери чітко прокреслені, але збереглися недостатньо через зношеність посудини. Напис виконано в один рядок. Висота знаків — 0,5—1 см. Повністю збереглося 16 літер, одна частково на місці розбитого і склесного черепка, кінець напису обірваний. Весь напис можна відновити таким чином:

ΑΡΤΕΜΙΣ ΥΠΑΣΙΟΣ ΜΗΤΡΙ ΘΕΩΝ ΑΝΕΘΗΚΕΝ]

Переклад: Артеміда, (дочка) Гіпасія (присвятила) Матері (богів). Форма альфи з похилою поперечною, ро у вигляді трикутника, сігми з широко розставленими гасстами, лі з укороченою вертикальною лінією та інші літери дозволяють датувати напис не пізніше VI ст. до н. е. Палеографічні дані узгоджуються з датою кратера (середина VI ст. до н. е.), або ж напис було зроблено трохи пізніше. Очевидно, оскільки його поставлено на видному місці, кратер як дорогий дарунок було принесено в святилище Матері богів у цілому вигляді, а не відремонтованим. Посудина вважалась тут настільки цінною, що її дбайливо зібрали з допомогою свинцевих скріпок

і продовжували використовувати в обрядах. Вірогідно, вона застосовувалась тут для уливань, оскільки вони відігравали значну роль в цьому культі.

Привертає увагу, що присвята зроблена від імені жінки, яка носила теофорне ім'я АРТЕМІС і могла бути жрицею Матері богів. В архаїчний час в епіграфіці Північного Причорномор'я власні імена Артеміда і Гіпасій відсутні.

До цього часу на Західному теменосі, де відкрито святилище Матері богів⁶, ще не було знайдено такої ранньої присвяти цій богині. Значна частина маркірувальних графіті з її святилища належала до першої половини V ст. до н. е. Нарівні з архаїчними рельєфами з зображенням Матері богів розглянутий кратер є новим яскравим свідченням про існування її святилища в середині VI ст. до н. е. і значення цього культу в духовному житті перших ольвійських поселенців.

Примітки:

¹ Див. детальний опис цього типу грецького посуду: *Блаватский В. Д.* История античной расписной керамики. — М., 1953. — С. 42. — Рис. 48; *Горбунова К. С.* Чернофигурные аттические вазы в Эрмитаже. — Л., 1983. — № 60; 87; *Langlotz E.* Griechische Vasen in Würzburg. — München, 1932. — Taf. 66, 80; *Gehrig U., Greifenhagen A., Kunisch N.* Führer durch die Antikenabteilung. — B., 1968. — Taf. 43, 67. B., 1968. — 43, 67.

² *Beazley J. D.* Attic Black-figure Vasepainters. — Oxford, 1956. — P. 118-122; *Beazley J. D.* Paralipomena. Additions to Attic Black-figure Vase-painters and to Attic Red-figure Vase-painters. — Oxford, 1976. — P. 49.

³ *Beazley J. D.* Attic Black-figure... — p. 108; *Горбунова К. С.* Кратер работы Лидоса из раскопок в Ольвии // СА. — 1964. — № 3. — С. 297—301.

⁴ *Горбунова К. С.* Указ. соч. — С. 297, 298. — Рис. 1.

⁵ *Горбунова К. С.* Аттическая чернофигурная керамика из раскопок 1962—1971 гг. на участке Г о. Березань // Художественные изделия античных мастеров. — Л., 1982. — С. 39, 40; *Скуднова В. М.* Фрагменты чернофигурного кратера мастера Лидоса из Нимфея // СГЭ. — IX. — С. 45, 46; *Сидорова Н. А.* Чернофигурная керамика из Пантикапея (раскопки 1959—1969) // СГММ. — 1984. — С. 76, 77; *Сидорова Н. А.* Чернофигурная керамика из раскопок Пантикапея 1945—1958 гг. // Археология и искусство Боспора. — М., 1992. — С. 173, 174.

⁶ *Русяева А. С.* Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992. — С. 144, 145.

ОТ РИНДАКА ДО БОРИСФЕНА

Ю. Г. Виноградов

Более ста лет тому назад В. В. Латышев опубликовал надпись, которая по рукописному каталогу Одесского музея значится как ольвийская [IOSPE I¹ (1885) 119]. С тем же самым комментарием «Nihil certo restitui potest nisi v. 4 MNHMHΣ XAP[IN] и прорисовкой по эстампажу она вошла во 2-е изд. его Корпуса [IOSPE I² (1916) 207] и с тех пор не только не переиздавалась, но и не привлекала ничьего внимания. Между тем аутописия камня, хранящегося в ОАМ (инв. № 50374), позволяет прочесть и восстановить текст документа полнее и прийти на этом основании к немаловажным выводам о связях Ольвии с городами, прилегающими к Понту.

4 строки этой надписи вырезаны на фрагменте обломанной с трех сторон плиты белого мрамора, лицевая и оборотная стороны которой тщательно отполированы (высота 0,17, ширина 0,21, толщина 0,05 м). Разновеликие буквы, вырезанные без предварительной разливки очень глубоко и очень небрежно, имеют высоту 0,011—0,02, омикрон 0,011—0,016 м (рис. 1). В первой строке без труда восстанавливается демотикон граждан Тиры (у альфы резчик ошибочно не дописал перекладины). В конце второй строки после *po* заметна вертикальная, слегка отклоняющаяся влево гаста от *исилона*, что однозначно позволяет дополнить в строках 2—3 малоазиатский

© Ю. Г. ВИНОВАДОВ, 1994

Рис. 1. Прорисовка надписи из Ольвии.

гидроним Риндак. В итоге реконструкция сохранившейся части текста выглядит следующим образом:

— — — — — ΤΥΡ<Α>Ν[ΟΙ]
 [— — ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΤΑΙ ΠΡΟΣ ΡΥ[ΝΔΑ —]
 ΚΟΝ
 [ΤΩΙ ΔΕΙΝΙ — — — Ο] Υ ΜΝΙΜΗΣ ΧΑΡΙ[Ν]
 vacat

Таким образом, перед нами *titulus memorialis*, поставленный неизвестному ольвиополиту после кончины от имени ряда городов, возможно, наградивших его венками. Он должен быть сопоставлен с серией ольвийских посмертных декретов римского времени, содержащих в заголовке список городов, увенчавших того или иного выдающегося ольвиополита, из которых наиболее известно и наиболее полно по набору полученных наград постановление в честь Теокла, сына Сатира¹. Все эти города, как и у нас, были расположены по берегам Понта и Пропонтиды; исключение составляет лишь метрополия Ольвии Милет². Близка нашей по характеру и почетная надпись III в. до н. э. из Тире, в которой неизвестный гражданин этого города увенчивается (из сохранившихся этниконов): ольвиополитами, кизикенцами и родосцами³. Последний памятник — самое раннее свидетельство о связях ольвиополитов с тирасцами, подкрепляемое другими эпиграфическими и нумизматическими источниками⁴.

Итак, если связи Тире и Ольвии хорошо прослеживаются как минимум с раннего эллинизма, то взаимоотношения Аполлонии на Риндаке с полисом, расположенным на берегах Гипаниса и Борисфена, как и вообще с каким-либо понтийским городом, явились полной неожиданностью. История Аполлонии на Риндаке очень скудно освещена античными авторами, еще более бедно — надписями и нумизматическими источниками, поэтому обнаружение каждого нового, связанного с ней, эпиграфического свидетельства трудно переоценить. Город был расположен в Мисии, местности, населенной мигдонами, на полуострове, вдающемся в одноименное озеро Аполлонида (совр. Abulliond/Apolyont в Турции)⁵. Западнее города в озеро втекает и вытекает из него, впадая в Мраморное море восточнее Кизика, река Риндак, почему Аполлония и получила этот гидронимический детерминатив.

Обычно название города звучало как ΑΠΟΛΛΩΝΙΑ ΕΠΙ ΡΥΝΔΑΚΩ⁶ или ΠΡΟΣ (ΤΩ) ΡΥΝΔΑΚΩ⁷. Однако номинация, встреченная в нашей надписи, не должна смущать прежде всего потому, что вырезали ее не сами аполлониаты, а ольвиополиты, употребившие в данном случае другую параллельную форму. Так, например, соседняя Прусида на Гипии именовалась обычно ΠΡ. ΠΡΟΣ (ΤΩ) ΥΠΙΩ или ΑΠΟ ΥΠΙΟΥ, хотя в одной боспорской надписи встречено ΠΡ. ΠΡΟΣ ΥΠΙΩΝ⁸. Никополь на Истре в надписях и на монетах именовался ΝΙΚ. ΠΡΟΣ ΙΣΤΡΩ то ΠΡΟΣ ΙΣΤΡΩΝ то ΕΠ ΙΣΤΡΩ⁹. Наконец, в одной эллинистической проксении из

Калхедона демотикон самой Ольвии следует дополнять [ΟΑΒΙΟΠΟΛΙΤΗΣ ΠΡΟΣ] ΥΠΑΝΙΝ¹⁰. Таким образом, ΠΡΟΣ + асс. *poinis thumini* было стандартной топонимической формулой.

Вопрос о времени основания Аполлонии на Риндаке и ее метрополии сложен, поскольку раскопок на территории города не производилось. Из Милета происходит единственный декрет Аполлонии, датируемый около середины II в. до н. э.¹¹, в котором повествуется о посольстве аполлониатов к милетянам с предложением возобновить исконное родство обоих городов, ведущее свое начало с тех времен, когда милетяне под предводительством Аполлона Дидимейского силой оружия покорили живших у Геллеспонта и Пропонтиды варваров и основали в этих местах несколько городов, в том числе и Аполлонию. В ответ на запрос послов Милет поднял свои архивы и признал, что полис аполлониатов действительно их дочерний выселок. Если признать эти сведения как исторический факт, устанавливается, что основание Аполлонии относится еще к первой волне милетского колонизационного движения в Пропонтиде, т. е. к первой половине VII в. до н. э.¹²

Однако этот вопрос не решается однозначно: уже первый издатель декрета обратил внимание на несколько романтический характер надписи, связав запрос аполлониатов со стремлением вифинского царя Прусия II, в державу которого входил полис, укрепить связи и авторитет Дидимского святилища¹³. Впоследствии подобная же инициатива была переложена на Атталу II на том основании, что Аполлония подчинялась якобы не Вифинии, а Пергамскому царству¹⁴. Наконец, милетское основание колонии просто отвергалось¹⁵. Наиболее сдержанной кажется позиция Н. Эрхардта, который хотя и считает версию декрета весьма подозрительной, не исключает тем не менее возможности милетского происхождения аполлониатов как следствия по крайней мере вторичного основания, например, из Кизика¹⁶. Если это так, то засвидетельствованные ольвийской надписью контакты между тремя милетскими апоикиями: Аполлонией на Риндаке, Тирой и Ольвией нашли бы еще более убедительное объяснение в их родстве.

Для выяснения сути этих связей немаловажен вопрос о времени ольвийского документа, оставленного В. В. Латышевым без датировки. На первый взгляд может показаться, что по своей палеографии он должен относиться к римской эпохе. Однако уже сравнение его со структурой вышеназванных аналогичных надписей (прим. 1) показывает, что это не так: у тех список увенчивающих городов всегда стоит в прескрипте, у нас он завершает текст, пропуская вперед лишь заключительную формулу с ΜΝΗΜΗΣ ΧΑΡΙΝ¹⁷. Палеография IOSPE 1², 207 лежит в пределах переходного периода развития ольвийского шрифта от позднеэллинистического к раннеримскому. К этому периоду, датируемому в рамках второй половины II — первой половины I в. до н. э., относятся такие памятники, как: IOSPE 1², 35, 201, 222, 223; HO 27, 35—38, 46, 75 и др. Время это характеризуется сосуществованием лунарно-курсивных и угловатых форм букв. Наш памятник по сильно развитым формам *мя*, *пи*, *сигмы*, *шпсилон* и по общему крайне небрежному исполнению едва ли перешагивает рамки первой половины I в. до н. э., т. е. целиком относится ко времени вхождения Ольвии в державу Митридата.

Эпоха Митридата Евпатора, первым воплотившего в жизнь давнишнюю идею о создании панпонтийского единства¹⁸, характеризуется дальнейшим укреплением и развитием внутривосточных связей, прежде всего экономических, что наиболее наглядно прослеживается по массовой циркуляции во всем черноморском регионе понтийской меди и копировании местными го-

родскими монетариями митридатовских типов¹⁹. В этих условиях становится вполне понятным появление таких документов, как наш или проксенический декрет в честь тирасца Нила, содействовавшего купцам, направлявшимся из Том в Ольвию²⁰.

Показательно, что со II в. до н. э. наблюдается подъем общественной и экономической деятельности Аполлонии на Риндаке, о котором свидетельствует вышеупомянутый декрет из Милета, назначающий благодарственные приношения (ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΑ) в Дидимы, а также начало в это время собственной городской чеканки²¹. Из Мисии через Аполлонию по Риндаку и далее через Босфор в Ольвию могли вывозиться металлы и минеральные красители, знаменитый корабельный лес с Риндака, о котором пишет Теофраст, а также, возможно, рабы-мигдоны²².

Было бы неверным, однако, думать, что контакты борисфенитов с областью Риндака начались лишь в Митридатову эпоху. В 1975 г.

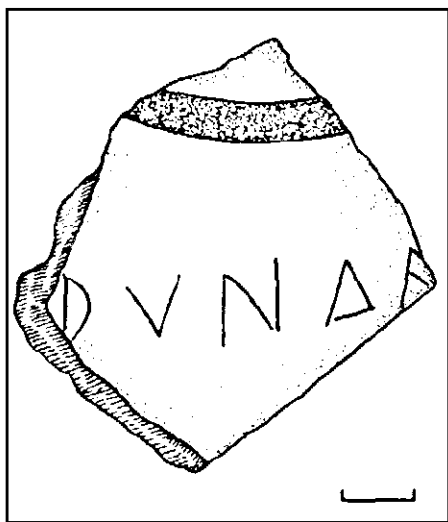

Рис. 2. Прорисовка шрифта с Березани.

экспедиция Эрмитажа обнаружила на Березани граффито на фрагменте ионийского полосатого сосуда, датируемое по шрифту серединой — третьей четвертью VI в. до н. э., в котором без труда читается ΛΙ ΡΥΝΔΑ[Ξ] или ΡΙΝΔΑ[ΚΟΣ] (рис. 2)²³. Судя по месту наложения на плечиках кувшина и по красиво исполненным буквам, это или дарственная надпись или, скорее, вотив. Принадлежало ли это имя жителю Борисфена (Березанского поселения)²⁴ или приезжему из Малой Азии ионийцу — оно недвусмысленно свидетельствует о столь рано налаженных контактах с теми местностями, где протекает и впадает в Мраморное море Риндак.

Привлечением и исследованием имен ΡΥΝΔΑ[Ξ] ΡΥΝΔΑ[ΚΟΣ] мы обязаны Л. Роберу²⁵. Первый пример подобного имени был известен уже давно: оно стоит на одном надгробии из Афин начала IV в. до н. э.: ΑΙΣΧΥΛΟΣ ΡΥΝΔΑΚΟΥ ΚΥΖΙΚΙΝΟΣ²⁶. Надгробие поставлено свободному гражданину Кизика. Второй пример употребления подобного имени, но уже в среде рабов, обнаружен в надписи из Элевсина второй половины IV в. до н. э., где в списке фиаса среди 6 рабских имен без патронимиков стоит ΡΥΝΔΑΞ, что было удачно сопоставлено Робером с данными о продаже рабов из Мисии и Каппадокии²⁷. Если и в березанском граффито имя Риндак принадлежит выходцу из Кизика, то это новое подтверждение связей между двумя пол-исами, засвидетельствованных с архаического времени находками кизикских статеров в Нижнем Побужье²⁸.

В этой связи имеет смысл привести еще один пример аналогичного редкого имени. В коллекции Эрмитажа среди беспаспортных поступлений хранится мраморный фрагмент декрета, происхождение которого пока не удалось установить²⁹. Документ, датируемый по палеографии второй половиной VI в. до н. э., представляет собой наряду с известным постановлением в честь Мана из Кизика³⁰ древнейшую греческую ателию, а потому заслуживает отдельной публикации. В строке 2 этой надписи в качестве патронимика (или составляющего этникон гидронима?) восстанавливается имя ΡΥΝ[ΔΑΞ vel — ΚΟΣ] в соответствующем падеже.

Таким образом, разобранные на этих страницах надписи дают новые интересные сведения по проблеме единства греческих городов Понта.

Примечания

¹ IOSPE I², 40. Того же рода: IOSPE I², 41; HO 51 и неопубликованный фрагмент из раскопок в Ольвии экспедиции ИА АН Украины 1982 г. (руководитель участка В. В. Крапивина).

² Ср. Vinogradov Ju. G. Olbia und Prusias am Hypios zur Severerzeit // Sodalitas. Scritti in onore di A. Guarino-Neapel, 1984. — S. 457f. — Anm. 3—7.

³ Фурманская А. И. // СА. — 1960. — 4. — С. 173—179; Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира. — К., 1985. — С. 64 сл. — Рис. 23, уточняют дату.

⁴ См.: Виноградов Ю. Г. // ВДИ. — 1981. — № 3. — С. 70. — Прим. 131.

⁵ Наиболее полное описание географического положения и природных богатств Аполлонии на Риндаке см.: Robert L. A travers d'Asie Mineure. — Paris, 1980. — P. 89—98.

⁶ Strab. 12, 8, 10; Steph. Byz., s. v.

⁷ Ptol. 5, 2, 14; Head, HN² 521; SNG, v. Aulock, Index (1981), S. 26: Milet 1, 3, Nr. 155.

⁸ CIRB 55.9: ср. 953. 10, corr. Vinogradov. Olbia und Prusias. — S. 459 f., Anm. 13.

⁹ См.: JGRR 11, S. 71.

¹⁰ IvKalchedon 4.13; Kubitschek: [ΟΛΒΙΑΝΟΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣ] ΥΠΑΝΙΝ.

¹¹ Milet 1, 3, Nr. 155.

¹² Ehrhardt N. Milet und seine Kolonien. — Frankfurt-Bern-New York, 1983. — S. 246 ff.

¹³ Rehm A. Milet 1, 3, S. 380 f.

¹⁴ См.: Ehrhardt N. Op. cit. — S. 46 u. Anm. 312.

¹⁵ Seibert J. Metropolis und Apoikie. Diss. Würzburg, 1963. — S. 197—200.

¹⁶ Ehrhardt N. Op. cit. — S. 46 f.

¹⁷ Не исключено, что изучаемый документ представлял собой посмертный декрет, завершавшийся подобно IOSPE I², 38 указанием на увековечение или установку стелы «памяти ради».

¹⁸ См. об этом: Шелов Д. Б. Идея всепонтийского единства в древности // ВДИ. — 1986. — № 1; Vinogradov Ju. G. Der Pontos Euxeinos als politische, ökonomische und kulturelle Einheit und die Epigraphik // Acta Ceutri Historiae terra antiqua Balcanica II. Trnovi, 1987. — S. 65—737.

¹⁹ См. обзор литературы: Golenko K. V. — Chiron 3 (1973).

²⁰ Stoian I. Tomitana. — Bucuresti, 1962. — S. 90 f. — Nr. 3-ISM. II. 5.

²¹ Ehrhardt N. Op. cit. — S. 44.

²² Robert L. Op. cit. — P. 89—98.

²³ Разрешение опубликовать это хранящееся в Эрмитаже граффито я обязан начальнику экспедиции и моему другу, ныне покойной, Л. В. Копейкиной.

²⁴ Наименование Березани ΒΟΡΥΘΕΝΗΣ вопреки ранее высказанным гипотезам ΘΥΩΡΑ-Bravo; ΑΡΒΙΝΑΤΑΙ / ΑΡΒΙΝΝΑΙ — Яйленко) подтвердила происходящая из раскопок острова костяная пластинка VI в. до н. э.: Русаева А. С. // ВДИ. — 1986, № 2.

²⁵ Robert L. Eph. Arch. 1969. — S. 14—23; idem. Actes du VIIe Congrès International d'épigraphie grecque et latine. Bucuresti-Paris, 1979. — S. 37 f.

²⁶ IG 11² 9096; E. Sittig. De Graecorum nominibus theophoris. — Diss. Halle, 1911. — S. 130; Bechiel, HP, 555.

²⁷ Robert L. // Actes du VIIe Congrès... — S. 38.

²⁸ Карышковский П. О. // НЭ, 2(1960). — С. 3—13; Булатович С. А. // СА. — 1970. — № 2. — С. 222—224 [— Golenko. — Chiron 5 (1975) 186, 237].

²⁹ Надпись любезно предоставлена в мое распоряжение И. И. Саверкиной, которой адресуется особая благодарность.

³⁰ Syll³, 4; Jeffery. LSAG, S. 372, Nr. 51, Taf. 72.

ОЛЬВІЯ І БОСПОР У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ II ст.

В. М. Зубар

Утворення в 110 р. провінції Дакія і перехід після смерті Траяна до політики оборони кордонів Римської імперії збільшило стратегічне значення не тільки Нижнього Подунав'я, але й античних міст Північного Причорномор'я, які розглядалися Римською адміністрацією як природні союзники. Саме з цим слід пов'язувати пересування на лівий берег Дунаю римських військ і розміщення в Тірі римської залоги, яка у той час складалася з військовослужбовців V Македонського легіону¹.

Ольвія також не залишилася осторонь цього процесу. Нещодавно Ю. Г. Виноградов, проаналізувавши текст на мармуровій вставці в надгробок, дійшов висновку, що після другої Дакійської війни Траяна, дець між 106 і 111 рр., до Ольвії був надісланий військовий загін піхотинців, озброєних довгими щитами. Виходячи з грецького імені і патроніміка, він зробив висновок, що цей підрозділ було сформовано не з легіонерів, а солдат допоміжних (auxilia) або ірегулярних (numeri) військ². Враховуючи точку зору Ю. Г. Виноградова, можна дещо інакше розглянути написи із згадкою боспорців, знайдені в Ольвії.

Як відомо, з Ольвії походить три епіграфічні пам'ятки, де, як вважають дослідники, згадуються боспорці³. В. В. Латишев відніс їх до розділу меморіальних (tabula memoriales)⁴. Проте враховуючи, що переважна більшість написів з формулою ΜΝΗΜΗΣ ΧΑΡΙΝ, знайдених на Боспорі й у Херсонесі, були епітафіями⁵, ольвійські пам'ятки теж слід віднести до цієї групи. Крім трьох згаданих написів з боспорцями, які жили і вмирали в місті, мабуть, можна пов'язувати ще два надгробки. Це епітафія Ахіллу, сину Каллікла, поставлена Асфоруком, сином Караста⁶. Формула ΜΝΗΜΗΣ ΧΑΡΙΝ в Ольвії зустрічається лише в надгробках боспорців, що, вірогідно, дозволяє і цей напис віднести до групи пам'яток, пов'язаних з ними. З Ольвії також походить двоярусна стела, у верхній частині якої було зображено померлого у вигляді героїзованого бородатого вершника, який стоїть перед хлопцем з собакою, а в нижній — «потойбічну трапезу»⁷. Ця пам'ятка аналогічна надгробній скульптурі Боспору I — початку II ст.⁸, що й дозволяє віднести її до групи надгробків боспорців з Ольвії.

Наявність в Ольвії розглядуваної групи надгробків дозволило дослідникам поставити питання про зв'язки цього античного центру з Боспорським царством у першій чверті II ст. М. І. Ростовцев, базуючись на них, вважав, що за часів правління Траяна Ольвія потрапила під протекторат боспорських царів, які надіслали для її захисту свої війська⁹. В. П. Яйленко не погодився з цим висновком і, слідом за Д. Б. Шеловим, відзначив, що ці надгробки можуть лише свідчити про зв'язки між античними державами¹⁰. На думку В. П. Яйленка, епітафії боспорців датуються

120—130 рр. і свідчать про присутність в Ольвії вигнанців з Боспору після зміни влади при Котісі II¹¹. На противагу цьому А. С. Русяєва писала, що ці надгробки свідчать про осідання в Ольвії певної частини сарматів, разом з якими тут знайшла притулок елітарна група боспорських прибічників Мітрідата III¹².

С. М. Крикін в дуже обережній формі зазначив, що написи зі згадкою боспорців свідчать про наявність в Ольвії представників боспорської адміністрації царя Котіса¹³. І, нарешті, С. В. Дьячков підкреслив, що висновок М. І. Ростовцева про боспорський протекторат над Ольвією дуже вірогідний, а критика на адресу цієї концепції потребує серйозної аргументації. Проте сам автор не зміг навести якихось додаткових аргументів на користь цього висновку, а лише зазначив, що боспорці з'явилися в Ольвії «як «фахівці» з боротьби зі скіфами»¹⁴. Таким чином, з короткого історіографічного огляду випливає, що знайдені в Ольвії написи зі згадкою боспорців інтерпретувалися дослідниками по-різному і певної ясності в цьому питанні немає. Це й змусило знов звернутися до аналізу зазначених пам'яток і спробувати аргументувати свою точку зору з цієї дуже важливої і цікавої проблеми.

Якщо Марк Ульпій Парфенокл, згаданий в ольвійській епітафії, та ж сама особа, про яку йдеться в двох боспорських написах початку II ст.¹⁵, то й інші пам'ятки зі згадкою боспорців, очевидно, слід відносити до часу не раніше правління Траяна і розглядати у тісному зв'язку один з одним¹⁶. Інакше кажучи, перед нами написи боспорців, наявність яких є всі підстави пов'язувати з появою в Ольвії вихідців з Боспору в перші десятиліття II ст. При цьому слід зазначити, що напис Тіту Флавію Ахемену був поставлений Адосом, сином Дельфа, який був ольвійським архонтом в початковий період правління Адріана¹⁷. Надгробок Адосту, синові Арсака, було встановлено Зеноном, сином Стратоніка, який був головою колегії стратегів¹⁸. І, нарешті, Дад, син Сосібія, який зробив епітафію, мабуть, на власні кошти, Марку Ульпію Парфеноклу, крім цього встановив в Ольвії статую своєї дружини¹⁹. Це теж дозволяє говорити, що написи боспорцям в Ольвії були встановлені міськими магістратами²⁰. З цього можна зробити висновок, що згадані в них ольвіополіти не були приватними особами або вигнанцями, а мали певне відношення до політичного життя Ольвії на початку II ст.

За часів правління Траяна і Адріана боспорські царі, безсумнівно, у своїй зовнішній політиці орієнтувалися на Рим²¹. Причому слід підкреслити, що ще за часів правління Августа між Боспором і Римом мало місце співробітництво у військовій сфері²², яке продовжувалося і пізніше. Так у I ст. I Боспорська ала дислокувалася в Сирії, а у 71 р. II було переведено на територію Мезії і вона брала участь в Дакійських війнах Траяна. В 113—116 рр. ця ала стояла в Панонії, а у 117—119 рр. II було переведено у Верхню Дакію, де вона відома за воєнними дипломами до кінця II ст.²³ За часів правління Адріана війська, сформовані з боспорців, відомі на Сході імперії, в Каппадокії, де вони брали участь в бойових діях проти аланів²⁴. У II ст. I Боспорська когорта входила до складу римських військ Панонії²⁵.

Все це дозволяє погодитися з М. І. Ростовцевим у тому, що на початку правління Адріана в Ольвію могли бути направлені боспорські війська для захисту міста від варварів. Судячи з імені Марка Ульпія Парфенокла, ольвійські написи боспорців, вірогідно, відносилися до вихідців з вищих верств боспорського суспільства і були основою формування ударних загонів важкої кінноти²⁶. Це опосередковано підтверджується тим, що боспорці, згадані в ольвійських написах, походили з середовища сильно еллінізованого сарматського населення Боспору,

Рис. 1. Стела Стратона, сина Промаха. Фото Одеського археологічного музею НАН України.

про що свідчать їх другі імена або прізвища — Мастун і Адосеос, вірогідно, одержані ще при народженні²⁷.

Відсутність у розглядуваних написах вказівки на приналежність боспорців до якогось конкретного підрозділу не дозволяє вбачати в них солдатів римських допоміжних військ. Швидше слід відносити їх до формувань «союзників» (*symbaschiarii*), яких римське військове командування залучало до вирішення оперативних завдань в тому чи іншому районі імперії²⁸.

Розглядаючи ольвійські написи боспорців, слід звернути увагу на формулу MNHMNE XAPIN, яка стоїть наприкінці всіх цих епітафій. В. І. Кадеєв, слідом за Й. Кайянто, вказав, що надгробні епітафії, які закінчуються такою формулою, належали померлим в античних містах Північного Причорномор'я вихідцям з Малої Азії²⁹. Проте так впевнено казати про це, мабуть, не можна. З 29 написів з такою формулою, які були знайдені в Тірі, Ольвії, Херсонесі і Боспорі, з вихідцями з Малої Азії можна безперечно пов'язувати лише три³⁰. Слід звернути увагу, що в ольвійських написах така формула вживалася в пам'ятках, встановлених боспорцями боспорцями і ольвіополітами³¹. А з Том походить надгробок з епітафією, встановленою ольвіополітом своєму сину³². Все це не дозволяє погодитися з інтерпретацією В. І. Кадеєва епітафій з такою формулою. Вірогідно, зворот, зафіксований в пам'ятках Малої Азії і Північного Причорномор'я, не може розглядатися як чіткий і самостійний показник етнічного походження небіжчика, а свідчить лише про певну культурну спільність цих регіонів.

Отже, виходячи з нової інтерпретації ольвійської епітафії Афінокла, сина Афінокла, і написів боспорців, можна говорити, що після закінчення Дакійських війн Траяна в Ольвії знаходився римський військовий загін³³. Цілком можливо, що його поява в місті була якось пов'язана з посольством ольвіополітів до римської адміністрації, згадка про яке є в одному ольвійському написі цього часу³⁴. Трохи пізніше, за часів правління Адріана, в Ольвію був введений загін боспорських вершників, який мав боронити місто від варварів. Зараз, мабуть, немає підстав робити висновок про боспорський протекторат над Ольвією, бо значне віддалення цих центрів один від одного не дозволяє припускати вірогідність якогось контролю з боку боспорських царів за грецьким містом. Ймовірно, поява в Ольвії загону боспорських військ була зумовлена відповідним розпорядженням римської адміністрації боспорським царям, на яких, крім Херсонеса³⁵, був покладений захист Ольвії. Це добре узгоджується із статусом боспорського правителя, який був союзником імперії і зобов'язувався надавати їй необхідну допомогу у всіх зовнішньополітичних діях. Разом з цим слід підкреслити, що, не зважаючи на певне зближення Ольвії з Римською імперією за часів правління Траяна і Адріана, римська адміністрація все ж не надала місту безпосередньої військової допомоги. А це свідчить не тільки про характер римсько-ольвійських стосунків, але і досить скромне місце Ольвії у римській політиці цього часу.

Примітки

¹ Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира.— К., 1985.— С. 98; Сэн Н. А. Новая латинская надпись из Тира // ВДИ.— 1986.— № 4.— С. 60—67.

² Виноградов Ю. Г. Ольвия и Траян // Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения. Чтения памяти член-корр. АН СССР В. Т. Пашуто.— М., 1991.— С. 29—31.

³ IOSPE, I², №№ 202—204.

⁴ IOSPE, I², р. 220.

⁵ IOSPE, I², №№ 484, 501, 508, 543; КБН, №№ 434, 632, 641, 656, 660, 675, 705, 710, 717, 727, 732, 783, 935, 1087, 1089.

⁶ IOSPE, I², № 205; НО, № 102. Видавці НО віднесли цю пам'ятку до кінця II — початку III ст.

⁷ IOSPE, I², № 229; Русаева А. С. Религия и культы античной Ольвии.— К., 1992.— С. 184.

⁸ Бртова Н. Н. Образ всадника на рельефах // КСИА.— 1948.— Вып. 22.— С. 53—56; Савостина Е. А. Многоязычные стелы Боспора: семантика и структура // Сообщения ГМИИ.— 1992.— Вып. 10.— С. 357—362.

⁹ Ростовец М. И. Военная оккупация Ольвии римлянами // ИАК.— 1915.— Вып. 58.— С. 12, 13.

¹⁰ Яйленко В. П. Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии» // Исследования по эпиграфике и языкам древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья.— М., 1987.— С. 84—87; Шелов Д. Б. Римляне в Северном Причерноморье // ВДИ.— 1981.— № 4.— С. 60.

¹¹ Яйленко В. П. Указ. соч.— С. 87.

¹² Русаева А. С. До історії взаємовідносин Ольвії з сарматами // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР.— Тези доп.— К., 1989.— С. 192, 193.

- ¹³ Крыкин С. М. *Deus Sanctus Porobonus* // ВДИ.— 1992.— № 3.— С. 144.
- ¹⁴ Дьячков С. В. Римские граждане и римская политика на Боспоре в I в. до н. э.— III в. н. э. // ВХГУ.— 1992.— № 363.— История.— Вып. 26.— С. 87.
- ¹⁵ КБН, №№ 32, 628.
- ¹⁶ Яценко В. П. Указ. соч.— С. 86.
- ¹⁷ IOSPE, I², № 156; Карышковский П. О. Из истории монетного дела Ольвии в I—III вв. // НЭ.— 1971.— Т. 9.— С. 58; Карышковский П. О. Монетное дело Ольвии во второй половине II в. // Античная культура Северного Причерноморья в первые века н. э.— К., 1986.— С. 25.
- ¹⁸ IOSPE, I², № 136.
- ¹⁹ IOSPE, I², № 200.
- ²⁰ На думку В. В. Латисева в перші століття н. е. посадові особи Ольвійської держави походили, головним чином, з середовища соціальної верхівки населення міста. Див.: Исследования об истории и государственном строе города Ольвии.— СПб., 1887.— С. 63.
- ²¹ Гайдукевич В. Ф. Из истории Боспора II в. н. э. // Древний мир. М.— 1962.— С. 485—489; Фролова Н. А. Боспор и Рим в конце I — начале II вв. н. э. по нумизматическим данным // ВДИ.— 1968.— № 2.— С. 133, 134; Фролова Н. А. Из истории Боспора в середине II в. н. э. // ВДИ.— 1972.— № 1.— С. 187—194.
- ²² Cheesman G. L. The Family of the Caristanii at Antioch in Pisiadia // JRS.— 1913.— vol. 3.— P. 254, 255; Reinhold M. Marcus Agrippa.— Geneva, 1933.— P. 111.
- ²³ CIL, III, 1197; III/I, 1344; XVI, 64, 90, 107, 108; Ann. Epig. 1987, № 843; 1988, № 233; Cichorius C. Ala // RE.— 1893.— Bd. 1.— Sp. 1234; Holder P. A. Studies in the Roman Army from Augustus to Trajan.— London.— P. 181, 193, 229; Roxan N. M. Roman Military Diplomas, 1978 to 1984.— London, 1985.— P. 148, 149, № 86; Strobel K. Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans.— Bonn, 1984.— S. 107.
- ²⁴ Arr. Acies c. Alanos, 3, 18; Ritterling E. Military Forces in the Senatorial Provinces // JRS.— 1927.— vol. 17.— part. 1a.— P. 30; Граков Б. Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // ВДИ.— 1939.— № 3.— С. 244, 245; № 7.— С. 264, № 34; Holder P. Op. cit.— P. 202, 229.
- ²⁵ Блаватский В. Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья.— М., 1954.— С. 150.
- ²⁶ Блаватский В. Д. Указ. соч.— С. 141, 142; Десятников Ю. М. Катафрактары на надгробии Афиней // СА.— 1972.— № 4.— С. 70; Горончаровский В. А. К вопросу о боспорских катафрактариях // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века.— Тез. докл.— Ростов-на-Дону, 1992.— С. 40—42.
- ²⁷ КБН, №№ 54, 64, 1091. Мастус, сын Василида, згаданий в КБН, № 61.
- ²⁸ Enplin W. Zuden symmochiarri // Klio.— 1938.— Bd. 31.— S. 365—370; Bohes lc. L'Armee Romaine.— Paris, 1989.— P. 28, 33.
- ²⁹ Кадеев В. І. Малоазійські написи з Херсонеса // ВХДУ.— 1978.— № 167.— Історія.— Вып. 10.— С. 93—96; Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первые века н. э.— Харьков, 1981.— С. 104, 105.
- ³⁰ IOSPE, I², № 543; КБН №№ 705, 732.
- ³¹ IOSPE, I², №№ 202—204.
- ³² Граков Б. Н. Указ. соч.— С. 312, № 4.
- ³³ Опосередковано це підтверджується і тим, що масовий приплив в Ольвію римської монети, головним чином денаріїв, які йшли на платню солдатам, чітко фіксується тільки після закінчення Дакійських війн. Див.: Карышковский П. О. Из истории...— С. 59, 61; Карышковский П. О. Находки монет Римской империи в Ольвии // НС.— 1965.— Вып. 2.— С. 56, 74.
- ³⁴ НО, 42.
- ³⁵ Зубарь В. М. Новые данные о римских войсках в Херсонесе // История и археология Слободской Украины.— Тез. докл.— Харьков, 1992.— С. 117, 118.

НЕВІДОМА ПРАЦЯ А. ФОГЕЛЯ ПРО ОЛЬВІЮ

С. Б. Буйських

Останнім часом наполегливі цілеспрямовані пошуки привели до дуже цікавих архівних знахідок, які значною мірою поповнюють наші знання про історію вивчення Ольвії, якісно змінюють старі уявлення про науковий рівень перших дослідників Ольвії та їх внесок у розвиток класичної археології Росії, вводять до наукового обігу цінні матеріали.

Так, тривалий час вважалося, що перший топографічний план Ольвії було виконано академіком П. І. Кеппеном. Потім О. М. Карасьов висловив припущення, що при виготовленні кожного з трьох відомих планів Ольвії першої чверті XIX ст. — П. І. Кеппена, І. М. Муравйова-Апостола та І. П. Блаرامберга було використано невідоме першоджерело, що не збереглося¹. Цієї ж точки зору дотримувалися Л. М. Славін² і С. Д. Крижицький³. І ось нещодавно найдавніший план Ольвії, і навіть не один, а два, виконані поручиком І. С. Бориславським та інженер-капітаном фон Муцелем, було знайдено⁴. Зараз ці важливі історичні джерела для вивчення планування ольвійського городища та некрополя готуються до друку.

У літературі досить міцно утвердилася думка про те, що відомості про велику аналітичну працю П. І. Кеппена «Ольвия, древний город на реке Буге» мають напівміфічний характер, і праця ця або взагалі ніколи не існувала, або не дійшла до нас⁵. І. В. Тункіній вдалося довести, що це не відповідає дійсності і знайти в архівах Києва і Санкт-Петербурга декілька списків цього першого у вітчизняній науці комплексного викладу різноманітних джерел з метою реконструкції історії стародавнього міста⁶.

Серед інших цікавих джерел з історії археологічних досліджень в Ольвії в першій третині XIX ст.⁷, що також нещодавно знайдені, слід відзначити і матеріали так званого «Ольвійського збірника» П. І. Кеппена⁸.

Серію цих несподіваних і щасливих для науки відкриттів продовжує і наша знахідка, зроблена під час наукового відрядження до ФРН восени 1991 р. за стипендією Фонда Ф. Тіссена. Йдеться про невідому раніше роботу Арнольда Фогеля «Дослідження про мілетську колонію Ольвія», що зберігається зараз у відділі рукописів бібліотеки Земельного музею м. Трир⁹. Завдяки посередництву професора Х. Хайнена, дружньої згоди директора Трирського музею Г. Купфера і люб'язності головного хранителя бібліотеки Ю. Мертенса мені було надано змогу повністю ознайомитися з цією роботою і опублікувати повідомлення, за що щиро вдячний вельмишановним колегам.

Спочатку декілька слів про А. Фогеля. Відомо, що він виходець з Німеччини, упродовж багатьох років жив у Росії і наприкінці XIX ст. займався торговельною діяльністю у Миколаєві та Одесі. Неодноразово бував в Ольвії, захопився її старожитностями, а згодом — і розкопками, був особисто знайомий з Б. В. Фармаковським, мав постійні контакти з Одеським товариством історії та старожитностей (за деякими свідченнями — навіть був його членом). Ретельно збирав колекцію античних розписних ваз, фігурних посудин, теракот, скла, бронзи, монет, що походили з городища та некрополю Ольвії. Згодом А. Фогель залишив Росію. Чудове зібрання предметів ольвійської старовини було вивезене ним до Німеччини, продане за аукціона і розійшлося по різних музеях та приватних колекціях Старого та Нового Світу. На щастя, перед розпродажем колекції було видано її повний ілюстрований каталог¹⁰, що є нині незамінним посібником для всіх, хто займається проблемами ольвійського мистецтва.

Зі слів Ю. Мертенса, рукопис А. Фогеля раніше зберігався у його родичів в м. Карлсруе, а згодом був переданий ними в дар музею. Слід підкреслити, що вибір родичів А. Фогеля, мабуть, не був випадковим, бо Рейнський Земельний музей в м. Трир — один з найстаріших (заснований у 1877 р.)¹¹ і найшановніших музеїв Німеччини, що має багату збірку пам'яток матеріальної та духовної культури різних часів, старовинних рукописів та книг, тощо. Тут багато років, невідома для широкого наукового загалу, і зберігалася праця А. Фогеля.

Вона являє собою рукопис із 188 сторінок машинопису, з яких 140 — аналітична частина і 48 — додаток. Праця написана німецькою мовою і закінчена в м. Цюріху (Швейцарія) у 1909 р., як видно з помітки на титулі. Разом з рукописом в архіві Трирського музею є ще два топографічні плани, про які розповімо далі.

На початку рукопису викладено коротку історію Очаківських земель до і після приєднання їх до Росії за Яською угодою 1791 р., історію виникнення с. Іллінського (Парутино) та подано

© С. Б. БУЙСЬКИХ, 1994.

цікавий нарис вивчення Ольвії від кінця XVIII ст. до перших дослідницьких кампаній Б. В. Фармаковського.

Далі (с. 21—23), ґрунтуючись на періодизації О. С. Уварова та В. В. Латишева, наводиться стисла характеристика основних періодів історії Ольвійської держави. Ці періоди розкриваються автором вже в усій різноманітності, на солідній базі літературних, епіграфічних, нумізматичних і, частково, суто археологічних джерел. Велику увагу приділено Ольвії архаїчної доби, в тому числі критично розібрано відомості Євсевія про її заснування, а також дані, що містяться в скіфській оповіді Геродота; йдеться про належність Ольвійського полісу Борисфену (Березані) та Левки (с. 29, 30).

У розділі, присвяченому класично-елліністичному періоду, докладно розглядаються епіграфічні документи про наявність в Ольвії фортечних споруд, форсоване будівництво яких в цей час пов'язується автором з різними змінами у військово-політичному становищі поліса (с. 46).

Чималту цінність становить ретельний джерелознавчий аналіз відомого декрета на честь Протогена, особливо даних з економіки та фінансів поліса, що містяться в ньому.

У розділі, присвяченому Ольвії післяетського часу, А. Фогель активно використовує всі відомі (на час написання роботи) епіграфічні, літературні, і деякою мірою, археологічні джерела для відтворення картини життя Ольвії в перші сторіччя н. е., її взаємовідносин з Римом та оточуючими племенами, зокрема — сарматами. Викликає інтерес і вельми критична оцінка А. Фогелем тих відомостей про Ольвію, що наводяться в промові Діона Хрисостома, який побував в Ольвії наприкінці I ст. н. е. Автор досить різко класифікує ці дані як фальшиві (с. 39).

Праця А. Фогеля побудована за хронологічним принципом — історія Ольвійської держави розглядається по тих основних періодах, які вона пройшла в своєму розвитку. Але, крім опису історичних подій, в дослідницький текст А. Фогеля вдало вилетіли авторські характеристики релігійних уявлень та культів населення Ольвії, наведені дані про відомі за написами ольвійські храми (йдеться також і про святилище Ахілла на о. Левка, що опікали ольвіополіти), дається уявлення про поховальні споруди і обряд ольвійського некрополя, цікаво описані ольвійський календар, алфавіт та стиль написів різних періодів. Знайшлося місце в праці А. Фогеля і для характеристики ольвійської просопографії, культурного життя та повсякденного побуту і занять ольвіополітів; дослідницьким пасажам про діяльність міських магістратур тощо.

Наприкінці праці А. Фогель пише: «В усі часи ми бачимо в Ольвії сліди культури, яку принесли з батьківщини до берегів Гіпаніса перші еллінські переселенці і яку, незважаючи на катастрофи усіх видів, їх нащадки не тільки зберегли, але й більш-менш поширили серед оточуючих варварів» (с. 140)¹².

У спеціальному додатку до тексту праці А. Фогель наводить усі відомі на початок XX ст. найвизначніші епіграфічні знахідки з Ольвії. Грецькі написи подані ним в авторському перекладі на німецьку мову, а латинські — мовою оригіналу. Окремо виділений список ольвійських громадян, яких автор відносить до післязопіріонового часу (с. 31, 32 додатку).

Самостійну цінність мають два топографічні плани, дуже ретельно виконані тушшю на окремих аркушах ватману, що були додані А. Фогелем до рукопису. Перший — це план Ольвії, вихідними для якого, мабуть, були плани І. С. Бориславського та П. І. Кеппена¹³, але з доданням деяких нових деталей рельєфу. Другий план є докладною картою оточення Ольвії, що охоплює центральну частину її сільської території -- від с. Яселка сучасного Очаківського району Миколаївської області на заході до міста Миколаєва на півночі і с. Станіслав Білозерського району Херсонської області на сході. На цьому плані чудово читаться місцезположення самої Ольвії, добре видно контури багатьох сільських античних поселень Нижнього Побужжя — по лівому та правому берегах Південного Бугу та частково — по правому берегу Дніпровського лимана, зокрема, таких як Петухівка, Дніпровка, Закисова Балка, Чортувате, Козирка, Стара Богданівка, Варварівка, Лупарево, Скелька та ін. На цьому важливому топографічному документі простежено також сліди давніх доріг, що пов'язували сільські поселення між собою і з Ольвією; на ньому досить виразно нанесені давні яруги та балки, рельєф берегової лінії на початок XX ст., який за 90 років зазнав досить відчутних змін¹⁴. Ці плани потребують окремого історико-топографічного дослідження та публікації.

Підбиваючи деякі підсумки. Немає сенсу переказувати повністю текст праці А. Фогеля. На наш погляд, незважаючи на те, що в ній відчувається сильний вплив відомої книги В. В. Латишева¹⁵, написана вона цілком професійно для свого часу, з урахуванням нових даних. Вона містить ряд оригінальних міркувань і є, по суті, першим у XX ст. предметним дослідженням по Ольвії в зарубіжній історіографії. Це породжує ряд запитань, на які поки що не можна дати вичерпну відповідь.

Так, вважається, що вищезгаданий аукціон, на якому було виставлене зібрання А. Фогеля, відбувся в м. Касселі у травні 1908 р., вже після смерті дослідника¹⁶. Проте, на другому з топографічних планів, про які ми говорили, теж стоїть «1908 р.», а сама праця датована автором 1909 роком... Це вимагає з'ясування. Невідомо також, коли виникла ідея написання цієї праці, де її було розпочато (можливо, ще в Росії?), яку мету переслідував автор, готуючи її — чи для

захисту дисертації, чи для друку у вигляді книги, щоб ближче познайомити з Ольвією європейських читачів. Залишається загадкою й те, чи мав А. Фогель ще якісь друковані або ж рукописні твори.

Природно, на сучасному рівні знань про Ольвію праця А. Фогеля має здебільшого антикварний, історіографічний інтерес, але тим вона й варта нашої уваги, що відкриває ще одну невідому сторінку тривалого двохсотрічного дослідження Ольвії і заповнює одну з прогалин її вивчення на початку XX ст.

Цей час був для Ольвії початком систематичних і планомірних археологічних досліджень. Завдяки працям відомого вітчизняного археолога В. В. Фармаковського¹⁷ було одержано величезну кількість нового матеріалу з історії, економіки, культури цього античного міста, відкриті залишки житлових, оборонних і поховальних споруд, визначено специфіку окремих районів Ольвії, в головних рисах з'ясовано розташування кордонів міста у різні періоди його існування. До числа робіт, де в цей час намагалися дати новий нарис історії Ольвії, узагальнити весь комплекс джерел, накопичений за часів В. В. Латишева¹⁸, тепер можна віднести і працю Арнольда Фогеля.

Примітки

¹ Карсеев А. Н. Планы Ольвии XIX в. как источник для исторической топографии города // МИА.— 1950.— № 56.— С. 17, 30.

² Славин Л. М. Основные этапы изучения Ольвии // ЗОАО.— Одесса, 1960.— Т. I (34).— С. 47.

³ Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.— К., 1985.— С. 35.

⁴ Тункина И. В. К истории изучения Ольвии в конце XVIII — начале XIX в. // Древнее Причерноморье.— Тез. докл. конф. памяти профессора П. О. Карышковского.— Одесса, 1989.— С. 54; Ратнер И. Д. Старейший план Ольвии и его автор // Проблемы археологии Северного Причерноморья.— Тез. докл. конф.— Херсон, 1990.— С. 76—78.

⁵ Карсеев А. Н. Указ. соч.— С. 32.

⁶ Тункина И. В. П. И. Кеппен как исследователь Ольвии // Древнее Причерноморье.— Тез. докл. II чтений пам. проф. П. О. Карышковского.— Одесса, 1991.— С. 98, 99.

⁷ Тункина И. В. Кабинет древностей Черноморского Дено карт // Проблемы исследования античных городов.— Тез. докл. III чтений памяти В. Д. Блаватского.— М., 1989.— С. 47—49.

⁸ Тункина И. В. П. И. Кеппен...— С. 99.

⁹ Vogell A. A. Studie über die milesische Kolonis Olbia mit Anhang und zwei Plänen von Arnold Vogell.— Zurich, 1909 // Rheinische Landesmuseums, inv. № 88/269.

¹⁰ Boehlau J. Sammlung A. Vogell. Griechische Altertümer südrussischen Fundortes aus dem Besitze des Herrn A. Vogell.— Karlsruhe, Versteigerung zu Cassel vom 26—30 Mai 1908.— 102 s. XIV taf.

¹¹ Schindler R. Führer durch das Landesmuseums Trier.— Trier, 1986.— S. 7.

¹² Переклад з німецької — автора статті.

¹³ План І. С. Бориславського зберігається у Державному Центральному військово-історичному архіві Росії (ЦВІАР, ф. 418Б д. 615), план П. І. Кеппена — див.: Карсеев А. Н. Планы Ольвии...— с. 9—14; Крыжицкий С. Д. Ольвия...— С. 37.— Рис. 4.

¹⁴ Шилик К. К. К палеографії Ольвии // Ольвия.— К., 1975.— С. 89—91.

¹⁵ Латишев В. В. Исследование об истории и государственном строе города Ольвии.— СПб., 1887.

¹⁶ Герцигер Д. С. Четыре фигурных сосуда из Ольвии // ХКААМ.— М., 1976.— С. 93, прим. 7.

¹⁷ Карсеев А. Н. Б. В. Фармаковский и Ольвия // ХКААМ.— М., 1976.— С. 20, 21; Фармаковская Т. И. Борис Владимирович Фармаковский.— К., 1988.— С. 193, 194.

¹⁸ Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э.— М., 1989.— С. 11.

ПАМ'ЯТІ АНАТОЛІЯ ІЛЛІЧА КУДРЕНКА

24 квітня 1994 р. на 47-ому році життя помер Анатолій Ілліч Кудренко, кандидат історичних наук, завідувач Відділом археології Нижнього Побужжя Інституту археології НАНУ, директор Ольвійського історико-археологічного заповідника.

А. І. Кудренко народився 15 серпня 1947 р. в м. Донецьку в сім'ї робітника. Після закінчення середньої школи працював слюсарем, а потім служив в армії. Повернувшись з армії, викладав у середній школі історію, суспільствознавство, малюнок. У 1976 р. А. І. Кудренко закінчив історичний факультет Донецького державного університету.

Ще до закінчення вузу Анатолій Ілліч назавжди пов'язав своє життя з Ольвійським історико-археологічним заповідником — важливою базою науково-дослідних робіт багатьох поколінь українських і зарубіжних вчених. У 1982 р. він став його директором. За цей час у заповіднику була проведена велика робота по здійсненню заходів з консервації архітектурно-будівельних пам'яток античного міста Ольвії, розроблено експозиційний план музею, створено лапідарій. Незважаючи на економічні труднощі, А. І. Кудренко доклав чимало зусиль для проведення благоустрою заповідника. Завдяки його енергійній організаційній діяльності тут було збудовано нові приміщення для музею, бібліотеки, археологічних фондів, первинної камеральної обробки археологічних знахідок, водонапірну башту тощо.

Одночасно з виконанням великого обсягу робіт, пов'язаних з заповідником, А. І. Кудренко займався також науковою діяльністю. У 1992 р. він захистив дисертацію «Благоустрій античних міст Північного Причорномор'я» і одержав учений ступінь кандидата історичних наук. В його дисертації вперше в нашій науці розглянуто всі види благоустрою північнопонтійських міст протягом всієї античної епохи. Цій темі було присвячено і його основні наукові публікації. Анатолій Ілліч мріяв реконструювати в одному з районів Ольвії всі відомі тут елементи благоустрою.

Багато часу і уваги приділяв А. І. Кудренко організаційній роботі по успішному проведенню щорічних археологічних експедицій в Ольвії. На базі заповідника завдяки його зусиллям і турботі проводились науково-методичні семінари, в тому числі і міжнародний семінар скульпторів, які залишили в Ольвії створені тут скульптури.

В особі Анатолія Ілліча ми втратили енергійного керівника Ольвійського заповідника і доброзичливу людину, готову завжди прийти на допомогу. Він помер у розквіті творчих сил, коли власні наукові розробки, прагнення, мрії і досвід дають найкращі плоди. Світла пам'ять про Анатолія Ілліча назавжди залишиться в наших серцях.

Sit tibi terra levis.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДСП — Античные древности Северного Причерноморья
АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВАЧК — Всесоюзная авторская читательская конференция ВДИ
ВДИ — Вестник древней истории
ВХДУ — Вісник Харківського державного університету
ГМИИ — Государственный музей изобразительных искусств им. А. С. Пушкина (г. Москва)
ЗООА — Записки Одесского археологического общества
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей
ИАИ — Известия на археологический институт при БАН
ИАК — Известия археологической комиссии
ИКАМ — История и культура античного мира
ИТУАК — Известия Таврической ученой архивной комиссии
КАМ — Культура античного мира
КБН — Корпус Боспорских надписей
КОГА — Крымский областной государственный архив
КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАР — Материалы по археологии России
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ИА — Научный архив Института археологии НАН Украины
НО — Надписи Ольвии
НС — Нумизматика и сфрагистика
НЭ — Нумизматика и эпиграфика
ОАК — Отчет Археологической комиссии
ОР — Отдел рукописей
РБС — Русский биографический словарь
РГАВМФ — Российский государственный архив Военно-морского флота
РГВИА — Российский государственный Военно-исторический архив
РНБ — Российская национальная библиотека
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников
СГАИМК — Сообщения Государственной академии материальной культуры
СГМИИ — Сообщения Государственного музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина
ТГЭ — Труды Государственного Эрмитажа
Тр. ГИМ — Труды Государственного исторического музея
УІЖ — Український історичний журнал
ХКААМ — Художественная культура и археология античного мира
ЦГВИАР — Центральный государственный военно-исторический архив России

НАШІ АВТОРИ

БЕЛЯЄВ Олександр Семенович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник заповідника «Ольвія» ІА НАНУ.

БУЙСЬКИХ Сергій Борисович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.

ВИНОГРАДОВ Юрій Германович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту загальної історії РАН (Москва). Фахівець у галузі античної археології.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.

ДІАТРОПТОВ Павло Данилович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Російського історичного музею (Москва). Фахівець у галузі античної археології.

КРАПІВІНА Валентина Володимирівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.

КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович — доктор архітектури, член-кореспондент НАНУ, заступник директора ІА НАНУ. Фахівець у галузі античної архітектури.

ЛЕЙПУНСЬКА Ніна Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Археологічного музею ІА НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.

НАЗАРОВ Володимир Володимирович — молодший науковий співробітник ІА НАНУ. Спеціалізується у галузі античної археології.

ОСТРОВЕРХОВ Анатолій Степанович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу Північно-Західного Причорномор'я ІА НАНУ (Одеса). Фахівець у галузі античної археології.

ОТРЕШКО Валерій Михайлович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.

РУСЯЄВА Анна Станіславівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.

САМОЙЛОВА Тетяна Львівна — кандидат історичних наук, зав. відділом Північно-Західного Причорномор'я ІА НАНУ (Одеса). Фахівець у галузі античної археології.

СКРЖИНСЬКА Марина Володимирівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.

ТУНКІНА Ірина Володимирівна — кандидат історичних наук, учений секретар Санкт-Петербурзької філії Архіву РАН. Фахівець у галузі античної археології.

СОДЕРЖАНИЕ

Поздравляем	3
Введение	4
Статьи	
ТУНКИНА И. В. Начало изучения Ольвии	7
КРЫЖИЦКИЙ С. Д., КРАПИВИНА В. В., ЛЕЙПУНСКАЯ Н. А. Главные этапы изучения Ольвии	18
РУСЯЕВА А. С. Ольвийская демократия	44
ОСТРОВЕРХОВ А. С. Звериный стиль в культуре Ольвии	58
Публикации археологических материалов	
ЛЕЙПУНСКАЯ Н. А. Центральный жилой квартал Ольвии	70
САМОЙЛОВА Т. Л. Некоторые формы эллинистической рельефной керамики из Ольвии	88
НАЗАРОВ В. В. К вопросу о морском деле ольвиополитов	94
К методике археологических исследований	
БЕЛЯЕВ А. С., КУДРЕНКО А. И. О методике консервации и реставрации каменных строительных остатков Ольвии	103
Дискуссии	
ОТРЕШКО В. М. Об основах экономики Березанского поселения	112
КРАПИВИНА В. В. Об этническом составе населения Ольвии в первые века нашей эры	123
Первоисточники по древней истории и археологии Украины	
СКРЖИНСКАЯ М. В. Ольвия в древнегреческих и латинских письменных источниках	130
Новые открытия и находки	
РУСЯЕВА А. С., ДИАТРОПТОВ П. Д. Новый кратер Лидоса из Ольвии	141
ВИНОГРАДОВ Ю. Г. От Риндака до Борисфена	144
ЗУБАРЬ В. М. Ольвия и Боспор в первой трети II в.	148
БУЙСКИХ С. Б. Неизвестная работа А. Фогеля об Ольвии	152
Памяти Анатолия Ильича Кудренко	155
Список сокращений	156
Наши авторы	157

**Інститут археології Академії наук України
та приватна фірма «Київська Академія Євробізнесу»
видадуть у 1994—1996 рр. такі журнали та книги:**

Моця О. П. Населення південноруських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів).

Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории.

Проблеми археології (збірка наукових праць на пошану В. Ф. Генінга).

Моця А. П., Халиков А. Х. Киев-Булгар. Пути, связи, судьбы.

Збірник «Старожитності Русі-України».

Збірник «Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян».

Ричков М. О. Населення ямної культури степової України.

Русяєва А. С. Культура населення Ольвії.

Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII—початку XIV ст.

Кутайсов В. А., Ланцов С. Б. Некрополь Керкинитида.

Потехина И. Д. Население Украины в эпоху неолита и раннего энеолита по антропологическим данным.

Чабай В. П. Западнокрымские памятники типичного мустье.

Колотухин В. А. Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале железного века.

Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н. Проблемы раннего палеолита восточного Крыма.

Виногородська Л. І. Кахлі Середнього Подніпров'я XIV — середини XVIII ст.

Аммиан Марцеллин. История. Пер. Ю. Кулаковского. 18 кн.

Децим Юний Ювенал. Сатиры. Пер. А. Фета. Пер. Д. Недовича, Ф. Петровского.

Полибий. Всеобщая история в сорока книгах. Пер. Ф. Г. Мищенко.

Павсаний. Описание Эллады.

Витрувий. Десять книг об архитектуре. Пер. Ф. А. Петровского.

**ЛАУРЕАТИ
ЩОРІЧНОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ПРЕМІЇ
«ЗОЛОТИЙ СКІФ»**

встановленої Інститутом археології НАНУ
та приватною фірмою «Київська Академія Євробізнесу»,
за 1993 р.

МОЗОЛЕВСЬКИЙ
Борис Миколайович

— археолог, кандидат історичних наук —
за багаторічну діяльність та видатний
внесок у розвиток археології.

РОЛЛЕ Рената

— археолог, професор Гамбурзького уні-
верситету — за багаторічний та значний
внесок у розвиток археології та спів-
робітництва німецьких та українських
вчених.

ІНДЕКС 74006

"Київська академія Євробізнесу"

ISSN 0235--3490. Археологія. № 2, 1994. 1--160